คำนำ

หนังสือบาลีไวยากรณ์ เป็นหลักสำคัญในการศึกษามคธภาษา ท่านจัดเป็นหลักสูตรของเปรียญธรรมตรีอย่างหนึ่ง นักศึกษาบาลีขั้นต้นต้องเรียนบาลีไวยากรณ์นี้ให้ได้หลักก่อน จึงจะเรียนแปลคัมภีร์อื่นๆ ต่อไปได้ ผู้รู้หลักบาลีไวยากรณ์ดี ย่อมเบาใจในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ เข้าใจความได้เร็วและเรียนได้ดีกว่าผู้อ่านไวยากรณ์ แต่การเรียนนั้น ถ้าขาดหนังสืออุปกรณ์แล้ว แม้ท่องแบบได้แม่นยำก็เข้าใจยาก ทำให้เรียนช้า ทั้งเป็นการหนักใจของครูสอนไม่น้อย.

กองตำรามหากฏราชวิทยาลัย ได้คำนึงถึงเหตุนี้ จึงได้คิดสร้างเครื่องอุปกรณ์บาลีทุก ๆ อย่าง ให้ครบบริบูรณ์ เพื่อเป็นเครื่องช่วยนักศึกษาให้ได้รับความสะดวกในการศึกษา และช่วยครูผู้สอนให้เบาใจ ได้จัดพิมพ์เสร็จไปแล้วหลายเรื่อง อุปการณ์บาลีไวยากรณ์ก็เป็นเรื่องหนึ่งที่จะต้องจัดพิมพ์ขึ้นให้เสร็จครบบริบูรณ์โดยเร็ว ได้ขอให้พระเปรียญที่ทรงความรู้หลายเช่นรวบรวมและเรียบเรียง เฉพาะประมวลปัญหาและเฉลยบาลีไวยากรณ์นี้ พระมหาอู นิสฺสโภ ป.ธ . ๗ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียงตอลดเล่ม และมอบลิขสิทธิ์ส่วนทีเรียบเรียงในหนังสือเล่มนี้ ให้เป็นสมบัติของมหากุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ต่อไป.

ในการรวบรวมนั้น ท่านได้รวบรวมปัญหาและเฉลยนของนามหลวง ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๕๗ ถึง พ.ศ. ๑๔๘๐ รวม ๒๔ ชุด จัดเรียงให้เข้าลำดับกันตามหนังสือบาลีไวยากรณ์ ตั้งแต่อักขรวิธีเป็นต้นไปจนถึงกิริยากิตก์ ตัดข้อที่ซ้ำกันออก และวางเลขประจำ พ.ศ ที่ออกในสนามหลวงกำกับไว้ที่สุดคำเฉลยแห่งข้อนั้นด้วยทุก ๆ ข้อ ตอนไหนขาดคือบกพร่อง ท่านได้เรียบเรียงปัญหาและเฉลยเพิ่มเติมจนครบทุกตอน และลงอักษรย่อ [อ. น.] ซึ่งความหมายว่า [อู. นิสฺสโก] กำกับไว้ที่สุดคำเฉลยครบบริบูรณ์ทุก ๆ ข้อเช่นเดียว

กัน นับว่าหนังสือเล่มนี้มีปัญหาและเฉลยครบบริบูรณ์ทุก ๆ ตอน. หวังว่าหนังสือเล่มนี้จักอำนวยความรู้หลักบาลีไวยากรณ์แก่นักศึกษา ได้เป็นอย่างดี.

กองตำรา ฯ ขอแสดงความขอบใจท่านผู้รวบรวมและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้จนเป็นผลสำเร็จไว้ในที่นี้ด้วย.

กองตำรา

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๐ ตุลาคม ๒๔๘๑

ประมวล

ปัญหาและเฉลยบาลีไวยากรณ์

[ข้อความทั่วไป]

ถ. บาลีไวยากรณ์ว่าด้วยเรื่องอะไร ? แบ่งเป็นกี่ภาค ? อะไรบ้าง ?

ต. ว่าด้วยเรื่องระเบียบถ้อยคำสำนวน และระเบียบหนังสือในภาษาบาลีทั่วไป. แบ่งเป็น ๔ ภาค คือ อักขรวิธี ๑ วจีวิภาค ๑ วากยสัมพันธ์ ๑ ฉันทลักษณ์ ๑. [อ. น.].

ถ. ผู้ศึกษาบาลีไวยากรณ์ ได้รับประโยชน์อย่างไรบ้าง ?

ต. ได้รับประโยชน์ คือ ความรู้ความเข้าใจในภาษาบาลีว่าอะไรเป็นอะไร เป็นเหตุให้ใช้ถ้อยคำสำนวนถูกต้อง ได้ระเบียบตามภาษานิยม เช่นเดียวกับผู้เรียนไวยากรณ์ภาษาไทยฉะนั้น. [อ.น.]

ถ. ลักษณะอักขรวิธีและวจีวิภาค แผกกันอย่างไร ?

ต. อักขวิธี เป็นวิธีว่าด้วยตัวอักษร เช่นวิธีก่อน วิธีต่อตัวอักษร จัดวรรคตอนในส่วนตัวอักษร เป็นต้น. วจีวิภาร เป็นการแบ่งคำพูดที่ประกอบด้วยตัวอักษรหลายตัวรวมกันเข้าเป็นคำ ๆ จำแนกคำพูดเหล่านั้นออกเป็นอย่าง ๆ ตามลักษณะของคำพูด เช่นคำพูดที่เป็นชื่อจัดไว้พวกหนึ่ง คำพูดเป็นกิริยาจัดไว้พวกหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น.

[๒๔๖๗]

[อักขรวิธี]

ถ. อะไรเรียกอักขระ ? อักขระแปลว่าอะไร ? มีอุปการอย่างไรหรือ เขาจึงใช้กันทุกชาติ ?

ต. เสียงก็ดี ตัวหนังสือก็ดี ชื่อว่าอักขระ. อักขระแปลว่าไม่รู้จักอย่างหนึ่ง, ไม่เป็นของแข็งอย่างหนึ่ง. เนื้อความของถ้อยคำทั้งปวง ต้องหมายรู้กันได้ด้วยอักขระทั้งนั้น เพราะฉะนั้น เขาจึงต้องใช้กันทุกชาติ. [๒๔๖๕].

ถ. อักขรวิธี แบ่งออกเป็นกี่แผนก ? อะไรบ้าง ? แผนกไหนว่าด้วยเรื่องอะไร ?

ต. แบ่งเป็น ๒ แผนก คือ สมัญญาภิธาน ว่าด้วยอักษรที่เป็นสระและพยัญชนะ พร้อมทั้งฐานกรณ์แผนก ๑ สนธิ ว่าด้วยต่ออักษรที่อยู่ในคำอื่นให้เนื่องเป็นอันเดียวกันแผนก ๑. [อ. น.].

[สมัญญาภิธานว่าด้วยสระและพยัญชนะ]

ถ. อักขระที่ใช้ในบาลีภาษานั้น มีเท่าไร ? อะไรบ้าง ?

ต. มี ๔๑ ตัว คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ ๘ ตัวนี้ชื่อสระ.
ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ
พ ภ ม, ย ร ล ว ส ห ฬ ํ ๓๓ ตัวนี้ชื่อพยัญชนะ. [๒๔๖๓].

ถ. อักขระกับพยัญชนะ ต่างกันหรือเหมือนกันอย่างไร ?

ต. ต่างกัน อักขระ หมายความกว้าง คือหมายถึงทั้งสระทั้งพยัญชนะ, ส่วนพยัญชนะ หมายความเฉพาะพยัญชนะมี ก, ข. เป็นต้น ไม่ได้หมายความถึงสระด้วย. [อ. น.]

ถ. อะไรเรียกว่าอักขระ พยัญชนะและนิคคหิต ? ในคำทั้ง ๓ นั้น คำไหนแปลว่ากระไร ?

ต. เสียงก็ดี ตัวหนังสือก็ดี เรียกว่าอักขระ, อักขระ แปลว่าไม่รู้จักสิ้นอย่าง ๑ ไม่เป็นของแข็งอย่าง ๑ อักขระที่เหลือจากสระ ๓๓ ตัว มี ก. เป็นต้น มีนิคคหิตเป็นที่สุด เรียกว่าพยัญชนะ. พยัญชนะ แปลว่า ทำเนื้อความให้ปรากฏ พยัญชนะ คืออํ เรียกว่า นิคคหิต นิคคหิต แปลว่ากดสระหรือกรณ์. [๒๕๘๐].

ถ. อะไรเรียกว่านิสัย ? อะไรเรียกว่านิสสิต ? มีหน้าที่ต่างกันอย่างไร ?

ต. สระ ๘ ตัวเรียกว่านิสัย. พยัญชนะ ๓๓ ตัวเรียกว่านิสสิต, นิสสัย มีหน้าที่ออกสำเนียง และเป็นที่อาศัยแห่งพยัญชนะ. นิสสิต มีหน้าที่ทำเนื้อความให้ปรากฏ แต่ต้องอาศัยสระ. [๒๔๖๔].

ถ. อักขระพวกไหนชื่อว่านิสสัย ? พวกไหนชื่อว่านิสสิต ? เพราะเหตุไร ?

ต. อักขระ ๘ ตัวเบื้องต้นชื่อว่านิสสัย เพราะเป็นที่อาศัยของพยัญชนะ, ที่เหลือนอกนี้ชื่อว่านิสสิต เพราะต้องอาศัยสระ. [๒๔๖๘].

ถ. สระ ๘ ตัว ๆ ไหนเป็นรัสสะ ทีฆะ ? และตัวไหน จัดเป็นครุ ลหุ?

ต. อ อิ อุ เป็นรัสสะ, อา อี อู เอ โอ เป็นทีฆะ, แต่ เอ เป็น โอ ๒ ตัวนี้ ถ้ามีพยัญชนะสังโยคซ้อนกันอยู่เบื้องหลัง ท่านจัดเป็นรัสสะ. สระที่เป็นทีฆะล้วน ๕ ตัว และที่เป็นรัสสะมีพยัญชนะสังโยคและ

นิคคหิตอยู่เบื้องหลัง จัดเป็นครุ. สระที่เป็นรัสสะล้วน ไม่มีพยัญชนะสังโยคและนิคคหิตอยู่เบื้องหลัง จัดเป็นลหุ. [อ.น.]

ถ. เอ โอ เป็นรัสสสระได้ไหม ถ้าไม่ได้ก็แล้วไป ถ้าได้ ยกตัวอย่างมาดู ?

ต. ถ้ามีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลังเป็นรัสสสระได้ เหมือนคำว่า เสยฺโย โสตฺถิ เป็นต้น. [๒๔๖๖].

ถ. เอ กับ โอ โดยฐานต่างจากสระอื่นอย่างไร จงบรรยายและชี้เหตุด้วย ?

ต. สระอื่นเกิดในฐานเดียว เอ กับ โอ เกิดใน ๒ ฐาน เอ เกิดที่คอและเพดาน. โอ เกิดที่คอและริมฝีปาก. เพราะสระ ๒ ตัวนี้เป็นสังยุตตสระ. อ กับ อิ ผสมกันเป็น เอ. อ กับ อุ ผสมกันเป็น โอ. [๒๔๗๐].

ถ. พยัญชนะ แปลว่ากระไร ? มีอุปการะแก่อักขรวิธีอย่างไร ?

ต. พยัญชนะ แปลว่า ทำเนื้อความให้ปรากฏ คือให้ได้ความชัดเจนขึ้น มีอุปการะแก่อักขรวิธีมาก เพราะความลำพังสระซึ่งเรียกว่านิสสัย ถ้าไม่มีพยัญชนะเข้าอาศัยแล้ว ก็ไม่ได้ความชัดตามภาษานิยม เช่นจะพูดว่า "ไปไหนมา" ก็จะเป็น "ไอไอ๋อา" มีเสียงเหมือนกันไปหมด. แต่เมื่อมีพยัญชนะเข้าอาศัยแล้ว เสียงก็ปรากฏชัด ได้ความตามภาษาให้สำเร็จประโยชน์ในการพูด การเขียนอักษร. [อ. น.].

ถ. พยัญชนะ ๓๓ ตัวนั้น จัดเป็นวรรคก็มี เป็นอรรคก็มี การ

จัดอย่างนั้น ถืออะไรเป็นหลัก หรือจัดส่ง ๆ ไปเช่นนั้น ?

ต. ถือฐานกรณ์เป็นหลัก คือพยัญชนะที่เป็นพวก ๆ กัน ตามฐานการณ์ที่เกิด จัดเป็นวรรค. ที่ไม่เป็นพวกเป็นหมู่กันตามฐานกรณ์ที่เกิด จัดเป็นอวรรค. มีหลักอย่างนี้ มิได้จัดส่ง ๆ ไป. [อ. น.].

ต. พยัญชนะวรรค อวรรค อย่างไหนมีจำนวนเท่าไร ? จงบรรยาย.

ต. พยัญชนะวรรค มี ๒๕ ตัว ก ข ค ฆ ง, จ ฉ ช ฌ ญ, ฏ ฐ ฑ ฒ ณ, ต ถ ท ธ น, ป ผ พ ภ ม. ที่เป็นอวรรค ๘ ตัว คือ ย ร ล ว ส ห ฬ ํ [อ.น.].

ถ. อนุสาร คืออะไร ? และแปลว่าอะไร ? เหตุใดจึงชื่ออย่างนั้น ?

ต. อนุสาร คือนิคคหิต, แปลว่า ไปตามสระ. ได้ชื่ออย่างนั้นก็เพราะไปตามสระ คือ อ อิ อุ เสมอ เหมือนคำว่า อหํ เสตุํ อกาสึ เป็นต้น. [๒๔๖๕].

[ฐานกรณ์ของอักขระ]

ถ. ฐาน กับ กรณ์ ต่างกันอย่างไร ? และอย่างไหนมีเท่าไร ? จงแสดงมาดู.

ต. ฐานได้แก่ที่ตั้งที่เกิดของอักขระ กรณ์ ได้แก่ที่ทำอักขระ. ฐานมี ๖ คือ กณฺโฐ คอ, ตาลุ เพดาน, มุทฺธา ศีรษะ, หรือปุ่มเหงือกก็ว่า, ทนฺโต ฟัน, โอฏฺโฐ ริมฝีปาก, นาสิกา จมูก. กรณ์มี ๔ คือ ชิวฺหามชฺฌํ ท่ามกลางลิ้น ๑ ชิวฺโหปคฺคํ ถัดปลายลิ้นเข้ามา ๑

ชิวฺหคฺคํ ปลายลิ้น ๑ สกฏฺฐานํ ฐานของตน ๑. [อ. น.].

ถ. อะไรเป็นฐานและกรณ์ของพยัญชนะอรรค ? ในพยัญชนะเหล่านี้ ตัวไหนเป็นสิถิลหรือธนิต ? รู้ได้อย่างไร ?

ต. เพดานเป็นฐานของ ย, ท่ามกลางลิ้นเป็นกรณ์ของ ย. ศีรษะหรือปุ่มเหงือกเป็นฐานของ ร, ถัดปลายลิ้นเข้ามาเป็นกรณ์ของ ร, ฟันเป็นฐานของ ล, ปลายลิ้นเป็นกรณ์ของ ล, ฟันและริมฝีปากเป็นฐาของ ว, ปลายลิ้นและริมฝีปากเป็นกรณ์ของ ว, ฟันเป็นฐานของ ล, ปลายลิ้นเป็นกรณ์ของ ส, คอเป็นฐานและเป็นกรณ์ของ ห, ศีรษะเป็นฐานของ ฬ, ถัดปลายลิ้นเข้ามาเป็นกรณ์ของ ฬ, จมูกเป็นฐานและกรณ์ของนิคคหิต.

ในพยัญชนะเหล่านี้ ย ล ว ส ฬ เป็นสิถิล, ร หํ เป็นธนิต รู้ได้ว่า ย ล ว ฬ ๔ ตัวนี้ ใช้เป็นตัวสะกดได้ มีเสียงเท่ากับพยัญชนะที่ ๓ ที่ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ อันเป็นสิถิลโฆสะ ใช้สะกดได้เหมือกัน, ส รู้ได้ว่าเป็นสิถิลอโฆสะ เพราะสะกดได้ มีเสียงเท่ากับพยัญชนะที่ ๑ ในวรรคทั้ง ๕ อันใช้สะกดได้เหมือนกัน, ร หํ เป็น ธนิต เพราะใช้เป็นตัวสะกดไม่ได้ ซึ่งมีเสียงเท่ากับพยัญชนะที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ อันใช้สะกดไม่ได้เหมือนกัน. [๒๔๖๙].

ถ. ในจำพวกสระเอ กับ โอ เกิด ในฐานไหน? มีกำเนิดเป็นมาอย่างไร จึงได้เกินในฐานนั้น ?

ต. เอ เกิดใน ๒ ฐาน คือ คอและเพดาน โอ เกิดใน ๒ ฐาน คือ คอและริมฝีปาก, สระ ๒ ตัวนี้ เป็นสังยุตตสระ ประกอบ

สระ ๒ ตัวเป็นเสียงเดียวกัน. อ กับ อิ ผสมกันเป็น เอ, อ กับ อุ ผสมกันเป็น โอ, เพราะฉะนั้น เอ จึงเกิดในคอและเพดานตามฐานของ อ และ อิ, โอ จึงเกิดในคอและริมฝีปากตามฐานของ อ และ อุ. [๒๔๕๙]

ถ. อักขระอะไรบ้าง เกิดใน ๒ ฐาน ?

ต. เอ, โอ, ง, ญ, ณ, น, ม, ว, เกิดใน ๒ ฐาน. [๒๔๖๒].

ถ. สระ ๘ ตัว เกิดฐานเดียวกัน หรือต่างกันอย่างไร ?

ต. ไม่เกิดฐานเดียวกันทั้งนั้น อ อา เกิดในคอ, อิ อี เกิดที่เพดาน, อุ อู เกิดที่ริมฝีปาก, เอ เกิดในคอและเพดาน, โอ เกิดในคอและริมฝีปาก. [๒๔๕๘].

ถ. ห แต่ลำพังตัวเอง เกิดที่ไหน ? และประกอบด้วยพยัญชนะอื่นอะไร ? เกิดที่ไหน ?

ต. ห แต่ลำพังตัวเองเกิดแต่คอ ประกอบด้วยพยัญชนะ ๘ ตัว คือ ญ ณ น ม ย ล ว ฬ ท่านกล่าวว่าเกิดที่อกด้วย. [๒๔๖๐]

ถ. กรณ์ ๓ นั้น กรณ์ไหนสำหรับอักขระพวกไหน ?

ต. ชิวฺหามชฺฌํ ท่ามกลางลิ้น เป็นกรณ์ของอักขระที่เป็นตาลุชะ, ชิวฺโหปคฺคํ ถัดปลายลิ้นเข้ามา เป็นกรณ์ของอักขระที่เป็นมุทธชะ, ชิวฺหคฺคํ ปลายลิ้น เป็นกรณ์ของอักขระที่เป็นทันตชะ, สกฏฺฐานํ ฐานของตน เป็นกรณ์ของอักขระที่เหลือจากนี้. [อ. น.].

[เสียงอักขระ]

ถ. เสียงของอักษรทั้งปวง ท่านจัดอักษรอย่างไหน มีเสียง

กี่มาตรา ?

ต. ท่านจัดอักษรที่เป็นสระสั้นมาตราเดียว สระยาว ๒ มาตรา สระที่มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ๓ มาตรา, พยัญชนะทั้งหมดตัวหนึ่ง ๆ มีเสียงกึ่งมาตรา ถ้าพยัญชนะควบกัน ๒ ตัว ก็มีเสียงยาวเท่ากับพยัญชนะไม่ควบตัวหนึ่ง. [อ. น.].

ถ. สระกับพยัญชนะ ต้องอาศัยกันจึงออกเสียได้ หรือไม่ต้องอาศัยกัน ก็ออกเสียงได้ ?

ต. สระ แม้จะไม่อาศัยพยัญชนะก็ออกเสียงได้ตามลำพัง เช่น อาภา โอชา เป็นต้น คำว่า อา โอ นั้น ไม่มีพยัญชนะอาศัย แต่ก็ออกเสียงได้ ส่วนพยัญชนะ จะออกเสียงตามลำพังไม่ได้ ต้องอาศัยสระจึงออกเสียงได้ เช่น ติโร รุกฺโข เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. พยัญชนะอะไร จัดเป็นอโฆสะ ? อะไรจัดเป็นโฆสะ ?

ต. พยัญชนะที่ ๑ ที่ ๒ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ก ข, จ ฉ, ฏ ฐ, ต ถ, ป ผ, และ ส รวม ๑๑ ตัว เป็นอโฆสะ มีเสียงไม่ก้อง. พยัญชนะที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ค ฆ ง, ช ฌ ญ, ฑ ฒ ณ, ท ธ น, พ ภ ม, และ ย ร ล ว ห ฬ. ๒๑ ตัวนี้ เป็นโฆสะ มีเสียงก้อง. [อ.น.].

ถ. นิคคหิต จัดเป็นโฆสะหรืออโฆสะ ?หรือไม่จัดเป็นทั้ง ๒ อย่าง ?

ต. ศัพทศาตราจารย์ จัดเป็นโฆสะ ส่วนนักปราชญ์ฝ่ายศาสนา จัดเป็นโฆสาโฆสวิมุต คือพ้นจากโฆสะและอโฆสะ [อ.น .].

ถ. จงจัดพยัญชนะวรรคเป็น ๔ หมู่ มีสิถิลอโฆสะเป็นต้น. และพยัญชนะ ๔ หมู่ มีเสียงหนักเบากว่ากันอย่างไร ?

ต. จัดพยัญชนะวรรคเป็น ๔ หมู่นั้น ดังนี้ :-

๑. สิถิลอโฆสะ ก จ ฏ ต ป.

๒. ธนิตอโฆสะ ข ฉ ฐ ถ ผ.

๓. สิถิลโฆสะ ค ง ช ญ ฑ ณ ท น พ ม.

๔. ธนิตโฆสะ ฆ ฌ ฒ ธ ภ.

พยัญชนะเป็นสิถิลอโฆสะ มีเสียงเบากว่าทุกยัญชนะ, ธนิตอโฆสะ มีเสียงหนักกว่าสิถิลอโฆสะ, สิถิดโฆสะ มีเสียงดังกว่า ธนิตอโฆสะ, ธนิตโฆสะ มีเสียดังก้องกว่าสิถิลโฆสะ.[๑] [๒๔๗๘]"

ถ. พยัญชนะอะไรบ้าง เป็นธนิตโฆสะ. และพยัญชนะพวกนี้ ออกเสียเช่นไร ?

ต. พยัญชนะที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ฆ ฌ ฒ ธ ภ เป็นธนิต-โฆสะ. พยัญชนะพวกนี้ ออกเสียงดังก้อง มีเสียง ห แกม. [๒๔๕๗]

ถ. พยัญชนะที่เป็นอัฑฒสระคืออะไรบ้าง ? เหตุใดจึงชื่อดังนั้น ?

ต. พยัญชนะ ๗ ตัว คือ ย ร ล ว ส ห ฬ. เพราะพยัญชนะเหล่านี้ บางตัวก็รวมลงในสระเดียวกันด้วยพยัญชนะอื่น ออกเสียงพร้อมกันได้ บางตัวแม้เป็นตัวสะกดก็คงออกเสียงหน่อยหนึ่ง พอให้รู้ได้ว่าตัวนั้นสะกด. [๒๔๗๖].

๑. ข้อนี้ที่จัดพยัญชนะที่สุดวรรคทั้ง ๕ คือ ง ญ ณ น ม เข้าเป็นสิถิลโฆสะด้วยนั้น กล่าวตามคัมภีร์กัจจายนเภท ส่วนคัมภีร์อื่นมิได้กล่าวไว้อย่างนั้น. (อ.น.)

[พยัญชนะสังโยค]

ถ. พยัญชนะเช่นไรเรียกว่าพยัญชนะสังโยค จงอธิบายถึงวิธีที่อาจเป็นได้เพียงไร ?

ต. พยัญชนะที่ซ้อนกันเรียกว่าพยัญชนะสังโยค วิธีที่อาจเป็นได้นั้นดังนี้ คือ พยัญชนะที่ ๑ ซ้อนหน้าพยัญชนะที่ ๑และ ที่ ๒ ในวรรคของตนได้, พยัญชนะที่ ๓ ซ้อนหน้าพยัญชนะที่ ๓ และที่ ๔ ในวรรคของตนได้, พยัญชนะที่สุดวรรค ซ้อนหน้าพยัญชนะในวรรคของตนได้ทั้ง ๕ ตัว เว้นแต่ตัว ง ซึ่งเป็นตัวสะกดอย่างเดียว ซ้อนหน้าตัวเองไม่ได้, ย ล ส ซ้อนหน้าตัวเองได้, นอกจากนี้ยังมีอีก แต่ท่านมิได้วางระเบียบไว้แน่นอน. [๒๔๗๗].

ถ. ลักษณะที่ประกอบพยัญชนะซ้อนกันได้นั้น เป็นอย่างไร ? พยัญชนะสนธิ เหตุใดจึงได้สนธิกิริโยปกรณ์แต่เพียง ๕ ? และเหตุใดสระสนธิจึงมีสนธิกิริยาปกรณ์ขาดไป ๑ ?

ต. ลักษณะที่จะประกอบพยัญชนะซ้อนกันได้นั้น ดังนี้ ในพยัญชนะวรรคทั้งหลาย พยัญชนะที่ ๑ ซ้อนหน้าพยัญชนะที่ ๑ และที่ ๒ ในวรรคของตนได้, พยัญชนะที่ ๓ ซ้อนหน้าพยัญชนะที่ ๓ และที่ ๔ ในวรรคของตนได้, พยัญชนะที่ ๕ สุดวรรคซ้อนหน้าพยัญชนะในวรรคของตนได้ทั้ง ๕ ตัว ยกเสียแต่ตัว ง. ซึ่งเป็นตัวสะกดอย่างเดียว มิได้สำเนียงในภาษาบาลี ซ้อนหน้าตัวเองไม่ได้. พยัญชนะวรรคที่ซ้อนกันดังนี้ก็ดี ตัว ย ล ส ซ้อนกัน ๒ ตัวก็ดี ไม่มีสระคั่น พยัญชนะตัวหน้าเป็นตัวสะกดของสระที่อยู่หน้าตน ไม่ออกเสียงผสมด้วย

พยัญชนะตัวหลัง. ส่วนพยัญชนะตัวหลังอาศัยสระตัวหลังออกสำเนียง พยัญชนะอาจจะลบได้ อาเทสได้ ลงอาคมก็ได้ ปกติก็ได้ ซ้อนกันก็ได้ แต่จะทีฆะ รัสสะ หรือวิการไม่ได้ เพราะทีฆะ รัสสะและวิการเป็นของสระ เพราะฉะนั้น พยัญชนะสนธิจึงได้สนธิกิริโยปกรณ์แต่เพียง ๕, สระจะซ้อนกันไม่ได้เลย ได้แต่พียงผสมกัน เพราะฉะนั้นในสระสนธิจึงไม่มีสัญโญโค. [๒๔๖๕].

ถ. พยัญชนะสังโยค ในพยัญชนะวรรคทั้งหลาย มีเกณฑ์ที่จะประกอบอย่างไร ? จงแสดงอุทาหรณ์แห่งพยัญชนะ ที่ซ้อนหน้าตัวเองทุกตัว.

ต. มีเกณฑ์ที่จะประกอบอย่างนี้ คือ พยัญชนะที่ ๑ ซ้อนหน้าพยัญชนะที่ ๑ และที่ ๒ ในวรรคของตนได้, พยัญชนะที่ ๓ ซ้อหน้าพยัญชนะที่ ๓ และที่ ๔ ในวรรคของตนได้, พยัญชนะที ซ้อนหน้าพยัญชนะในวรรคของตนได้ทั้ง ๕ตัว เว้นแต่ตัว ง ที่ซ้อนหน้าพยัญชนะอื่นๆ ในวรรคของตนได้ แต่ซ้อนหน้าตัวเองไม่ได้ เพราะมิได้ออกเสียงในภาษาบาลี มีไว้สำหรับเป็นตัวสะกดอย่างเดียว. อุทาหรณ์แห่งพยัญชนะที่ซ้อนหน้าตัวเอง คือ เนปกฺกํ วิทูนคฺคํ ปณฺฑจฺจํ โสหชฺชํ การุญฺญํ วฏฺฏํ ฉฑฺฑิตํ ปณฺณํ นีลตฺตํ หาลิทฺทํ ทินฺนธนํ สปฺปกํ นิพฺพานํ โอปมฺมํ โสเจยฺยํ โกสลฺลํ โปริสฺสํ. [นปุ๊. ๑๗].

[๒๔๗๑]

ถ. พยัญชนะอะไรบ้างซ้อนหน้าตัวเองได้ ? พยัญชนะอะไรบ้างได้แต่ซ้อนหน้าพยัญชนะอื่น ?

ต. พยัญชนะที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ เว้นแต่ ง กับ ย ล ส ซ้อนหน้าตัวเองได้, ง ว ฬ ได้แต่ซ้อนหน้าพยัญชนะอื่นบางตัว [๒๔๗๘].

[สนธิ]

ถ. สนธิกับสมาส มุ่งลักษณะอย่างเดียวกันมิใช่หรือ ? เห็นอย่างไร ? จงอธิบาย .

ต. มุ่งลักษณะต่างกัน สนธิหมายเอาลักษณะการต่อตัวอักษร มิได้เพ่งถึงศัพท์. ส่วนสมาสเพ่งการย่อศัพท์หลาย ๆ บท ให้เข้าเป็นบทเดียวกัน มิได้มุ่งการต่อตัวอักษร. แต่ถ้าอักษรที่ต่อกันในสมาสมีวิธีซึ่งต้องต่อด้วยวิธีของสนธิ จึงต้องเอาวิธีสนธิมาให้. [๒๔๗๔].

ถ. จงพรรณนาความต่างแห่งศัพท์สนธิกับศัพท์สมาส ? มหาสาโล ศัพท์นี้ เป็นศัพท์สนธิด้วยหรือไม่ ? เพราะเหตุไร ?

ต. ศัพท์สนธิกับศัพท์สมาสต่างกันอย่างนี้ ต่อศัพท์และอักขระให้เนื่องกันด้วยอักขระ เพื่อจะย่ออักขระให้น้อยลง เป็นอุปมการะในการแต่งฉันท์ และให้คำพูดสละสวย เรียกสนธิ. ย่อบทวิภัตติหลาย ๆ บท ให้เป็นบทเดียวกัน เรียกสมาส. เป็นศัพท์สนธิด้วย. เพราะอาเทสพยัญชนะ คือ ร เป็น ล จึงเป็นมหาสาโล. [๒๔๖๓].

ถ. สนธิ กล่าวตามประเภทเป็นกี่อย่าง ? นิคคหิตสนธิ ๑ อย่างไหน ต้องใช้สนธิกิริโยปกรณ์เท่าไร ? คืออะไรบ้าง ?

ต. เป็น ๓ คือ สระสนธิ ๒ พยัญชนะสนธิ ๑ นิคคหิตสนธิ ๑ สระสนธิ ใช้สนธิกิริโยปกรณ์ ๗ คือ โลโป อาเทโส อาคโม วิกาโร ปกติ ทีโฆ รสฺสํ. พยัญชนะสนธิ ใช้สนธิกิริโยปกรณ์ ๕

คือ โลโป อาเทโส อาคโม ปกติ สญฺโญโค. ส่วนนิคคหิตสนธิ ใช้สนธิกิริโยปกรณ์ ๔ คือ โลโป อาเทโส อาคโม ปกติ. [๒๔๖๘]

ถ. สนธิมีชื่อว่าอย่างไร อย่างไหนมีอุทากรณ์อย่างไร ?

ต. มีชื่อว่า สระสนธิ พยัญชนะ สนธิ นิคคหิตสนธิ เป็น ๓, สระสนธิ มีอุทาหรณ์ว่า ยสฺส= อินฺทฺริยานิ ลบสระหน้าคือ อ ที่สุดแห่งศัพท์ ยสฺส เสีย สนธิเป็น ยสฺสินฺทฺริยานิ. พยัญชนะสนธิ มีอุทาหรณ์ว่า มหาสาโร เป็นมหาสาโล. นิคฺคหิตสนธิ มีอุทาหรณ์ว่า พุทฺธานํ=สาสนํ เป็น พุทฺธานสาสนํ. [๒๔๖๓]"

ถ. สระสนธิ ต่อสระนั้น คือต่อสระอะไรกับอะไร ? และมีสนธิกิริโยปกรณ์อะไรบ้าง ?

ต. คือต่อสระที่สุดของศัพท์หน้าซึ่งเรียกว่าสระหน้า กับสระหน้าของศัพท์หลังซึ่งเรียกว่าสระหลัง มีสนธิกิริโยปกรณ์ ๗ คือ โลปะ อาเทส อาคม วิการ ปกติ ทีฆะ รัสสะ. [๒๔๖๐].

ถ. สระสนธิ ได้สนธิกิริโยปกรณ์เท่าไร อะไรบ้าง ? โลปสระเช่นไรจำเป็นต้องทีฆะสระด้วย เช่นไรไม่ต้อง ?

ต. ได้สนธิกิริโยปกรณ์เป็น ๗ คือ โลโป อาเทโส อาคโม วิกาโร ปกติ ทีโฆ รสฺสํ, ถ้าลบสระสั้นที่มีรูปเสมอกัน คือเป็น อ หรือ อิ หรือ อุ ทั้ง ๓ ตัว ต้องทีฆะสระสั้นที่ไม่ได้ลบ เช่น ตตฺร= อยํ เป็น ตตฺรายํ, ยานิ= อิธ เป็น ยานีธ, พหุ= อุปกาโร เป็น พหูปกาโร หรือสระหน้าเป็นทีฆะ สระเบื้องปลายเป็นรัสสะ เมื่อลบแล้ว ต้องทีฆะสระหลัง เช่น สทฺธา= อิธ เป็น สทฺธีธ, นอกจากนี้ไม่ต้อง.

[๒๔๖๙].

ถ. จกฺขุ= อายตน สนธิเป็น จกฺขายตน จะถูกหรือไม่ ? ถ้าถูก เป็นสนธิอะไร มีวิธีอย่างไร ถ้าไม่ถูก จะควรทำอย่างไรจึงจะ ถูก ? และทำอย่างนั้นด้วยสนธิกิริโยปกรณ์อะไร ? ในสนธิอะไร ?

ต. ถูก. เป็นสระโลปสนธิ คือ ลบสนะหน้า. อีกอย่างหนึ่ง สนธิ เป็น จกฺขฺวายตน ก็ได้ เป็นอาเทส. [๒๔๖๐].

ถ. สระอะไรบ้าง เป็นอาเทสได้เฉพาะในที่เช่นไร ฒ? จงยก อุทาหรณ์.

ต. สระที่อาเทสได้ คือ อิ เอ อุ โอ ถ้ามีสระอยู่เบื้องหลัง แปลง อิ ตัวหน้าเป็น ย. ถ้าพยัญชนะซ้อนกัน ๓ ตัว ลบพยัญชนะ ที่มีรูปเสมอกันเสียตัวหนึ่ง อุทหรณ์ ปฏิสนฺถารวุตติ= อสฺส เป็น ปฏิสนฺธารวุตฺยสฺส, เอา เอ เป็น ย อุทาหรณ์ เต = อสฺส เป็น ตฺยสฺส, เอา โอ เป็น ว อุทาหรณฺ อถโข=อสฺส เป็น อถขฺวสฺส, เอา อุ เป็น ว อุทกาหรณ์ พหุ= อาพาโธ เป็น พหฺวาพาโธ ถ้ามี สระอยู่ข้างหน้า แปลง เอ ตัวหน้าแห่ง เอว ศัพท์อันอยู่เบื้องปลาย เป็น ริ ได้บ้าง แล้วรัสสะตัวหน้าให้สั้น อุทาหรณ์ ยถา-เอว เป็น ยถริว. [๒๔๖๑].

ถ. จิตฺตขฺวาหํ วตฺเถรวตฺถ ตัดบทอย่างไร ?

ต. จิตฺตํ โข อหํ ลบนิคคหิต และเอา โอ เป็น ว. วตฺถุ เอตฺถ เอา อุ เป็น ว. [๒๔๖๒].

ถ. สระสนธิ ในที่เช่นไร แปลนิคคหิตเป็น ณ จงนำอุทาหรณ์

มาแสดง ?

ต. พยัญชนะวรรคและ เอ, ห อยู่หลัง แปลงนิคคหิตเป็น ญ อุทาหรณ์ พุทฺธญฺจ มมญฺเญว เอวญฺหิ. ย อยู่หลัง แปลนิคคหิต กับ ย เป็น ญ อุทาหรณ์ สญฺโญชนํ. [๒๔๗๓].

ถ. ในสระสนธิ เมื่อลบสระแล้ว อย่างไรต้องทีฆะ? อย่างไร ไม่ต้อง ? อุทาหรณ์ว่า โนเปติ เป็นทีฆสนธิใช่ไหม? เพราะเหตุไร ?

ต. ถ้าลบสระยาวหรือสระสั้นที่มีรูปไม่เสมอกัน ต้องทีฆะสระสั้น ที่ไม่ได้ลบ ถ้าลบสระสั้นที่รูปไม่เสอมกัน ไม่ต้องทีฆะสระสั้นที่ ไม่ได้ลบก็ได้. ไม่ใช่ เพราะทีฆะ ท่านประสงค์ทำสระสั้นให้ยาว เช่น อ เป็น อา, อิ เป็น อี, อุ เป็น อี, อุ. ถ้าเอา อิ เป็น เอ เอา อุ เป็น โอ ท่านเรียกวิการ. [๒๔๕๙].

ถ.ในสนธิ ในที่เช่นไร วิการ อิ เป็น เอ และ อุ เป็น โอ ได้ จง ชักอุทาหรณ์มาด้วย ?

ต. ในที่มีสระ อ อยู่ข้างหน้า วิการ อิ เป็น เอ และ อุ เป็น โอ ได้ อุทาหรณ์ พนฺธุสฺส= อิง พนฺธุสฺเสว, น -อุเปติ โนเปติ เว้น ไว้แต่มีพยัญชนะสังโยคสะกดสระ อิ หรือ อุ นั้น อุทาหรณ์ เทว= อินฺโท เทวินฺโท, จิตฺต = อุปฺปาโท จิตฺตุปฺปาโท. [๒๔๕๗].

ถ. ทีฆสนธินั้น แบ่งเป็นเท่าไร ? คืออะไรบ้าง ? อย่างไหน อุทาหรณ์อย่างไร ?

ต. แบ่งเป็น ๒ คือ ทีฆะสระหน้าอย่าง ๑ ทีฆะสระหลังอย่าง ๑ ทีฆะสระหน้านั้นดังนี้ สระหน้าเมื่อสระหลังลบแล้ว ทีฆะได้บ้าง

อุทาหรณ์ว่า สาธุ= อิติ เป็น สาธูติ หรือพยัญชนะอยู่หลัง ทีฆะได้บ้าง อุทาหรณ์ มุนิ= จเร เป็น มุนีเจ ทีฆะสระหลังก็อย่างเดียวกัน ต่างแต่ลบสระหน้าทีฆะสระหลัง ดังนี้ สทฺธา=อิธ เป็น สทฺธีธ. [๒๔๖๖].

ถ. พยัญชนะสนธิ ได้สนธิกิริโยปกรณ์เท่าไร? ส่วนอาเทโสพยัญชนะ อย่างไหนนิยมสระ อย่างไหนนิยมพยัญชนะ อย่างไหนไม่นิยมเลย ?

ต. พยัญชนะสนธิ ได้สนธิกิริยาโยปกรณ์ ๕ คือ โลโป อาเทโส อาคโม ปกติ สญฺโญโค. ส่วนอาเทสพยัญชนะ ถ้าสระอยู่หลัง แปลง ติ ที่ทำเป็น ตฺย แล้วให้เป็น จฺจ อุทาหรณ์ อิติ= เอวํ อิจฺเจวํ แปลง อภิ เป็น อพฺภ อุทาหรณ์ อภิ=อุคฺคจฺฉติ เป็น อพฺภุคฺคจฺฉติ เป็นต้น อย่างนี้ นิยมสระ ถ้าพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง แปลง อว เป็นโอ อุทาหรณ์ อว= นทฺธา เป็น โอนทฺธา เป็นต้น อย่างนี้นิยมพยัญชนะ แปลง ธ เป็น ห อุทาหรณ์ สาธุ=ทสฺสนํ เป็น สาหุทสฺสนํ เป็นต้น อย่างนี้ไม่นิยมเลย. [๒๔๖๔].

ถ. อาเทสพยัญชนะสนธิ มีวิธีทำอย่างไร ที่เรียกว่า นิยมสระ นิยมพยัญชนะ และไม่นิยมกันเลย จงยกอุทาหรณ์ประกอบด้วยทุกแห่ง ?

ต. มีวิธีทำอย่างนี้ ถ้าสระอยู่หลัง แปลงติ ที่ท่านทำเป็น ตฺย แล้วให้เป็น จฺจ อุทาหรณ์ อิติ = เอวํ เป็น อิจฺเจวํ เป็นต้น ดังนี้ เรียกว่า นิยมสระ [คือนิยมสระเบื้องหลัง], แปลง อว เป็น โอ อุทาหรณ์ อว= นทฺธา เป็น โอนทฺธา ดังนี้ เรียกว่า นิยมพยัญชนะ [คือพยัญชนะอยู่เบื้องหลัง] แปลง ธ เป็น ห อุทาหรณ์ สาธุ =

ทสฺสนํ เป็นต้น สาหุทสฺสนํ แปลง ท เป็น ต อุทาหรณ์ สุคโท เป็น สุคโต เป็นต้น เรียกว่า ไม่นิยมเลย [คือไม่นิยมสระหรือพยัญชนะเบื้องปลาย] [๒๔๖๒].

ถ. ขอข้อบังคับและตัวอย่างพยัญชนะอาคม ๘ ตัว ?

ต. พยัญชนะอาคม ๘ ตัว ย ว ม ท น ต ร ฬ นี้ ถ้าสระอยู่เบื้องหลัง ลงได้บ้างดังนี้ ย อาคม ยถา=อิทํ ยถายิทํ, ว อาคม อุ = ทิกฺขติ เป็น วุทิกฺขติ, ม อาคม ครุ=เอสฺสติ เป็น ครุเมสฺสติ, ท อาคม อตฺต = อตฺโถ เป็น อตฺตทตฺโถ, น อาคม อิโต=อายติ เป็น อิโตนายติ, ต อาคม ตสฺมา= อิห เป็น ตสฺมาติห, ร อาคม สพฺภิ=เอว เป็น สพฺภิเรว, ฬ อาคม = อายตนํ เป็น ฉฬายตนํ, ใน สัททนีติ ว่า ลง ห อาคมก็ได้ อุทาหรณ์ว่าสุ = อุชุ เป็น สุหุชุ, สุ = อุฏฺจิตํ เป็นสุหุฏฺจิตํ. [๒๔๖๕].

ถ. อาคโม และ สญฺโญโค ในพยัญชนะสนธิ ๘ ตัว ย ว ม ท น ต ร ฬ ถ้าสระอยู่หลัง ลงได้บ้าง, ในสัททนีติว่า ลง ห อาคมก็ได้. ส่วน สญฺโญโค แบ่งเป็น ๒ คือ ซ้อนพยัญชนะที่มีรูปเหมือนกันอย่าง ๑ ที่ไม่เหมือนกันอย่าง ๑ อุทาหรณ์ที่ต้น อิธ= ปโมทติ เป็น อิธปฺปโมทติ, จาตุ =ทสี เป็นจาตุทฺทสี, อุทาหรณ์ที่ ๒ เอาอักขระที่ ๑ ซ้อนหน้าอักขระที่ ๒ อักขระที่ ๓ ซ้อนหน้าอักขระที่ ๔ ดังอุทาหรณ์ว่า จตฺตาริ = ฐานานิ เป็น จตฺตาริฏฺฐานานิ, เอโสว

จ=ฌานผโล เป็น เอโสว จชฺฌานผโล. [๒๔๖๖].

ถ. การลงอาคมทั้งสระและพยัญชนะ มีจำกัดอย่างไร ? จงอธิบายและยกอุทาหรณ์.

ต. มีจำกัดอย่างนี้ ถ้าสระ โอ อยู่หน้า พยัญชนะอยู่หลัง ลบ โอ เสีย แล้วลง อ อาคม อุทาหรณ์ โส สีลวา เป็น สสีลวา, ถ้าพยัญชนะ อยู่เบื้องปลาย ลง โอ อาคม ก็ได้ อุทาหรณ์ ปร= สหสฺสํ เป็น ปโรสหสฺสํ, ส่วนพยัญชนะอาคมนั้น มีจำกัดให้ลงได้ ๘ ตัว คือ ย ว ม ท น ต ร ฬ แต่ต้องมีสระอยู่เบื้องหลังจึงจะลงได้ อุทาหรณ์ ยถา=อิทํ เป็น ยถายิทํ, อุ = ทิกฺขติ เป็น วุทิกฺขติ, ครุ = เอสฺสติ เป็น ครุเมสฺสติ, อตฺต= อิห เป็น ตสฺมาติห, สพฺภิ= เอว เป็น สพฺภิเรว ฉ= อายตนํ เป็น ฉฬายตนํ แต่ในสัททนีติ ลง ห อาคมก็ได้ อุทาหรณ์ สุ = อุชุ เป็น สุหุชุ. [๒๔๖๘].

ถ. ในสระสนธิ ในที่เช่นไร แปลงนิคคหิตเป็น ญ ได้ ชักอุทาหรณ์มาเทียบด้วย ?

ต. พยัญชนะวรรคและ เอ, ห อยู่หลัง แปลงนิคคหิตเป็น ญ ได้ อุทาหรณ์ ธมฺมญฺจเร, ปจฺจตฺตญฺเญว, เอวญฺหิ. ย อยู่หลัง แปลงนิคคหิต กับ ย เป็น ญฺญ อุทาหรณ์ สญฺโญโค. [๒๔๕๘].

ถ. จงให้ตัวอย่างแห่งอาเทสสนธิทั้ง ๓ เฉพาะนิยมสระเบื้องปลาย ?

ต. สารเทสสนธิ เช่นคำว่า อคฺยาคารํ พหฺวาพาโธ. พยัญชนา-

เทสสนธิ ดังคำว่า อิจฺเจวํ อชฺฌคมา อชฺโฌกาโส. นิคคหิตาเทสสนธิ เช่นคำว่า ตญฺเญว, เอตทโวจ, ยมหํ.[๒๔๖๙]"

ถ. การลงอาคม ท่านบัญญัติให้ใช้ในสนธิไหน ? จงแสดงพร้อมทั้งวิธีหรือโอกาสที่ท่านอนุญาตให้ลงด้วย ?

ต. ในสระสนธิ ถ้ามีพยัญชนะอยู่หลัง สระ โอ อยู่หน้า ลบ โอ แล้วลง อ อาคมได้,ถ้าสระ อ อยู่หน้า ลบ อ แล้วลง โอ อาคมได้, ในพยัญชนะสนธิ ถ้ามีสระอยู่หลัง ลง ย ว ม ท น ต ร ฬ อาคมได้, ในสัททนีติว่า ห อาคมก็ลงได้, ในนิคคหิตสมาธิ ถ้าสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง ลงนิคคหิตอาคมได้. [๒๔๘๑].

ถ. อาเทสกับวิการ ต่างกันอย่างไร ? เมื่อพบอุทาหรณ์ว่า นิพฺเพมติโก จะเข้าใจว่าเป็นมาอย่างไร ?

ต. อาเทส ได้แก่แปลงสระหรือนิคคหิตให้เป็นพยัญชนะ หรือแปลงพยัญชนะให้เป็นสระ หรือเป็นพยัญชนะอื่นจากเดิม, ส่วนวิการได้แก่ทำสระให้เป็นสระมีรูปผิดจากวัณณะเดิม ต่างกันอย่างนี้. นิพฺเพมติโก เข้าใจว่าเดิมเป็น นิ วิ มติโก วิการ อิ เป็น เอ อาเทส ว เป็น พ แล้วสังโยค คือ ซ้อน พ. [๒๔๓๑].

ถ. ปจฺจุปการํ อุภยมฺเปตํ สพฺพตฺถมปราชิตา ศัพท์ไหนเป็นสนธิอะไรได้บ้าง จงแถลงวิธีสนธินั้น ๆ ให้สิ้นเชิง ?

ต. ปจฺจุปการํ เป็นพยัญชนะสนธิ เดิมเป็น ปติ= อุปการํ แปลง ติ เป็น ตยฺ แล้วแปลงเป็น จฺจ. อุภยมฺเปตํ เป็นนิคคหิตสนธิในท่อนหน้า เป็นสระสนธิในท่อนหลัง เดิมเป็น อุภยํ= ปิ= เอตํ แปลง

นิคคหิตเป็น ม เป็นเสร็จในเรื่องนิคคหิตสนธิท่อนต้น ท่อนหลัง ลบ อิ เสีย สนธิเข้าเป็น เป เป็นสระสนธิ. สพฺพตฺถมปราชิตา เป็นพยัญชนะสนธิ เดิมเป็น สพฺถตฺถ=อปาราชิตา ลง ม อาคม. [๒๔๖๗].

ถ. ทุกฺขมเนฺติ เสนาสนฺตุฏฺฐึ กว่าจะสำเร็จรูปอย่างนี้ได้ ต้องผ่านวิธีแห่งสนธิอะไรบ้าง ? จะแสดงให้สิ้นเชิง.

ต. ทุกฺขมเนฺวติ ตัดบทเป็น ทุกฺขํ อเนฺวติ. ทุกฺขํ ทุ = ขม ข ซ้อน กฺ หน้า ข โดยวิธีแห่งสัญโญคสนธิ. อเนฺวติ อนุ = เอติ เอา อุ เป็น ว โดยวิธีแห่งสราเทสสนธิ. ทุกฺขํ=อเนฺวติ เอานิคคหิตเป็น ม โดยวิธีแห่งนิคคหิตาเทสสนธิ สำเร็จรูปเป็น ทุกฺขมเนฺวติ. เสนา-สนฺตุฏฺฐึ ตัดบทเป็น เสน = อนสฺตุฏฺฐึ, อสนฺตุฏฺฐึ น สํ = ตุฏฺฐึ เอานิคคหิตที่ สํ เป็น น โดยวิธีแห่งนิคคหิตาเทสสนธิ เสน = อสนฺตุฏฐึ ลบสระหน้า ทีฆะสระหลัง โดยวิธีแห่งสรโลปสนธิและทีฆสนธิ สำเร็จรูปเป็น เสนาสนฺตุฏฺฐึ. [๒๔๘๙].

ถ. ในวิธีของสนธิกิริโยปกรณ์ ๘ อย่าง เฉพาะบ้างปกติ ดูไม่น่าจะเป็นอุปการะแก่การต่ออย่างไรเลย แต่ไฉนท่านจึงจัดเข้าประจำทั่วทั้ง ๓ สนธิ หรืออาจเป็นได้บ้าง ? เห็นอย่างไร จงอธิบายมา ?

ต. เป็นอุปการะได้อย่าง ๑ เพราะการต่ออักขระ ซึ่งเรียกว่าสนธินั้น จะต่อเข้าเฉยๆ โดยไม่มีหลักเกณฑ์ไม่ได้ จะต่อได้เฉพาะตามหลักที่วางไว้ เช่น โลปะ เป็นต้น แต่เมื่อต้องการจะต่อเข้าเฉยๆ โดยไม่ต้องลงหรือทำอย่างอื่น เช่นนี้ก็ต้องต่อโดยใช้หลักที่เรียกว่า

ปกติ คงรูปไว้ตามเดิม จึงเห็นว่า ปกติ ก็มีประโยชน์อยู่ในสนธิทั้ง ๓.

[๒๔๘๐].

[นาม]

ถ. จงแสดงลักษณะแห่งนามทั้ง ๓ ให้เห็นว่าต่างกัน ยกตัวอย่างมาสักประโยคหนึ่ง เป็นคำมคธหนึ่งคำไทยก็ตาม แสดงให้เห็นว่าคำนั้น ๆ เป็นนามนั้น ๆ ?

ต. นามที่เป็นชื่อของคน, สัตว์, ที่, สิ่งของ เป็นนามนาม. นามที่แสดงลักษณะของนามนาม สำหรับหมายให้รู้ว่านามนามนั้นดีหรือชั่วเป็นต้น เป็นคุณนาม. สัพพนาม เป็นศัพท์สำหรับใช้แทนนามนามที่ออกชื่อมาแล้ว เพื่อจะไม่ให้ซ้ำ ๆ ซาก ๆ. อุจฺจํ ขตฺติยสฺส กุลํ , ตํ ชนเหิ มานิตํ. กุลํ เป็นชื่อขอสกุล เป็นนามนาม, อุจฺจํ แสดงลักษณะของสกุล เป็นคุณนาม, ตํ ใช้แทนสกุล เป็นสัพพนาม. [๒๔๕๙].

ถ. นามศัพท์ เมื่อนำไปใช้ในข้อความทั้งปวง จะต้องทำอย่างไร ?

ต. ต้องประกอบด้วยลิงค์ วจนะ และ วิภัตติ. [๒๔๖๐].

ถ. นามศัพท์ทั้ง ๓ อย่างไหนแบ่งเป็นกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ?

ต. นามนาม แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ สาธารณนาม ๑ อสาธารณ-นาม ๑. คุณนาม แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ ปกติ ๑ วิเสสน ๑ อติวิเสส ๑. สัพพนาม แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ ปุริสสัพพนาม ๑ วิเสสนสัพพนาม ๑.

[อ. น.]

ถ. คุณนามแบ่งเป็น ๓ จะสังเกตรูปได้อย่างไรว่า นี้เป็นคุณนามชั้นนั้นชั้นนี้ ?

ต. สังเกตรู้ได้ ๒ อย่าง คือ สังเกตคำแปลอย่าง ๑ สังเกตศัพท์อย่าง ๑. สังเกตคำแปลนั้น คือ ปกติคุณนาม แสดงลักษณะอาการหรือสมบัติของนามนามตามปกติ เช่น คนมีศรัทธา, มีศีล. ไม่มีคำแปลว่า "ยิ่ง หรือ กว่า" และคำแปลว่า "ที่สุด" วิเสสคุณนาม มีคำแปลว่า "ยิ่ง หรือ กว่า" เช่น ดียิ่ง หรือคำอื่นๆ อีกที่แสดงว่า ดีหรือชั่วที่สุด เช่น บาปที่สุด ดุร้ายที่สุด สูงเกินเปรียบ. สังเกตศัพท์นั้น คือ ศัพท์ที่เป็นปกติคุณนาม ไม่มีปัจจัยอุปสรรคและนิบาต ที่แสดงความยิ่งและหย่อนกว่าปกติต่อท้ายหรืออยู่หน้า เช่น สทฺโธ สีลวา เป็นต้น.ศัพท์ที่เป็นวิเสสนคุณนาม มี ตร อิย ปัจจัยในตัทธิตต่อท้ายบ้าง เช่น ลามกตโร ปาปิโย, มี อติ อุปสรรคนำหน้าบ้าง เช่น อติสุนฺทโร เป็นต้น. ศัพท์ที่เป็นอติวิเสสคุณนาม มี ตม อิฏฺฐ ปัจจัยในตัทธิตต่อท้ายบ้าง เช่น ปาปตโม จณฺฑิฏฺโฐ มีอติวิยอุปสรรคและนิบาตนำหน้าบ้าง เช่น อติวิยอุชฺโจ เป็นต้น. [อ. น.]

ถ. นามศัพท์ ถ้านำไปใช้ในข้อความทั้งปวง ต้องประกอบด้วยอะไร ? เมื่อได้ประกอบได้กับวิภัตติแล้ว เป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษาอย่างไรบ้าง ?

ต. ต้องประกอบด้วย ลิงค์ วจนะ วิภัตติ. เป็นประโยชน์ให้ผู้ศึกษาเข้าใจ การันต์ ลิงค์ วจนะ และอายตนิบาตคือคำต่อ ซึ่งท่านจัดไว้สำหรับวิภัตติโดยแน่นอนและชัดเจนขึ้น เช่นคำว่า ซึ่ง, ด้วย, แก่, จาก, ของ, ใน, เป็นต้น ต้องใช้วิภัตติข้างหลังบอกให้รู้เนื้อความนั้น ๆ ทั้งสิ้น. [๒๔๖๒].

ถ. นามนามกับคุณนาม ต่างกันอย่างไร ? ภทฺร บาป เป็นนามหรือคุณ หรือเป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง ? ถ้าเป็นอะไร ก็ให้บอกถึงชั้นด้วย ?

ต. นามที่เป็นชื่อของ คน สัตว์ ที่ สิ่งของ เป็นนามนาม, ส่วนนามที่แสดงลักษณะของนามนาม สำหรับหมายให้รู้ได้ว่าดีหรือชั่วเป็นต้น เป็นคุณนาม, เป็นได้ทั้ง ๒ อย่าง ที่เป็นนามนาม เป็นชั้นสาธารณะ ที่เป็นคุณนาม เป็นชั้นปกติ. [๒๔๖๘].

ถ. การแบ่งนามนามเป็น ๒ นั้น อาศัยเหตุอะไร? การแบ่งเช่นนั้น มีประโยชน์อย่างไร ?

ต. อาศัยชนิดของนามนามนั่นเอง ซึ่งประชาชนใช้พูดกันโดยไม่จำกัดนามอย่างหนึ่ง. โดยจำกัดนามอย่างหนึ่ง. การแบ่งเช่นนั้น ก็มีประโยชน์ที่จะให้ทราบความจำกัด หรือความไม่จำกัดของนามโดยแน่นอน เมื่อรู้เช่นนั้น ย่อมได้รับความสะดวกในเวลาพูด คือ เมื่อต้องการจะพูดจำกัดหรือไม่จำกัดนามอย่างไร ก็เลือกพูดได้ตามประสงค์. [อ.น.].

ถ. จงแสดงให้เห็นว่า นามนามมีอำนาจเหนือคุณศัพท์อย่างไร ?

จะควรเรียงคุณศัพท์ไว้หน้านามหรือหลังนาม จึงจะเหมาะ จงให้ตัวอย่าง ?

ต. มีอำนาจที่จะบังคับคุณศัพท์ให้มี ลิงค์ วจนะ วิภัตติ เสมอกับนามนาม ซึ่งเป็นเจ้าของ เพราะว่าคุณศัพท์จะได้ก็ต้องอาศัยนาม ถ้านามไม่มี คุณศัพท์ก็ไม่ปรากฏ, คุณนาม แสดงลักษณะ ของนามนามบทใด เรียงไว้หน้านามนามบทนั้น ดังนี้ อุจฺโจ รุกฺโข, อุจฺเจ รุกฺเข สุกณา. ถ้าเนื่องด้วยกิริยาว่ามี ว่าเป็น เรียงไว้หลังนามนาม ซึ่งเป็นเจ้าของ หน้ากิริยาว่ามี ว่าเป็น ดังนี้ สุคนฺธํ ปุปฺผํ มนุสฺสานํ มนาปํ โหติ. [๒๔๗๕].

ถ. คุณศัพท์เนื่องด้วยกิริยาว่ามี ว่าเป็น เรียงไว้หลังนาม ซึ่งเป็นเจ้าของ หน้ากิริยาว่ามี ว่าเป็น มิใช่หรือ ? ถ้าเป็นเช่นนั้น ๒ บทว่า สุสสฺสา สุลภปิณฺฑา ในอุทาหรณ์นี้ว่า เตน โข ปน สมเยน เวสาลี สุภิกฺขา โหติ สุสสฺสา สุลภปิณฺฑา ทำไมจึงเรียงไว้หลังกิริยา ?

ต. คำว่าคุณศัพท์เนื่องด้วยกิริยาว่ามี ว่าเป็น เรียงไว้หลังนาม-นาม ซึ่งเป็นเจ้าของ หน้ากิริยาว่ามี ว่าเป็นนั้น ท่านกล่าวหมายเฉพาะที่มีคุณศัพท์บทเดียว แต่อุทาหรณ์นี้ มีคุณศัพท์เช่นนั้นถึง ๓ บท คือ สุภิกฺขา สุสสฺสา สุลภปิณฺฑา เมื่อมีคุณศัพท์เนื่องด้วยกิริยาว่ามี ว่าเป็น หลายบทเช่นนี้ ท่านให้เรียงไว้หน้ากิริยานั้นแต่บทเดียว ที่เหลือเรียงไว้หลังกิริยาทั้งสิ้น ดังนี้. [๒๔๗๖].

ถ. คุณ กับ วิเสสนะ ของ นามนาม โดยอาการเป็นอันเดียวกัน อยากทราบว่า โดยรูปศัพท์ ท่านจัดไว้ต่างกันอย่างไรหรือไม่ ชี้

ตัวอย่าง ?

ต. โดยรูปศัพท์ ท่านจัดไว้ต่างกัน เพื่อให้กำหนดรู้ได้ว่า ลักษณะนี้เป็นคุณหรือวิเสสนะ ศัพท์เหล่าใดพอจะเป็นเครื่องแสดง ลักษณะของนามให้รู้ว่าดีหรือชั่ว เช่น ปาโป สุนฺทโร จณฺโฑ เป็น ต้น จัดเป็นพวกคุณนาม, ศัพท์เหล่าใดที่ส่องนามให้วิเศษขึ้น ไม่ เกี่ยวกับการแสดงลักษณะของนามนั้น เพ่งลักษณะที่แน่หรือไม่แน่ ของนามเป็นประมาณ เช่น โย โส อญฺญตโร เป็นต้น จัดได้เป็น พวกวิเสสนะ เรียกวาวิเสสนสัพพนาม ดังนี้ . [๒๔๖๘].

ถ. คำว่า "คนไทย" เป็นนามประเภทไหน ?

ต. เป็นนามได้ทั้ง ๒ ประเภท แล้วแต่ความหมาย. ถ้าใช้เรียก หมู่คนไทยด้วยกัน ไม่ได้เกี่ยวกับคนชาติอื่น ก็หมายความถึงคนไทย ทุกคน เช่นนี้จัดเป็นสาธารณนาม, ถ้าใช้เรียกชนหลายชาติที่รวม กันอยู่ คำว่า"คนไทย" ก็หมายความเฉพาะแต่คนชาติไทย ไม่ได้ หมายถึงชนชาติอื่น เช่นนี้จัดเป็นอสาธารณนาม. [อ. น].

ถ. คุณนาม สัพพนาม เวลาแปลไม่ได้แสดงอายตนิบาตและ วจนะ เหตุไรจึงต้องประกอบด้วย ลิงค์ วจนะ วิภัตติ ดุจนามนาม ด้วย ?

ต. เพราะคุณนาม สัพพนาม ต้องอาศัยนามนามเป็นหลัก ถ้า ไม่ประกอบ ลิงค์ วจนะ วิภัตติ จะรู้ไม่ได้ว่า เป็นคุณนามและ สัพพนามแห่งนามนามตัวไหน ไม่สามารถจะประกอบคำพูดเข้าเป็น พากย์ได้. [๒๔๖๑].

ถ. สัพพนาม คือนามอย่างไร จำเป็นอย่างไร จึงต้องมี ?

ต. สัพพนาม คือนามที่ใช้แทนนามนามซึ่งออกซึ่งมาแล้ว เช่น ท่าน เธอ เขา มัน กู สู เอง มึง เป็นต้น. จำเป็นต้องมี เพราะการพูดด้วยการความไพเราะเรียบร้อย ถ้าไม่มีสัพพนามคือคำแทนชื่อแล้ว การพูดก็จำต้องออกชื่อ สัตว์ บุคคล สิ่งของนั้น ๆ ซึ่งเตยออกชื่อมาแล้วทุกครั้งไป เป็นการซ้ำซากไม่เพราะหู ตัวอย่างเช่น นามแดงกินข้าว นายแดงไปโรงเรียน นายแดงเอาใจใส่ในการเรียน เมื่อพูดออกชื่อมาครั้งหนึ่งแล้ว ต่อไป ถ้าจำเป็นจะต้องพูดระบุถึงตัวเขาอีก ก็ควรใช้สัพพนามแทนชื่อของเขา ดังอุกทาหรณ์ข้างต้นนั้น แต่เปลี่ยนใช้สัพพนาม เป็นดังนี้ นายแดงกินข้าวแล้ว เขาไปโรงเรียน เขาเอาใจใส่การเรียน เช่นนี้ ความเรียบร้อยไพเราะดีกว่า เพราะเหตุนี้ สัพพนามจึงจำเป็นต้องมี. [อ.น.]

ถ. คำพูดที่เป็นสัพพนามสำหรับใช้ในในที่เช่นไร ? จงชักตัวอย่างคำมคธกับคำไทยเทียบกัน ?

ต. คำพูดเป็นสัพพนามนั้น สำหรับใช้ในที่ออกชื่อนามนามซ้ำๆ ตัวอย่าง ปฐมปุริส โส ท่านหรือเขา ผู้ชาย, สา ท่านหรือเขาผู้หญิง ตํ มัน เป็นคำต่ำ คำสูงไม่มีใช้. มชฺฌิมปุริส ตฺวํ ท่านหรือ เจ้า สู เอง, อุตฺตมปุริส อหํ ข้าพเจ้า หรือข้า กู [๒๔๕๘].

ถ. จงเขียนประโยคบาลี หรือไทย มาเทียบกับนาม ทั้ง ๓ แล้วบอกว่าคำนั้นเป็นนามนั้น ๆ ?

ต. อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ ภควา, โส ปุริสทมฺเท เทมติ.

ภควา เป็นพระนามของพระบรมศาสดา เป็นนามนาม, ปุริสทมฺม-
สารถิ แสดงลักษณะสามัญแห่งพระองค์ เป็นปกติคุณนาม, อนุตฺตโร
แสดงลักษณะวิเศษแห่งพระองค์ เป็นวิเสสคุณนาม, โส ใช้แทน
พระบรมศาสดา เป็นสัพพนาม. [๒๔๗๓].

[ลิงค์]

ถ. ลิงค์แปลว่าอะไร ? จัดเป็นเท่าไร ? อะไรบ้าง ? และจัด
อย่างไร ?

ต. แปลว่าเพศ. จัดเป็น ๓ ปุํลิงฺคฺ เพศชาย ๑ อิตฺถีลิงฺคํ
เพศหญิง ๑ นปุํสกลิงฺค์ มิใช่เพศชายมิใช่เพศหญิง ๑. จัดตาม
สมมติของภาษาบ้าง ตามกำเนิดบ้าง . [อ. น.]

ถ. ลิงค์นั้นจัดตามกำเนิดอย่างเดียวไม่พอหรือ ? เหตุไฉน จึง
ต้องจัดตามสมมติด้วย ซึ่งที่ให้ผู้ศึกษาจำลิงค์ได้ยาก ?

ต. จริงอยู่ การจัดลิงค์ตามสมมตินั้นทำให้ผู้ศึกษาจำลิงค์ได้
ยาก เพราะสับสนเพศกัน เช่น ทาโร เมีย ตามธรรมดาต้องเป็น
อิตถีลิงค์ เพศหญิง แต่สมมติให้เป็นปุงลิงค์เพศชาย ภูมิ แผ่นดิน
ตามธรรมดาต้องเป็นนปุงสกลิงค์ มิใช่เพศชายมิใช่เพศหญิง แต่สมมติ
ให้เป็นอิตถีลิงค์เป็นต้น. จะจัดตามกำเนิดอย่างเดียวไม่พอ เพราะ
คำพูดผิดลิงค์เช่นนั้น เขานิยมพูกันมาก่อนตำราไวยากรณ์เกิดขึ้น
ตำราไวยากรณ์เกิดทีหลัง ตามหลักการแต่ตำราไวยากรณ์จะต้อง
รวบรวมเอาคำพูดทั้งสิ้นให้อยู่ในกรอบและอนุวัตรตามภาษานิยม ถ้า
ไม่มีการจัดลิงค์ตามสมมติแล้ว คำพูดเหล่านั้นก็จะอยู่นอกกฎเกณฑ์

ตำราไวยากรณ์ไป ตำราไวยากรณ์ก็อำนวยผลไม่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นต้องมีจัดลิงค์ตามสมมติด้วย. [อ. น.].

ถ. ลิงค์มีประโยชน์อย่างไร ? โปรดอธิบาย.

ต. ลิงค์มีประโยชน์ให้รู้ได้ว่า เป็นเพศชาย เป็นเพศหญิง หรือเพศรวม คือไม่ใช่ชายไม่ใช่หญิง และเมื่อทราบลิงค์แล้ว เป็นเหตุให้สะดวกในการแจกวิภัตติตามการันต์นั้น ๆ ถ้าไม่ทราบว่าเป็นลิงค์อะไร ก็ยากที่จะนำไปแจกตามการันต์ให้ถูกต้องได้ ลิงค์เป็นหลักสำคัญในการที่จะนำศัพท์ไปแจกตามการันต์ต่าง ๆ . [อ. น.]

ถ. การจัดลิงค์นั้น จัดอย่างไร ? จงแสดงวิธีจัดมาดู.

ต. การจัดลิงค์นั้น จัดตามกำเนิด ๑ จัดตามสมมติ ๑ จัดตามกำเนิดนั้น คือกำเนิดของสิ่งนั้นเป็นเพศอะไร ก็จัดเป็นเพศนั้นไม่มีเปลี่ยนแปลง. จัดตามสมมตินั้น คือกำเนินสตรี สมมติให้เป็นปุงลิงค์ และของที่ไม่มีวิญญาณ สมมติให้เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์.

[อ. น.].

ถ. ปุงลิงค์ สมมติให้เป็นอิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ มีหรือไม่ ?

ต. ที่สมมติให้เป็นอิตถีลิงค์มี เช่น เทวดา ตามรูปศัพท์เป็นอิตถีลิงค์อย่างเดียว. แต่เทวดานั้นคงมีทั้งหญิงทั้งชาย. ส่วนปุงลิงค์ที่สมมติเป็นนปุงสกลิงค์นั้นยังไม่เคยพบ. เข้าใจว่าคงไม่มี. [อ. น.].

ถ. นามนามเป็นกี่ลิงค์ ? จงยกตัวอย่าง ? สตรีและของปราศจากวิญญาณควรจัดเป็นลิงค์อะไร ? เหตุไรจึงมีศัพท์ เช่น ทาร ศัพท์ ภูมิ ศัพท์ที่ไม่นิยมตามนั้น ?

ต. นามนามเป็นลิงค์เดียวบ้าง คือจะเป็นปุงลิงค์ หรืออิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ก็อย่างเดียว เช่น อมโร อจฺฉรา องฺคํ เป็นต้น อนึ่ง ศัพท์เดียวกันนั่นเอง มีรูปเป็นอย่างเดียวกันเป็น ๒ ลิงค์บ้าง เช่น อกฺขโร อกฺขรํ เป็นต้น. หรือมีมูลศัพท์เป็นอันเดียวกัน เปลี่ยนแต่สระที่สุดได้ เป็น ๒ ลิงค์ เช่น อรหา อรหนฺตี เป็นต้น. สตรีควรเป็นอิตถีลิงค์ ของที่ไม่มีวิญญาณควรเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะท่านจัดโดยสมมติ จึงไม่นิยมตามนั้น. [๒๔๖๔].

ถ. คุณนามและสัพพนาม เป็นลิงค์เดียวหรือ ๒ ลิงค์ หรือเป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ?

ต. ตามหลักท่านว่าเป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ เว้นแต่ ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เป็นได้ ๒ ลิงค์ และศัพท์สังขยาที่เป็นคุณบางอย่างเท่านั้น. เช่น เอกูนนวุติ ถึง อฏฺฐนวุติ เป็นแต่อิตถีลิงค์อย่างเดียว. [อ. น.].

ถ. เหตุไร คุณนามและสัพพนา จึงจัดให้เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ?

ต. เพราะนามทั้ง ๒ นี้ ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามนามนาม คือนามนามเป็น ลิงค์ วจนะ วิภัตต อะไร ก็ต้องเปลี่ยนให้ตรงกับนามนามนั้นเสมอไป จะคงตัวอยู่ไม่ได้ ทั้งนี้ เว้นแต่สังขยาบางอย่างดังกล่าวแล้ว. [อ. น.].

ถ. อคาร (เรือน) เป็นลิงค์อะไร? แจกตามแบบไหน ?

ต. เป็นได้ ๒ ลิงค์ คือเป็นปุงลิงค์ก็ได้ เป็นนปุงสกลิงค์ก็ได้ เป็นปุงลิงค์แจกตามแบบ อ การันต์ (ปุริส) มีรูปเป็น อคาโร. เป็นนปุงสกลิงค์แจกตามแบบ อ การันต์ (กุล) มีรูปเป็น อคารํ. [อ. น.].

[วจนะ]

ถ. วจนะหมายความว่ากระไร ? มีกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ? จำเป็นต้องมีหรือ ถ้าไม่มี จะเป็นอย่างไร ?

ต. วจนะหมายความว่า คำพูดที่ระบุจำนวนนามนาม มี ๒ อย่าง คือ เอวจนะ สำหรับพูดถึงนามนามสิ่งเดียว. พหุวจนะ สำหรับพูดถึงนามนามหลายสิ่ง. จำเป็นต้อมี. ถ้าไม่มีก็ทำให้ทราบจำนวนของนามว่ามากหรือน้อยไม่ได้. [อ. น.].

ถ. วจนะมีประโยชน์อย่างไร ? สังเกตที่ไหนจึงจะรู้จักวจนะได้แม่นยำ ?

ต. วจนะมีประโยชน์ให้รู้จำนวนนามน้อยหรือมาก. ที่จะรู้ได้ต้องสังเกตที่ท้ายศัพท์ ซึ่งเป็นวิภัตติ ถ้าที่ท้ายศัพท์เป็นวิภัตติอะไร ก็ทราบวจนะได้ทันที เพราะวิภัตติเป็นเครื่องหมายให้รู้วจนะได้แม่นยำ. [อ. น.].

ถ. วจนะกับสังขยา ต่างก็เป็นเครื่องหมาย บอกจำนวนของนามนามเหมือนกันมิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนั้น ทำไมท่านจึงจัดให้มีทั้ง ๒ อย่างเล่า ? จะมีเพียงอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้หรือ ?

ต. จริง วจนะและสังขยาเป็นเครื่องหมายบอกจำนวนนามนาม แต่มีลักษณะต่างกัน วจนะบอกจำนวนนามนามไม่ชัดเจน เช่น ปุริโส ชาย ปุริสา ชายหลายคน ไม่ชัดเจนไปว่าเท่าไรแน่ แม้ที่เป็นเอกวจนะก็ไม่ระบุให้ชัดว่า "หนึ่ง" ส่วนสังขยา นับจำนวนนามนามชัดลงไปทีเดียว เช่นชายคนหนึ่ง ก็มีศัพท์ว่า เอโก ปุริโส ชน ๔ คนว่า จตฺตาโร ชนา เป็นต้น. [อ. น.].

[วิภัตติ]

ถ. วิภัตติ มีหน้าที่อย่างไร ? มีจำนวนเท่าไร ? จัดเป็นหมวดหมู่กันอย่างไรบ้าง ? จงบรรยาย.

ต. วิภัตติมีหน้าที่แจกนามศัพท์ตามการันต์นั้น ๆ ทำให้ศัพท์มีรูปต่างๆ หมุนไปให้ได้ความตามภาษา มีจำนวน ๑๔ จัดเป็นเอกวจนะ ๗ พหุวจนะ ๗ และจัดเป็นที่ ๆ ๗ ที่ คือ ปฐมาที่ ๑ ทุติยาที ๒ ตติยาที่ ๓ จตุตถีที่ ๔ ปัญจมีที่ ๕ ฉัฏฐีที่ ๖ สัตตมีที่ ๗. [อ. น.].

ถ. วิภัตติ มีประโยชน์อย่างไร ?

ต. มีประโยชน์ ทำผู้ศึกษาให้กำหนดเนื้อความได้ง่ายขึ้น และจำลิงค์วจนะได้แม่นยำขึ้น ทำเนื้อความแห่งศัพท์ทั้งปวงให้ประสานเกี่ยวเนื่องถึงกัน และได้ความตามภาษานิยม. [อ. น.].

ถ. วิภัตติทำให้กำหนดจำลิงค์ได้แม่นยำขึ้นนั้น จะกำหนดจำได้อย่างไร ? จงอธิบายให้เห็นจริง.

ต. กำหนดจำได้อย่างนี้ คือลิงค์ทั้ง ๓ ท่านประกอบวิภัตติให้มีรูปต่างกัน ปุงลิงค์ ท่านประกอบวิภัตติเป็นอย่าง ๑ อิตถีลิงค์ ท่านประกอบวิภัตติเป็นอย่าง๑ นปุงสกลิงค์ ท่านประกอบวิภัตติเป็นอย่าง ๑ เมื่อเป็นศัพท์ที่ท่านประกอบไว้ก็จำได้ เช่น ตาณ ศัพท์ปุงลิงค์เป็น ตาโณ อิตถีลิงค์เป็น ตาณา นปุงสกลิงค์เป็น ตาณํ รูปศัพท์ที่ท่านประกอบแล้วไม่เหมือนกัน จึงทำให้จำลิงค์ได้ง่ายและแม่นยำ. [อ.น.].

ถ. ศัพท์อาลปนะ ท่านมิได้จัดวิภัตติไว้ประจำ. ถ้าเช่นนั้น ศัพท์อาลปนะเห็นจะไม่ได้ประกอบด้วยวิภัตติกระมัง หรืออย่างไร ? จงแสดง.

ต. จริงอยู่ ศัพท์อาลปนะ ท่านมิได้จัดวิภัตติไว้ประจำโดยตรง แต่เมื่อจะใช้ประกอบวิภัตติ ท่านให้นำปฐมาวิภัตติมาประกอบตามวจนะที่ต้องการ เพราะปฐมาวิภัตติ ท่านใช้เป็นลิงคัตถะ หรือกัตตาที่เป็นตัวประธานอย่างหนึ่ง ใช้เป็นอาลปนะสำหรับร้องเรียกอย่างหนึ่ง.

[อ.น.].

ถ. อายตนิบาต เกี่ยวเนื่องกับวิภัตติอย่างไร ? มีประโยชน์เกื้อกูลแก่ภาษาอย่างไร ?

ต. เกี่ยวเนื่องด้วยวิภัตติอย่างนี้ คือ เมื่อศัพท์ที่ประกอบด้วยวิภัตติใดแล้ว วิภัตตินั้นก็ปรากฏที่ท้ายศัพท์นั้น เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าศัพท์นี้เป็นวิภัตตินั้น ๆ เมื่อทราบวิภัตติแล้ว ก็ใช้อายตนิบาตได้ถูกต้อง เพราะวิภัตติเป็นเครื่องส่องแสดงให้ใช้อายตนิบาตนั้นได้ ถ้าวิภัตติไม่ปรากฏ ก็ใช้อายตนิบาตไม่ได้ เปรียบเหมือนช่องเข็มไม่ปรากฏแต่จักษุของบุคคลใด บุคคลนั้นก็สนเข็มไม่ได้ฉะนั้น . อายต-นิบาตมีประโยชน์เกื้อกูลแก่ภาษา คือเป็นเครื่องเชื่อมหรือต่อเนื้อความของศัพท์ทั้งปวงให้ต่อเนื่องกัน ได้ถ้อย ได้ความ ได้เรื่องราว ถ้าไม่มีอายตนิบาตแล้ว เนื้อความของศัพท์ทั้งปวงจะไม่ติดต่อกันเลย หรือดอกไม้ที่ไม่ได้ร้อยด้วยด้ายฉะนั้น. [อ. น.]

ถ. อะไรเรียกว่าวิภัตติและอายตนิบาต, ศัพท์ประกอบวิภัตติ

ต้องมีอายนิบาตทั้งนั้นหรือไม่ เพราะเหตุไร ?

ต. สิ อํ โย เป็นต้นเรียกว่าวิภัตติ, ซึ่ง ด้วย แก่ จาก ของ ใน เป็นต้น เรียกว่าอายตนิบาต. ไม่ทั้งนั้น เพราะธรรมดาอายตนิบาต เนื่องจากวิภัตติแห่งนามนาม และปุริสสัพพนาม [ต ตุมฺห อมฺห] โดยตรง หรือ กึ ศัพท์บางคำเท่านั้น นอกนี้ โดยธรรมดาหรือมีไม่ เช่นปฐมาวิภัตติ ไม่เนื่องด้วยอายตนิบาต เพราะเป็นประธาน ที่เนื่องกัน ตั้งแต่ทุติยาวิภัตติเป็นต้นไป แต่สำนวนไทยที่บัญญัติให้แปลปฐมาวิภัตติว่า"อันว่า" ก็เพื่อกันเคอะเท่านั้น ไม่ต้องใช้ก็ได้.

[๒๔๗๑].

ถ. อายตนิบาต จะปรากฏเพราะอาศัยอะไร ? ย ศัพท์มีรูปอย่างไร เป็นไตรลิงค์ ? มีรูปอย่างไร ไม่นิยมตามนั้น ?

ต. อายตนิบาตจะปรากฏได้ด้วยวิภัตติอย่างหนึ่ง ด้วยปัจจัยอย่างหนึ่ง. ย ศัพท์ ประกอบกับ โต ปัจจัย มีรูปเป็น ยโต เป็นเครื่องหมายปัญจมี แปลว่า แต่, ประกอบกับ ตฺร ตฺถ หํ มีรูปเป็น ยตฺร ยตฺถ ยหํ, ประกอบกับ ทา มีรูปเป็น ยทา เป็นเครื่องหมายสัตตมี แปลว่า ใน แจกตามลิงค์ทั้ง ๓ ไม่ได้ คงรูปอยู่เป็นอย่างเดียว.

[๒๔๖๙]

[วิธีแจกนามนาม]

ถ. วิธีแจกนามศัพท์ ต้องจับหลักอย่างไร จึงจะได้รับความสะดวก ?

ต. ต้องกำหนดสระที่สุดแห่งศัพท์ ซึ่งเรียกว่า การันต์ เมื่อทราบว่าศัพท์นั้น ๆ เป็นการันต์นั้นแล้ว ก็ได้รับความสะดวกในการแจกนามศัพท์ เพราะศัพท์ทีเป็นลิงค์เดียวกัน เป็นการันต์เดียวกัน จะมีกี่ร้อยกี่พันหมื่นก็แจกเป็นแบบเดียวกันทั้งหมด. [อ.น.].

ถ. การันต์คืออะไร ? เป็นสำคัญอย่างไร ?

ต. สระที่สุดอักษรหรือสระที่คุณศัพท์ เรียกว่า การันต์ จะทราบได้ว่าศัพท์ไหนเป็นการันต์อะไร ท่านให้สังเกตสระที่สุดของศัพท์นั้นเป็นสำคัญ ในอันให้จำลิงค์ได้แม่นยำขึ้น และให้ความสะดวกในการแจกศัพท์ให้เปลี่ยนแปลงไปตามวิภัตติทั้ง ๗. [อ. น.]

ถ. การันต์โดยพิสดารมีเท่าไร ? โดยย่อมีเท่าไร ? อะไรบ้าง ?

ต. โดยพิสดารมี ๑๓ คือ ปุงลิงค์มีการันต์ ๕ คือ อ อิ อี อุ อู. อิตถีลิงค์มีการันต์ ๕ คือ อา อิ อี อุ อู. นปุงสกลิงค์มีการันต์ ๓ คือ อ อิ อุ. โดยย่อมี ๖ คือ อ อา อิ อี อุ อู. [อ.น.]

ถ. สิ และ โย ปฐมาวิภัตติในที่เช่นไร แปลงเป็นอะไรได้บ้าง ?

ต. ใน อ การันต์ ปุงลิงค์แปลง สิ เป็น โอ นปุงสกลิงค์แปลงเป็น อํ ในพวกกติปยศัพท์ แปลงกับสระที่สุดแห่งศัพท์เป็น อา (ถ้าลงในอรรถแห่งอาลปนะ ในการันต์อิตถีลิงค์แปลงเป็น เอ) ในการันต์ปุงลิงค์แปลง โย เป็น อา, นปุงสกลิงค์แปลงกับสระที่สุดแห่งศัพท์เป็น อานิ, ในหมู่ศัพท์มี ภควนฺตุ เป็นต้น และ ภวนฺต แปลง โย เป็น โอ.

[๒๔๖๔].

ถ. อํ ทุติยาวิภัตติ แปลงเป็นอะไรได้บ้าง ? ในที่เช่นไร ?

ต. ใน อี การันต์ปุงลิงค์ แปลง อํ เป็น นํ ได้บ้าง อุทาหรณ์ เสฏฺฐินํ, ในพวกกติปยศัพท์ บางศัพท์ แปลง อํ เป็น อานํ ได้ อุทาหรณ์ อตฺตานํ พฺรหฺมานํ ราชานํ, ในพวกศัพท์มโนคณะ แปลง อํ เป็น โอ ได้บ้าง อุทาหรณ์ ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย. [๒๔๖๑].

ถ. อา และ โอ คู่นี้ บางทีแปลงจาก สิ บางทีแปลงจาก โย ไม่เป็นการแน่นอน ขอให้ทานหลักฐานมาอธิบาย?

ต. หลักฐานในข้อนี้มีอยู่ คือ อา ถ้าอยู่ที่สุดแห่งศัพท์เหล่านี้ คือ อตฺต พฺรหฺม ราช สข ปุม มฆว และศัพท์ที่มี นฺตุ หรือ นฺต เป็นที่สุด ซึ่งไม่มี นฺตุ หรือ นฺต ปรากฏอยู่ และศัพท์จำพวก สตฺถุ ปิตุ มาตุ แปลงมาจาก สิ. ถ้าอยู่ที่สุดแห่งศัพท์ที่เป็น อ การันต์สามัญ ในปุงลิงค์ หรือศัพท์ที่มี นต หรือ นฺตุ เป็นที่สุด แปลงมาจาก โย. โอ ถ้าอยู่ที่สุดศัพท์ที่เป็น อ การันต์ในปุงลิงค์นอกจากที่กล่าวข้างต้น นั้น แปลงมาจาก สิ. ถ้าอยู่ที่สุดแห่งศัพท์ที่มี นฺต หรือ นฺตุ เป็นที่สุด และศัพท์ที่อาเทส อุ เป็น อาร หรือ อร และ คาว ซึ่งแปลมาจาก โค ศัพท์ แปลงมาจาก โย. [๒๔๖๗].

ถ. ศัพท์ว่า เจตนาย ขตฺติยาย วตฺถาย เป็นวิภัตติอะไรได้ บ้าง ? และศัพท์ไหนเป็นลิงค์อะไร ? แจกตามแบบไหน ?

ต. เจตนาย เป็นได้ ๕ วิภัตติ คือ ตติยา จตุตถี ปัญจมี ฉัฏฐี สัตตมี เอกวจนะ เป็นอิตถีลิงค์ แจกตามแบบ กญฺญา. ขตฺติยาย เป็นได้ ๑ วิภัตติ คือ จตุตถีวิภัตติ เอกวจนะ เป็นปุงลิงค์ แจกตาม แบบ ปุริส. วตฺถาย ก็เป็นได้ ๑ วิภัตติคือ จตุตถีวิภัตติ เอกวจนะ

เหมือนกัน แต่เป็นนปุงสกลิงค์ แจกตามแบบกุล. [อ. น.]

ถ. เมธาวิโน เป็นวิภัตติอะไรได้บ้าง ?

ต. เป็น ปฐมา ทุติยา อาลปนะ พหุวจนะ และจตุตถี ฉัฏฐี เอกวจนะ. [อ. น.].

ถ. อตฺถาย หิตาย อิตถีลิงค์ใช่ไหม ? และเป็นวจนะ วิภัตติอะไร ? แจกตามแบบไหน ? ทำอย่างไร จึงเป็นรูปเช่นนั้น ?

ต. ไม่ใช่. อตฺถาย เป็นปุงลิงค์ เอกวจนะ จตุตถีวิภัตติ แจก ตามแบบ ปุริส เอา ส วิภัตติ กับ อ สระที่สุดศัพท์ เป็น อาย. ส่วน หิตาย เป็นนปุสกลิงค์ แจกตามแบบ กุล. นอกนั้นก็อย่างเดียวกับ อตฺถาย. [อ. น.].

ถ. อาลปนะ คำสำหรับร้องเรียก ไม่ได้ระบุว่า ใช้วิภัตติอะไร ประจำ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็แปลว่า ศัพท์อาลปนะ ไม่ต้องประกอบ วิภัตติอะไรเลย เป็นศัพท์ว่างจากวิภัตติ ถูกไหม ? เห็นอย่างไร ? จงแถลง.

ต. จริงอยู่ ศัพท์อาลปนะ ไม่ได้ระบุไว้ชัดว่า ใช้วิภัตติอะไร ประจำ แต่ท่านว่า ยืมวิภัตติปฐมา คือ สิ โย มาใช้. จะว่าศัพท์ อาลปนะในนามทั้ง ๓ นี้ ว่างจากวิภัตติเลยทีเดียวหาถูกไม่ เว้นแต่ อาลปนะในอัพยยศัพท์ ซึ่งเป็นศัพท์พิเศษ คงรูปอยู่อย่างนั้น . [อ. น.]

ถ. อตฺต ศัพท์ ไม่มีพหุวจนะ ถึงคราวให้พหุวจนะ จะใช้ อย่างไร ?

ต. ใช้เอกวจนะนั้นเอง แต่ถ้ามีนามที่เป็นพหุวจนะนั้นหลายพวก

ใช้คำเอกวจนะซ้ำ ๒ หน อุทาหรณ์ อตฺตโน อตฺตโน ปตฺตาสเนสุ นิสีทึสุ.[๒๔๕๗].

ถ. ศัพท์ว่า วิธีนํ ภาณินํ อตฺตานํ ขนฺตฺยํ เธนฺยํ เหล่านี้ เป็นลิงค์ วจนะ วิภัตติ และการันต์ อะไร ?

ต. วิธีนำเป็นปุงลิงค์ พหุวจนะ จตุตถีและฉัฏฐีวิภัตติ อิ การันต์. ภาณินํ เป็นปุงลิงค์ เอกวจนะ ทุติยาวิภัตติ อีกา การันต์. อตฺตานํ เป็นปุงลิงค์ เอกวจนะ ทุติยาวิภัตติ อ การันต์ แต่มีวิธีแจกอีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมือนแบบ ปุริส, ขนฺตฺยํ เป็นอิตถีลิงค์ เอกวจนะ สัตตมีวิภัตติ อิ การันต์, เธนฺยํ เป็นอิตถีลิงค์เอกวจนะ สัตตมีวิภัตติ อุ การันต์ . [อ. น.].

ถ. พฺรหฺมานํ พฺรหฺมาโน เป็นวิภัตติอะไร ? ทำไมจึงมีรูปอย่างนั้น ?

ต. พฺรหฺมานํ เป็นได้ ๓ วิภัตติ คือ ทุติยา เอกวจนะ จตุตถีและฉัฏฐี พหุวจนะ, พฺรหฺมาโน เป็นได้ ๓ วิภัตติเหมือนกัน คือ ปฐมา ทุติยา อาลปนะ พหุวจนะ, พฺรหฺมานํ เอา อ ที่สุดแห่งพฺรหฺมศัพท์ กับ อํ วิภัตติ เป็น อานํ อย่างหนึ่ง, ลง นํ วิภัตติแล้ว คง นํ ไว้ ทีฆะที่สุดแห่งพฺรหฺมศัพท์ เป็น อา อย่างหนึ่ง, พฺรหฺมาโน ลง โย วิภัตติ เอา โย เป็น อาโน. [อ. น.].

ถ. ราชิโน ราชีนิ ราชินิ รญฺญํ ศัพท์ไหนเป็นวิภัตติ วจนะ และลิงค์อะไร ?

ต. ราชิโน เป็นจตุตถีและฉัฏฐี เอกวจนะ ปุงลิงค์, ราชินี

เป็นปฐมา เอกวจนะ และพหุวจนะ, เป็นทุติยาและอาลปนะ พหุวจนะ อิตถีลิงค์, ราชินิ เป็นอาลปนะ เอกวจนะ อิตถีลิงค์ก็ได้ เป็น สัตตมีวิภัตติ เอกวจนะ ปุงลิงค์ก็ได้, รญฺญํ เป็นจตุตถีและฉัฏฐี พหุวจนะ ปุงลิงค์.

ถ. ราช ศัพท์ เป็นได้กี่ลิงค์ ? ลิงค์อะไรบ้าง ? วิธีแจกแบบเดียวกันหรือต่างกัน ?

ต. เป็นได้ ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์ และอิตถีลิงค์ มีวิธีแจกต่างกัน คือ ปุงลิงค์ แจกอย่างที่ปรากฏชัดในแบบแล้ว. ส่วนที่เป็นอิตถีลิงค์ แจกตามแบบนารี. [อ. น.].

ถ. ภควนฺตุ ปญฺญวนฺตุ อย่างไหนจัดเป็นนามอะไร ? ลิงค์อะไร? และเมื่อเป็นลิงค์นั้น ๆ แล้ว มีรูปเป็นอย่างไร ?

ต. ภควนฺตุ สงเคราะห์เป็นนามนาม ปุงลิงค์อย่างเดียว เช่น ภควา, ปญฺญวนฺตุ เป็นคุณนาม เป็นได้ ๓ ลิงค์ เช่น ปุงลิงค์ ปญฺญวา, อิตถีลิงค์ ปญฺญวตี, นปุงสกลิงค์ ปญฺญวํ ปญฺญวนฺตํ เป็นต้น. [อ. น.]

ถ. ทำไม ภควนฺตุ ศัพท์ ท่านจึงจัดเป็นนามนามปุงลิงค์อย่างเดียว ? ไม่เหมือนศัพท์อื่น ๆ ที่แจกเป็นแบบเดียวกัน ?

ต. เพราะไม่นิยมใช้ในอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ จึงสงเคราะห์เข้าเป็นนามนามปุลิงค์อย่างเดียว. [อ. น.].

ถ. ภควนฺตุ ศัพท์ ปฐมา พหุวจนะ มี ๒ ศัพท์ คือ ภควนฺตา ภควนฺโต หมายความอย่างเดียวกันหรือพิเศษต่างกันอย่างไรบ้าง ?

ต. หมายความต่างกัน ภควนฺตา เป็นทฺวิวจนะ สำหรับกล่าวถึงคน ๒ คนเท่านั้น, ส่วน ภควนฺโต เป็นพหุวจนะ สำหรับกล่าวถึงคนมาก ตั้งแต่ ๓ คนขึ้นไป. [อ.น.].

ถ. สติมนฺตุ ถ้าเป็นอิตถีลิงค์แปลเป็น สติมตี แจกตามแบบ อี การันต์ ในอิตถีลิงค์ ถ้าเป็นนปุงสกลิงค์ แปลงเป็น สติมํ แจกตามแบบ อ การันต์ ในลิงค์นั้น ถูกไหน ? ถูกหรือไม่ถูกจงแถลงให้แจ่ม ?

ต. ที่เป็นอิตถีลิงค์ แจกตามแบบนารีนั้น ถูกแล้ว แต่ที่เป็นนปุงสกลิงค์ แจกตาม อ การันต์ในลิงค์นั้น ไม่ถูก ต้องแจกตามแบบ ถควนฺตุ ศัพท์ มีต่างกันอยู่ก็คือ ปฐมา เอกวจนะ เป็น สติมํ สติมนฺตํ, อาลปนะ เอกวจนะ เป็น สติม, ปฐมา ทุติยา อาลปนะ พหุวจนะ เป็น สติมนฺตานิ นอกนั้นเหมือนรูป ภควนฺตุ ศัพท์. [อ. น.].

ถ. อรหนฺต ศัพท์ กับลิงค์ ? ลิงค์อะไรบ้าง ? ลิงค์ไหนนิยมแจกตามแบบไหน ?

ต. เป็นได้ ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์กับอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ แจกเหมือนแบบ ภควนฺตุ ศัพท์ แปลกแต่ ปฐมา เอกวจนะ เป็น อรหา อรหํ เท่านั้น นอกนั้นเหมือนกัน. ที่เป็นอิตถีลิงค์ แปลงเป็น อรหนฺตี แจกตามแบบ อี การันต์ ในลิงค์นั้น . [อ.น.].

ถ. กุพฺพโต เป็นวิภัตติอะไร ? เหตุไฉนจึงเป็นอย่างนั้น ?

ต. เป็นจตุตถี และ ฉัฏฐีวิภัตติ เหตุแจกอย่าง ภวนฺต ศัพท์ ส วิภัตติ เป็น โต. [๒๔๖๓].

ถ. ศัพท์พวกไหน ท่านนิยมแจกตามแบบ สตฺถุ ศัพท์ ? ขอตัวอย่างด้วย.

ต. ศัพท์ที่ลง ตุ ปัจจัย ในนามกิตก์ ตัวอย่างเช่น ทาตุ ภตฺตุ หนฺตุ เนตุ เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. ปิตา อาลปนะ กับ ตาต ใช้ได้อย่างเดียวกันหรือมีพิเศษกว่ากันอย่างไร ? ขอฟังอธิบาย.

ต. ปิตา อาลปนะ นั้น แม้จะเป็นคำสำหรับร้องเรียกก็จริง แต่การพูดหรือการเขียนหนังสือไม่ได้ใช้เลย ใช้ ตาต เอวจนะ, ตาตา พหุวจนะแทนและใช้เรียกบิดาก็ได้ เรียกบุตรก็ได้ เหมือนภาษาไทย คำว่า พ่อ ใช้เรียกได้ทั้งบิดาทั้งบุตร แต่ศัพท์ว่า ตาต นี้ ถ้าเป็นวิภัตติอื่นนอกจาก อาลปนะ แล้ว ใช้ได้แต่เฉพาะเป็นชื่อของบิดา.

[อ. น.]

ถ. มาตา อาลปนะ ท่านว่าไม่ได้ใช้ทั้งในการพูดทั้งในการเขียนหนังสือ เหมือนกับ ปิตา จริงหรือ ? ถ้าจริง ท่านใช้ได้ศัพท์อะไรแทน หรือไม่มี ?

ต. จริง. มีใช้ อมฺม เอกวจนะ. อมฺมา พหุวจนะ แทน แต่ในตัปปุริสสมาส ใช้ อาลปนะ เป็น มาเต ธีเต ตัวอย่างเช่น เทวมาเต เทวธีเต เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. มโนคณะ มีกี่ศัพท์ ? คืออะไรบ้าง ? มีวิธีแปลงวิภัตติเป็นอย่างไร ? เมื่อเข้าสมาส จะต้องทำอย่างไรบ้าง ?

ต. มโนคณะ มี ๑๒ ศัพท์ คือ มน อย อุร เจต ตป ตม

เตช ปย ยส วจ วย สิร. มีวิธีแปลงวิภัตติอย่างนี้ คือ นา กับ สฺมา เป็น อา, ส ทั้ง ๒ เป็น โอ, สฺมึ เป็น อิ, แล้วลง ส อาคมเป็น สา เป็นโส เป็นสิ, เอา อํ เป็น โอ ได้บ้าง, เมื่อเข้าสมาสแล้ว ต้องเอาสระที่สุดของตนเป็น โอ ได้ เหมือนคำว่า มโนคโณ หมู่แห่งมนะ อโยมยํ ของที่คุณทำด้วยเหล็ก . [๒๔๖๕].

ถ. ศัพท์ประเภทไหน เมื่อย่อเข้าสมาสแล้ว ทำที่สุดให้แปลกจากปกติเดิมของตนได้ ? เหมือนคำว่ากระไร ?

ต. ศัพท์ คือ มาตุ ธีตุ และ ศัพท์มโนคณะ เหมือนคำว่า เทวมาเต เทวธีเต มโนคโณ อโยมยํ เป็นต้น. [๒๔๗๕].

ถ. ในที่เช่นไร แปลง อู แห่ง สตฺถุ เป็น อาร ? ในที่เช่นไรไม่แปลง ? ในที่เช่นไร แปลงแล้วต้องรัสสะ ?

ต. นิมิต ปฐมา กับ จตุตถี ฉัฏฐี เอกวจนะ แปลงไม่ได้ , นิมิต วิภัตติอื่น ๆ แปลงได้, นิมิต สัตตมี เอกวจนะ ต้องรัสสะ.[๒๕๕๗].

ถ. ศัพท์ไหนบ้าง ที่ไม่นิยมเป็นลิงค์ใดลิงค์หนึ่งโดยแน่นอน ? ศัพท์เหล่านั้น ถ้าประสงค์จะใช้เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ จะเปลี่ยนรูปเป็นอย่างไร ? แจกตามแบบไหน ?

ต. ศัพท์ คือ โค [โค] สา [สุนัข] เมื่อประสงค์จะใช้เป็นปุงลิงค์ โค เปลี่ยนรูปเป็น โคณ, สา เป็น สุนข แจกตามแบบ ปุริส, เมื่อประสงค์เป็น อิตถีลิงค์ โค เป็น คาวี สา เป็น สุนขี แจกตามแบบ นารี, สา ใน ปุงลิงค์ และอิตถีลิงค์ใช้ศัพท์อื่น ๆ นอกจาก สุนข สุนขี ก็มี แจกตามการันต์ในลิงค์นั้น ๆ. [๒๔๖๖].

[สังขยา]

ถ. ศัพท์เช่นไร เรียกว่า สังขยา ?

ต. ศัพท์ที่เป็นเครื่องกำหนดนับนามนามให้รู้ว่า นามนามมีจำนวนมากน้อยเท่าไรแน่ เรียกว่า สังขยา.[อ. น.].

ถ. วจนะ ก็บอกจำนวนของนามนามให้รู้ว่า มากหรือน้อยแล้วมิใช่หรือ ? แต่เหตุไฉนจึงต้องมีสังขยาอีก ? ดูไม่จำเป็น.

ต. จริง. วจนะบอกจำนวนของนามนาม แต่บอกให้ทราบเพียงว่ามากหรือน้อย เช่น ชโน หมายถึงคน ๆ หนึ่ง ชนา หมายถึงคนหลายคน แต่ไม่ทราบแน่ว่า หลายคนนั้น เป็นจำนวนเท่าไร อาจเป็น ๒,๓, ๔, หรือมากกว่านั้นก็ได้ ทั้งคำแปล พหุวจนะก็มีเพียงว่า " ทั้งหลาย " เท่านั้น. ส่วนที่เป็นเอกวจนะ พอจะสังเกตได้บ้างว่า หมายถึงของสิ่งเดียว แต่ก็ไม่แน่นัก เพราะบางศัพท์เป็นเอกวจนะ แต่หมายถึงของหลายอย่างก็มี เช่น ปตฺตจีวรํ แปลว่า บาตรและจีวร นี้หมายถึงของ ๒ อย่าง. หตฺถิอสฺสรถปตฺติกํ แปลว่า ช้าง ม้า รถ และคนเดิน นี้หมายถึงของ ๔ อย่าง เอกวจนะยังบอกจำนวนของนามนามไม่แน่นอนถึงเช่นนี้ พหุวจนะ มีคำแปลว่า "ทั้งหลาย" นั้น จะแสดงให้รู้จำนวนของนามนามมากน้อยเท่าไรแน่ได้อย่างไรเล่า เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงจำเป็นต้องมีสังขยาอีก เพราะสังขยา มีหน้าที่ระบุจำนวนของนามนามไว้อย่างชัดเจนแน่นอน เช่น เอโก สตฺโต สัตว์ตัวหนึ่ง จตฺโร ปุริสา ชาย ๔ คน

ปญฺจ อิตฺถิโย หญิง ๕ คน เป็นต้น จะว่าสังขยาไม่จำเป็นหาควรไม่.

[อ.น.].

ถ. ศัพท์คุณนามและสังขยา ต่างก็เป็นวิเสสนะของนามนาม เหมือนกัน ถ้าเช่นนั้น จะว่ามีลักษณะเหมือนกัน ถูกหรือไม่ ? หรือมีต่างกันอย่างไร ?

ต. เป็นวิเสสนะของนามนามเหมือนกันจริง แต่จะว่ามีลักษณะเหมือนกันไม่ถูก เพราะคุณนามแสดงลักษณะของนามนามให้รู้ว่า ดีหรือชั่ว เช่นคำว่า อ้วน ผอม ดำขาว เป็นต้น. ส่วนสังขยา บอกจำนวนของนามนามว่ามีเท่าไร ? เช่น ๓, ๔, ๕ เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อเพ่งถึงรูปศัพท์และความแล้วก็คือ ถ้าทั้ง ๒ ศัพท์อยู่ในประโยคเดียวกัน คุณนามต้องอยู่ใกล้นามนาม สังขยาอยู่ห่าง เช่นคำว่า ตโย กณฺหา ชนา ดำ ๓ คน. [อ. น.].

ถ. ใช้ต่ออย่างนี้ คือ สังขยาที่เป็นจำนวนหน่วยหรือจำนวนสิบ ใช้ อุตฺตร ต่อท้ายจำนวนสังขยานั้น เช่น ปญฺจ เป็น ปญฺจุตฺตร, เอกาทส เป็น เอกาทสุตฺตร เป็นต้น. ส่วน อธิก ใช้ต่อสังขยาที่เป็นจำนวนร้อยหรือพันขึ้นไป เช่น ๑๕๐๐ แยกเป็น ๕๐๐ จำนวนหนึ่ง ตรงกับศัพท์บาลีว่า ปญฺจสต, ๑๐๐๐ อีกจำนวนหนึ่ง ตรงกับศัพท์บาลีว่า สหสฺส, ต่อ อธิก เข้าที่ท้าย ปญฺจสต สำเร็จรูปเป็น ปญฺจ-สตาธิกสหสฺสํ. สมมติ ๒๕๗๕๐ ก็ประกอบว่า ปญฺญาสุตฺตร-

สตฺตสตาธิกปญฺจวีสสหสฺสานิ เช่นนี้เป็นตัวอย่าง. นี้แสดงตามที่ใช้กันโดยมาก. [อ.น.].

ถ. สังขยา มีกี่อย่าง ? ใช้ต่างกันอย่างไร ? เป็นนามอะไร ?

ต. สังขยา มี ๒ อย่าง คือ ปกติและปูรณ. ปกติสังขยา ใช้นับตามปกติ เช่น ๑, ๒, ๓. ปูรณสังขยา ใช้นับตามลำดับที่ เช่น ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓. ปกติสังขยา ตั้งแต่ เอก. ถึงจตุ. เป็นสัพพนาม, ตั้งแต่ ปญฺจ ถึง อฏฺฐนวุติ เป็นคุณนาม, ตั้งแต่ เอกูนสตํ ไปเป็นนามนาม ส่วน ปูรณสังขยา เป็นคุณนามล้วน . [๒๔๖๔].

ถ. ปกติสังขยา เป็นนามอะไร ?

ต. ปกติสังขยา แบ่งเป็นนามดังนี้ คือ ตั้งแต่ เอก. ถึง จตุ. เป็นสัพพนาม. ตั้งแต่ ปญฺจ ถึง อฏฺฐนวุติ เป็นคุณนาม. ตั้งแต่ เอกูนสตํ ไป เป็นนามนาม. [๒๔๖๐].

ถ. นว [๙] ปกติสังขยา ใช้นำหน้าสังขยาจำนวน ๑๐ ขึ้นไปได้มิใช่หรือ ? หรือมีจำกัดใช้อย่างไร ? ๕๙, ๔๙, ประกอบเป็น นวปญฺญาส นวจตฺตาฬีส เช่นนี้ใช้ได้หรือไม่ ?

ต. นว ใช้นำหน้าปกติสังขยาจำนวน ๑๐ ขึ้นไปไม่ได้ มีจำกัดให้ใช้แต่เฉพาะจำนวนหน่วย คือ ๙ เท่านั้น ไม่เหมือนสังขยาตัวอื่น ๆ. ๕๙, ๔๙, ประกอบอย่างนั้นใช้ไม่ได้ เพราะท่านไม่นิยมใช้อย่างนั้น ต้องประกอบดังนี้ จึงจะใช้ได้ เอกูนสฏฺฐี ๕๙, เอกูน-ปญฺญาส ๔๙. [อ. น.].

ถ. ปกติสังขยา เป็นนามอะไร ? จงเขียนจำนวนเหล่านี้ให้เป็น

ภาษาบาลี ตามวิธีปกติสังขยา ๘๔๐๐,๒๐๙,๑๖๑,๙๙.

ต. ตั้งแต่ เอก ถึง อฏฺฐนวุติ เป็นคุณนาม, แต่ เอก ถึง จตุ มีวิธีแจกอย่างสัพพนาม, เอก สังขยา ไม่มีพหุวจนะ ที่มีพหุวจนะ เป็นสัพพนาม, ทฺวิ ติ จตุ มีลักษณะเป็นคุณนามแท้ ตั้งแต่ เอกูนสตํ ไป เป็นนามนาม. ๘๔๐๐๐ สังขยาว่า จตุราสีติสหสฺสํ, ๒๐๙ ว่า นวุตฺตรทฺวิสตํ, ๑๖๑ ว่า เอกาทสุตฺตรทิยฑฺฒสตํ,[๑] ๙๙ ว่า เอกูนสตํ.

[๒๔๖๘].

ถ. จตสฺโส อสฺสา ม้า ๔ ตัว, ตีณิ ขนฺธา ขันธ์ ๓, ติสฺโส อิตฺถิโย หญิง. ๓ คน, ประกอบศัพท์อย่างนี้ถูกหรือไม่ ? ถ้าถูกก็แล้วไป ถ้าไม่ถูกจงแก้ให้ถูก.

ต. ๒ ข้อข้างหน้า ไม่ถูก เพราะตัววิเสสนะผิดลิงค์ ไม่ตรงลิงค์ของตัวนาม ที่ถูกต้องประกอบดังนี้ จตฺตาโร อสฺสา, ตโย ขนฺธา. ส่วนข้อที่ ๓ นั้น ถูกแล้ว. [อ. น.].

ถ. ปกติสังขยา ก็เป็นการนับ ปูรณสังขยา ก็เป็นการนับ. นับอย่างไร เป็นปกติสังขยา ? นับอย่างไร เป็นปูรณสังขยา ?

ต. การนับเป็นปกติ เป็นต้นว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ สำหรับนับนามนามให้รู้ว่ามีประมาณเท่าใด ชื่อวา ปกติสังขยา, การนับเป็นชั้น ๆ สำหรับนับนามนามที่เต็มในที่นั้น ๆ เป็นต้นว่า ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ชื่อว่า ปูรณสังขยา. [๒๔๖๕].

ถ. ปกติสังขยา กับ ปุรณสังขยา ต่างกันอย่างไร ? จงอธิบายความสังเกต ทั้งศัพท์ในภาษาบาลีและในคำภาษาไทย ?

๑. เอกสฏฺฐฺยุตฺตรสตํ อ. น.

ต. ต่างกันอย่างนี้ คือ ปกติสังขยานั้น นับโดยปกติ เป็นต้น ว่า ๑, ๒, ๓, ๔. สำหรับนับนามนามให้รู้ว่ามีจำนวนเท่าใด, ปูรณสังขยา นั้นนับเป็นชั้น ๆ เป็นต้นว่า ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ . การสังเกต ถ้าเป็น ศัพท์ในภาษาบาลี ปกติสังขยาเป็นศัพท์เปล่า, ปูรณสังขยามีปัจจัย ปูรณตัทธิตเป็นเครื่องหมาย, ถ้าเป็นคำในภาษาไทย ปกติสังขยา สังขยาอยู่หน้าคำวิเสสนะ เช่น หนังสือ ๑ เล่ม, ๒ เล่ม, ๓ เล่ม ปูรณสังขยาอยู่หลังคำวิเสสนะ เช่น หนังสือเล่ม ๑, เล่ม ๒, เล่ม ๓ แม้ไม่มีคำว่า "ที่ " ก็ต้องเป็น ปูรณสังขยา. [๒๔๖๑].

ถ. ความต่างกันแห่งลิงค์และวจนะในปกติสังขยาทั้งปวง มี อย่างไร ? จงเล่ามา.

ต. เอกสังขยา เป็น เอกวจนะ อย่างเดียว เป็น ๓ ลิงค์ เอก- สัพพนาม เป็น เทฺววจนะ เป็นได้ ๓ ลิงค์ ตั้งแต่ ทฺวิ จนถึง อฏฺฐารส เป็นพหุวจนะอย่างเดียว เป็น ๓ ลิงค์ ตั้งแต่ เอกูนวีสติ ถึง อฏฺฐนวุติ เป็น เอกวจนะอิตถีลิงค์อย่างเดียว ตั้งแต่ เอกูนสตํ ถึง ทสสตสหสฺสํ เป็นเทฺววจนะ นปุงสกลิงค์อย่างเดียว โกฏิ เป็น เทฺววจนะ อิตถีลิงค์ อย่างเดียว. [๒๔๖๙].

ถ. จงประกอบคำเหล่านี้เป็นมคธภาษามาดู ต้นไม้ ๔ ต้น ผ้า ๓ ผืน เรือน ๒๙ หลัง ?

ต. จตฺตาโร รุกฺขา, ตีณิ วตฺถานิ, เอกูนตึส ฆรานิ. [อ.น.]

ถ. นามศัพท์พวกไหนบ้าง ประกอบวิภัตติที่เป็นพหุวจนะ ไม่ได้ ? ถ้าถึงคราวจำเป็นที่จะต้องใช้ให้เป็นพหุวจนะ จะมีทางใช้ได้

โดยวิธีอะไรบ้างหรือไม่ ? หรือใช้ไม่ได้เลย ?

ต. อตฺต ศัพท์ เอกสังขยา และปกติสังขยา ตั้งแต่ เอกูนวีสติ ถึง อฏฺฐนุวุติ และปูรณสังขยาทั้งหมด. มีวิธีใช้ได้บ้างก็มี ไม่ได้เลยก็มี. อตฺต ศัพท์ ถ้าประสงค์เป็นพหุวจนะ ต้องใช้ควบ ๒ หน เช่น อตฺตโน อตฺตโน เป็นต้น. เอกสังขยา ไม่มีที่ใช้เลย เพราะเป็นศัพท์จำกัดจำนวน ถ้าต้องการจริง ๆ เช่น ไม่พูดถึงคน ๆ เดียว แต่ประสงค์ถึงคนพวกหนึ่ง ต้องใช้เป็นสัพพนาม เพราะ เอก ที่เป็นสัพพนาม เป็นได้ทั้ง ๒ วจนะ, ปกติสังขยา ตั้งแต่ เอกูนวีสติ ถึง อฏฺฐนวุติ ใช้ประกอบแต่เฉพาะวิภัตติ เอกวจนะ ก็จริง แต่ใช้ควบกันนามที่เป็น พหุวจนะ ทั้งนั้น, ฉะนั้น ศัพท์พวกนี้ จึงเป็นพหุวจนะ อยู่แล้วโดยบรรยาย, ปูรณสังขยาทั้งหมด ไม่มีที่ใช้เป็นพหุวจนะเลย เพราะจำกัดเฉพาะชั้นหนึ่ง ๆ เท่านั้น. [๒๔๘๐].

ถ. ศัพท์พวกไหน เมื่อเรียงเข้ากับศัพท์อื่น ย่อมฝืนลิงค์ คือไม่เปลี่ยนไปตาม ? จำพวกไหนไม่ฝืน คือเปลี่ยนเป็นลิงค์นั้น ๆ ตามอำนาจของศัพท์อื่น ?

ต. ศัพท์จำพวกสังขยา ตั้งแต่ เอกูนวีสติ ถึง อฏฺฐนวุติ ฝืนลิงค์. จำพวกสัพพนามและบรรดาศัพท์ที่เป็นคุณนามทั้งมวล ล้วนเป็นศัพท์ไม่ฝืนลิงค์ทั้งสิ้น. [๒๔๗๑].

ถ. สังขยาอะไร เป็นเอกวจนะอย่างเดียว ? เป็นพหุวจนะอย่างเดียว ? เป็น ๓ ลิงค์ ? เป็นลิงค์เดียว ?

ต. เอกสังขยา เป็นเอกวจนะอย่างเดียว ตั้งแต่ ทฺวิ จนถึง อฏฺฐารส เป็น พหุวจนะ อย่างเดียว และเป็น ๓ ลิงค์, ตั้งแต่ เอกูนวีสติ จนถึง อฏฺฐนวุติ เป็น เอกวจนะอิตถีลิงค์อย่างเดียว แม้เข้ากับศัพท์ที่เป็น พหุวจนะ ลิงค์อื่น ก็คงอยู่อย่างนั้น ไม่เปลี่ยนไปตาม.

[๒๔๖๓]

ถ. การแบ่งวจนะและลิงค์ในสังขยานั้น แบ่งกันอย่างไร ? คำไทยว่า ๓๖๕ วัน, ๒๕๐๐ ปี คำมคธว่ากระไร ?

ต. เอกศัพท์ เป็น เอกวจนะ อย่างเดียว เป็น ๓ ลิงค์, ตั้งแต่ ทฺวิ ถึง อฏฺฐารส เป็น พหุวจนะ อย่างเดียว เป็น ๓ ลิงค์, ตั้งแต่ เอกูนวีสติ ถึง อฏฺฐนวุติ เป็น เอกวจนะ อิตถีลิงค์อย่างเดียว, ตั้งแต่ เอกูนสตํ ถึง ทสสตสหสฺสํ เป็น นปุงสกลิงค์, โกฏิ เป็น อิตถีลิงค์. ๓๖๕ วัน ว่า ปญฺจสฏฺฐฺยาธิกานิ ตีณิ ทิวสสตานิ, ๒๕๐๐ ปี ว่า อฑฺฒเยฺยํ สํวจฺฉรสหสฺสํ [๒๔๗๔].

ถ. จงประกอบสังขยาเหล่านี้ตามวิธี ม้า ๔๓๖ ตัว, วัว ๑๒๕๐

วัว ๑๒๕๐ ตัว = อฑฺฒเตรสานิ โคณานํ สตานิ, หนังสือ ๑๔๙ เล่มของเด็กชาย ๑๖ คน = โสฬสนฺนํ กุมารานํ เอกูนปญฺญาสาธิกํ ปณฺณานํ สตํ, บุรุษ ๘๒ คน ยังโจร ๑๕ คนให้ตายแล้ว = ทฺวาสีติ ปุริสา ปณฺณรส โจเร มาเรสุํ, กระบือ ๑๙๙ ตัวในคอกกว้างที่สุด =

วิสาลตเม วเช มหิสานํ เอกูนทฺวิสตํ. [๒๔๗๕].

[สัพพนาม]

ถ. สัพพนาม มีเท่าไร ? อะไรบ้าง ? และต่างกันอย่างไร ?

ต. มี ๒ คือ ปุริสสัพพนาม ๑ วิเสสนสัพพนาม ๑. ต่างกัน คือ ปุริสสัพพนาม สำหรับใช้แทนชื่อคน สัตว์ และสิ่งของต่าง ๆที่ได้ออกชื่อมาแล้ว เพื่อมิใช้ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ซึ่งไม่เพราะหู เช่น โส เขา ตฺวํ เธอหรือท่าน, อหํ ข้าพเจ้าหรือเรา ตามฐานะสูงหรือต่ำ. ส่วนวิเสสนสัพพนาม ส่องความให้ทราบว่า สิ่งนั้น ๆ อยู่ใกล้หรือไกล เช่น โส ชโน ชนนั้น, เอโส ธมฺโม ธรรมนั่น, อิทํ วตฺถุ วัตถุนี้, อสุโก ปุคฺคโล บุคคลโน้น เป็นต้น. [อ. น.]

ถ. ปุริสสัพพนาม แบ่งเป็นกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ? และใช้ศัพท์อะไรประจำชั้นนั้น ๆ ?

ต. แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ ประถมบุรุษ ๑ มัธยมบุรุษ ๑ อุตตมบุรุษ ๑. ประถมบุรุษใช้ ต ศัพท์ มัธยมบุรุษใช้ ตุมฺห ศัพท์ อุตตมบุรุษใช้ อมฺห ศัพท์.[อ.น.]

ถ. เหตุไร ปุริสสัพพนาม จึงแบ่งเป็นบุรุษ ๓ ?

ต. เพราะให้ตรงกับบุรุษที่จัดไว้ในอาขยาต คือ ศัพท์ที่กิริยาในอาขยาต ก็จัดบุรุษเป็น ๓ เหมือนกัน เมื่อศัพท์กิริยาจัดเป็น ๓ ศัพท์ที่เป็นเจ้าของกิริยา ก็จำต้องจำให้เท่ากัน. [อ.น.]"

ถ. วิเสสนสัพพนาม แบ่งเป็นเท่าไร ? อะไรบ้าง ? และหมาย

ความต่างกันอย่างไร ?

ต. แบ่งเป็น ๒ คือ นิยม กับ อนิยม. นิยม คือพูดเจาะจงถึงคนหรือของสิ่งนั้นสิ่งนี้โดยแน่นอน. อนิยม คือพูดไม่เจาะจงลงเป็นแน่นอน. [อ. น.]

ถ. ต ศัพท์ เป็นสัพพนามพวกไหน ?

ต. เป็นได้ทั้ง ปุริสสัพพนาม และวิเสสนสัพพนาม. แต่มีลักษณะใช้ต่างกันในเวลาแปล. ที่เป็นปุริสสัพพนาม ไม่ต้องโยคนามนาม แปลเฉพาะตัว เช่น โส แปลว่า เขา. ที่เป็นวิเสสน-สัพพนาม ต้องโยค[๑] นามนาม เช่น โส ชโน ชนนั้น เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. ปุริสสัพพนาม ต่างจากนามนามอย่างไร ? จงยกตัวอย่างและแสดงความต่างโดยวิธีและลิงค์ด้วย ?

ต. ปุริสสัพพนาม เป็นศัพท์สำหรับใช้แทนนามนามที่ออกชื่อมาแล้ว เช่น ๑. ต ศัพท์ เป็นประถมบุรุษ สำหรับแทนชื่อคนหรือสิ่งของ ที่ผู้พูดออกซึ่งถึง, ๒. ตุมฺห ศัพท์ เป็นมัธยมบุรุษ สำหรับแทนชื่อผู้ที่พูดด้วย, ๓. อมฺห ศัพท์ เป็นอุตตมบุรุษ สำหรับแทนชื่อผู้พูด, ต ศัพท์ เป็นไตรลิงค์, ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ เท่านั้น. [๒๔๗๐].

๑. ที่โยคนามนามขึ้นแปลด้วยนั้น เป็นอุบายที่จะให้ผู้แรกศึกษาเข้าใจความได้ชัดและฉลาดในการที่จะแจกวิภัตติและผูกประโยค พึงเข้าในว่าถ้าเรียงไว้แต่ลำพัง ต ไม่ได้เรียงนามนามไว้ด้วย เป็นปุริสสัพพนาม. ถ้าเรียงไว้หน้านามนาม เช่น สา เทวี. โส อาริโย เช่นนี้ เป็นวิเสสนสัพพนาม. [อ. น.]

ถ. ปุริสสัพพนาม และ วิเสสนสัพพนาม เอาศัพท์อะไรมาใช้ ? และการใช้นั้น ต่างกันอย่างไร ? อย่างไหนแปลว่ากระไร ?

ต. ปุริสัพพนาม ใช้ ต ตุมฺห อมฺห ส่วนวิเสสนสัพพนาม ใช้ ย อญฺญ อญฺญตม ปร อปร กตร กตม เอก เอกจฺจ สพฺพ กึ และ ต เอต อิม อมุ. ต่างกันอย่างนี้ ปุริสสัพพนาม เมื่อเวลาจะแปล ต้องหานามนามมาประกอบ จึงจะแปลได้ความ, ปุริส-สัพพนาม แปลว่า ท่าน เจ้า สู เอง มึง เป็นต้น, วิเสสนสัพพนาม แปลว่า ใด นั้น เป็นต้น .[๑] [๒๔๗๔].

ถ. นามอย่างไร เรียกปุริสสัพพนาม ? มีการนิยมลิงค์อย่างไรหรือไม่ ?

ต. นามซึ่งเป็นศัพท์สำหรับใช้แทนชื่อ คน และสิ่งของ ที่ออกชื่อมาแล้วข้างต้น เพื่อจะไม่ให้เป็นการซ้ำซาก เรียกปุริสสัพพนาม แบ่งเป็น ๓ ตามบุรุษที่ท่านจัดไว้ในอาขยาต คือ ต ศัพท์ เป็นประถม-บุรุษ สำหรับออกชื่อคนหรือสิ่งของที่ผู้พูดออกชื่อถึง ๑ ตุมฺห ศัพท์ เป็นมัธยมบุรุษ สำหรับแทนชื่อผู้ที่พูดด้วย ๑ อมฺห ศัพท์ เป็นอุตตม-บุรุษ สำหรับใช้แทนชื่อผู้พูด ๑. ต ศัพท์ เป็นไตรลิงค์ ตุมฺห และ อมฺห เป็น ปุงลิงค์ และ อิตถีลิงค์ เท่านั้น. [๒๔๖๖]

๑. ควรดูวิธีเรียง ต ปุริสสัพพนาม และวิเสสนสัพพนาม สมเด็จพระมหาสมณะ ฯ ทรงรจนาตอนหน้าและท้าย อุ. แห่ง ต ศัพท์ในบาลีไวยากรณ์, และอุภัยพากย์ ภาค ที่ ๑ บทที่ ๕ และบทที่ ๗.

ถ. ในที่เช่นไร ใช้ ปฐมาวิภัตติ เป็น เอ ได้ ?

ต. ใน ต ศัพท์ ปุริสสัพพนาม และ วิเสสนสัพพนาม มี อ การันต์ ใช้หมายปุงลิงค์ พหุวจนะ ใช้ปฐมาวิภัตติเป็น เอ ได้ อุทาหรณ์ เต เย อญฺเญ เป็นต้น. อนึ่ง ในนามนาม อา การันต์ อิตถีลิงค์ และ พฺรหฺม ศัพท์ ใช้เป็นคำร้องเรียก ใช้ปฐมาวิภัตติ เอววจนะ เป็น เอ ได้ อุทาหรณ์ อุปาสิเก พฺรหฺเม, แต่ในบาลีไวยากรณ์ ท่านแยกจากกันไว้แล้ว คำถามนี้จึงไม่เกี่ยวกับข้อหลัง [๒๔๕๘].

ถ. ต ศัพท์ ที่เป็นปุริสสัพพนาม และวิเสสนสัพพนาม มีลักษณะต่างกันอย่างไร ? จงยกตัวอย่างคำมคธ ทำไทย เทียบกันพอเข้าใจ.

ต. ต ศัพท์ที่เป็นปุริสสัพพนาม ไม่ต้องแปลว่า "นั้น " แปลตามคำสูงคำต่ำ ตรงกับคำที่ใช้ในภาษาของเราว่า ท่าน, เธอ, เขา, มัน. อุทาหรณ์ อาจริโย มํ นิจฺจเมว โอวทติ อนุสาสติ, โส หิ มยฺหํ วุฑฺฒึ อาสึสติ, อาจารย์ว่ากล่าวอยู่ ตามสั่งสอนอยู่ ซึ่งข้าพเจ้า. เป็นนิตย์ทีเดียว, เพราะท่านหวังอยู่ ซึ่งความเจริญ แก่ข้าพเจ้า. ต ศัพท์ ที่ท่านเขียนไว้กับนามศัพท์ หรือ ตุมฺห อมฺห ศัพท์ เป็น วิเสสนสัพพนาม แปลว่า "นั้น" อุทาหรณ์ อภิญฺญาย โข โส ภควา ธมฺมํ เทเสติ, โน [เทเสติ] อนภิญฺญาย พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ย่อมทรงแสดง ซึ่งธรรม เพื่อความรู้ยิ่ง ไม่ [ทรงแสดง] เพื่อความไม่รู้ซึ่ง. [๒๔๕๘].

ถ. เต ปรุงมาจาก ต ศัพท์ ก็มี ตุมฺห ศัพท์ ก็มี เมื่อเช่นนี้ จะสังเกตรู้ได้อย่างๆร ? จงยกอุทาหรณ์มาเทียบ.

ต. สังเกตรู้ได้ตามวิธีที่ท่านเรียงศัพท์เป็นประโยคคำพูด คือที่ปรุงมาจาก ต ศัพท์ เรียงไว้หน้าศัพท์อื่น ๆ ได้ เช่น เต จ ภิกฺขู คารยฺหา ส่วนที่ปรุงมาจาก ตุมฺห ศัพท์ ต้องถูกบังตับ คือมีบทอื่นนำหน้าเสียก่อน จึงเรียงไว้ลำดับต่อไป เช่น โหตุ เต ชยมงฺคลํ ดังนี้เป็นเครื่องเทียบ . [๒๔๗๑].

ถ. อิมสฺส ถ้าเป็นนาม ศัพท์เดิมว่ากระไร ? ไฉนจึงเป็นรูปเช่นนั้น ? ถ้าประสงค์เป็นบทสนธิ จะเป็นสนธิอะไรได้บ้างหรือไม่ ? แสดงข้อบังคับ.

ต. อิมสฺส ถ้าเป็นนาม ศัพท์เดิมว่า อิม ลง ส จตุตถี หรือ ฉัฏฐี จึงเป็นรูปดังนั้น. เป็น สระโลปสนธิ และนิคคหิตสนธิ อย่างต้นตัดเป็น อิเม = อสฺส สระหน้าและสระหลังเคียงกัน ๒ ตัว ไม่มีพยัญชนะคั่น ลบได้ตัว ๑ ในที่นี้ลบสระหน้า, อย่างหลังตัดเป็น อิมํ= อสฺส เมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง ลบนิคคหิตซึ่งอยู่หน้าได้.

[๒๔๖๖]

ถ. เอตสฺส ถ้าเป็นนาม ศัพท์เดิมว่ากระไร ? ถ้าเป็นศัพท์สนธิ เป็นสนธิอะไรได้บ้าง ? ตัวบทว่ากระไร ? จงแสดงวิธีด้วย.

ต. ศัพท์เดิมว่า เอต ลง ส จตุตถี หรือ ฉัฏฐี จึงสำเร็จรูปเป็นอย่างนั้น, เป็นสระโลปสนธิ และนิคคหิตสนธิ อย่างต้นตัดเป็น เอเต=อสฺส สระหน้าและสระหลังเคียงกัน ๒ ตัว ไม่มีพยัญชนะคั่น ลบได้ตัวหนึ่ง ในที่นี้ลบสระหน้า, อย่างหลังตัดเป็น เอตํ = อสฺส เมื่อมีสระหรือพยัญชนะอยู่หลัง ลบนิคคหิตซึ่งอยู่หน้าได้.[๒๔๗๐].

ถ. มยฺหํ, อมฺหํ, มม, มมํ, เม, เมื่อประกอบกับบทอื่น ใช้ได้เหมือนกันหรือมีพิเศษกว่ากันอย่างไร ? จงยกอุทาหรณ์.

ต. มยฺหํ, อมฺหํ, มม, มมํ, ใช้ได้ทั่วไป มีบทอื่นนำหน้าหรือไม่มีก็ใช้ได้. เม มีขีดคั่น ต้องมีบทอื่นนำหน้า อุทาหรณ์ อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต โหหิ ดังนี้เป็นต้น. [๒๔๕๘].

ถ. กิญฺจิ กญฺจิ แผกกันโดยสถานไหน ? เหมือนกันอย่างไร ?

ต. แผกกันที่ กิญฺจิ เป็น นปุงสกลิงค์ กญฺจิ เป็น ปุงลิงค์, และกิญฺจิ เป็นวิภัตติปฐมา เอกวจนะ ได้ กญฺจิ เป็นไม่ได้, เหมือนกันที่เป็น ทุติยา เอกวจนะ และเป็นอนิยม มีมูลศัพท์เป็น กึ ด้วยกัน. [๒๔๗๗].

ถ. กึ ศัพท์ เป็นศัพท์จำพวกไหน ? จะสังเกตได้อย่างไรว่าเป็นศัพท์พวกนั้น ? ถ้ามี จิ ต่อท้าย ต้องแปลอย่างไร ? คงรูปเป็น กึ อยู่แต่วิภัตติไหน ?

ต. กึ ศัพท์ เป็นพวกวิเสสนสัพพนามบ้าง เป็นนิบาตบอกความถามบ้าง. สังเกตรู้ก็คือ กึ ศัพท์ ถ้าแปลว่า ใครหรืออะไร เป็นวิเสสนสัพพนาม ถ้าแปลว่า หรือ เป็น นิบาต. ถ้ามี จิ ต่อท้าย กึ ท่านให้แปลว่า น้อย บางสิ่งหรือบางคน , ถ้าเป็นพหุวจนะ แปลว่า บางพวก บางเหล่า. คงรูปเป็น กึ อยู่ก็แต่ ปฐมา ทุติยา เอก. นอกนั้นแปลงเป็น ก แจกได้ทั้ง ๓ ลิงค์. [อ. น.].

ถ. เอต อิม อมุ ๓ ศัพท์นี้ล้วนเป็นสัพพนามเหมือนกัน แต่ศัพท์ไหนแสดงให้ทราบนามนามต่างกันอย่างไร ?

ต. เอต แปลว่า นั่น ย่อมแสดงถึงนามนามที่อยู่ไม่สู้ห่างกับผู้พูดมากนัก, อิม ย่อมแสดงถึงนามนามที่อยู่ใกล้ชิดกับผู้พูด, อมุ ย่อมแสดงถึงนามนามที่อยู่ห่างไกลมาก. [อ.น.].

[อัพยยศัพท์]

ถ. อัพยยศัพท์ ท่านแบ่งไว้กี่พวก ? ใช้ต่างกันอย่างไร ?

ต. แบ่งไว้ ๓ จำพวก คือ อุปสัค นิบาต ปัจจัย. อุปสัคนั้น สำหรับใช้นำหน้านามและกิริยาให้วิเศษขึ้น, นิบาตนั้น สำหรับลงในระหว่างนามศัพท์บ้าง กิริยาศัพท์บ้าง บอกอาลปนะ กาล ที่ปริจเฉท เป็นต้น, ปัจจัยนั้น สำหรับลงท้ายนามนามบ้าง สัพพนามบ้าง เป็นเครื่องหมายวิภัตติ, ลงท้ายธาตุ เป็นเครื่องหมายกิริยา.

[๒๔๖๑].

ถ. ในจำพวกอัพยยศัพท์ มีศัพท์อะไรบ้างหรือไม่ ที่ใช้ประกอบด้วยวิภัตตินามแล้ว เปลี่ยนแปลงรูปไปต่าง ๆ ได้ ? ถ้ามี จงแสดงพร้อมด้วยตัวอย่าง.

ต. มี เช่น กึ อุจฺจํ[๑] เป็นต้น กึ ท่านสงเคราะห์เข้าในพวกอนิยมสัพพนาม แจกด้วยวิภัตติได้ในไตรลิงค์ เช่น โก อิมสฺมึ จงฺกมติ, กสฺส อุชฺฌาปยาม เส, อุจฺจํ ท่านใช้เป็นคุณนาม ประกอบด้วยวิภัตติในไตรลิงค์ เช่น อุจฺโจ รุกฺโข, อุจฺเจ รุกฺเข สกุณา.

[๒๔๗๙].

๑. กึ อุจฺจ ๒ ศัพท์นี้ เข้าใจว่าไม่ใช่พวกอัพยยศัพท์ เป็นพวกนามศัพท์ เพราะแจกตามวิภัตติทั้ง ๗ ได้. ศัพท์พวกอัพยยศัพท์บางตัว ถ้าจะแจกตามวิภัตติทั้ง ๗ ต้องเดิม ก จะแจกเฉย ๆ ไม่ได้. [อ. น.]

ถ. อุปสัค กับ นิบาต ต่างกันอย่างไร ? ไฉนจึงเรียกว่าอัพยยศัพท์ ?

ต. อุปสัค สำหรับใช้นำหน้านามและกิริยา, นิบาต สำหรับลงในระหว่างนามศัพท์บ้าง กิริยาศัพท์บ้าง. เพราะเป็นศัพท์คงรูปอยู่อย่างเดียว จะแจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ แปลงรูปไปต่าง เหมือนนามทั้ง ๓ ไม่ได้ จึงเรียกว่า อัพยยศัพท์. [๒๔๕๙].

[อุปสัค]

ถ. ศัพท์ที่เป็นพวกอัพยยศัพท์นั้น แจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ไม่ได้ทีเดียว หรือจะมีการผ่อนผันให้แจกได้บ้าง ?

ต. ตามปกติแจกไม่ได้ทีเดียว ถ้าจะแจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ต้องเติม ก ลงท้ายศัพท์นั้น แต่ก็ไม่ทั่วไปทุกศัพท์ เห็นที่ใช้บ้างก็คืออุปสัคบางตัว เช่น อธิ เติม ก ลง เป็น อธิก, อนุ เติม ก ลงเป็น อนุก, แจกตามลิงค์ทั้ง ๓ ด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ได้ เช่น ปฐมาวิภัตติ เอกวจนะ ปุงลิงค์ เป็น อธิโก อนุโก. [อ. น.].

ถ. อุปสัค มีกี่ตัว ? อะไรบ้าง ?

ต. อุปสัต มี ๒๐ ตัว, อติ อธิ อนุ อป อปิ หรือ ปิ อภิ อว หรือ โอ อา อุ อุป ทุ นิ นี ป ปฏิ ปรา ปริ วิ สํ สุ.

[อ.น.].

ถ. อุปสัคตัวไหนบ้าง ทำเนื้อความเดิมให้กลับตรงกันข้าม ? ขออุทาหรณ์ประกอบด้วย.

ต. อา ปฏิ ปรา นิ วิ อป. อา เช่น คจฺฉติ ย่อมไป

อาคจฺฉติ ย่อมมา, ทิยติ อันเขาย่อมให้ อาทิตติ อันเขาย่อมถือเอา. ปฏิ เช่น วตฺตติ ย่อมเป็นไป ปฏิวตฺตติ ย่อมกลับไป. กมติ ย่อมก้าวไป ปฏิกฺกมติ ย่อมก้าวกลับ คือถอยหลัง. ปรา เช่น ชโย ชนะ ปราชโย แพ้, ภโว เจริญ ปราภโว เสื่อม. นิ เช่น อนฺตราโย อันตราย นิรนฺตราโย ไม่มีอันตราย. วิ เช่น รตฺตํ กำหนัดแล้ว วิรตฺตํ ไม่กำหนัดแล้ว, กยํ ซื้อ วิกฺกยํ ขาย. อป เช่น วาโส การอยู่ อปวาโส การอยู่ปราศ คือไม่อยู่, คพฺโภ ครรภ์ อปคพฺโภ ครรภ์ไปปราศ คือไม่มีครรภ์. [อ.น.].

ถ. อยากทราบว่า อุปสัคที่นำหน้านาม มีอาการคล้ายคุณนามนั้น คือคล้ายกันอย่างไร ? จงอธิบาย.

ต. อุปสัค เมื่อนำหน้านามแล้ว ก็ทำนามนั้นให้ยิ่งหรือหย่อน ดี หรือ ชั่ว ผิดปกติ เช่น ทุคฺคนฺโธ กลิ่นชั่ว [เหม็น]. สุคนฺโธ กลิ่นดี [หอม] , คำว่า ชั่ว ดี นั้น ไม่ต่างอะไรกับคุณนาม ต่างกันแต่รูปศัพท์ ส่วนความคล้ายกันมาก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า คล้ายคุณนาม.

[อ. น.]

[นิบาต]

ถ. นิบาตมีไว้เพื่อใช้ทำอะไร ? และแบ่งเป็นหมวดหมู่อย่างไร ?

ต. นิบาต มีไว้เพื่อใช้ลงในระหว่างนามศัพท์บ้าง กิริยาศัพท์บ้าง. แบ่งเป็น ๑๑ หมู่ คือ นิบาต บอกอาลปนะ ๑ บอกกาล ๑ บอกที่ ๑ บอกปริจเฉท ๑ บอกอุปมาอุปไมย ๑ บอกปฏิเสธ ๑ บอกความได้ยินเล่าลือ ๑ บอกความปริกัป ๑ บอกความถาม ๑

บอกความรับ ๑ บอกความเตือน ๑. [อ. น.].

ถ. นิบาต มีเท่าที่ปรากฏในไวยากรณ์นี้เท่านั้น หรือนอกจากนี้ก็มี ? ถ้ามี ขอให้อ้างมา.

ต. ที่แสดงไว้นี้ เฉพาะแต่ที่ใช้มาก นอกจากนี้ก็มีอีกไม่น้อย เช่นในคำว่า ตาย นํ ปริจริยาย แปลว่า เพราะการบำเรอนั้นแล, นํ ท่านจัดเป็นนิบาต เช่นนี้เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. นิบาตที่ลงในระหว่างนามศัพท์บ้าง กิริยาศัพท์บ้างนั้น เป็นอย่างไร ? จงแสดงอุทาหรณ์ให้ดูด้วย.

ต. ที่ลงในระหว่างนามศัพท์นั้น เช่น อุปาสโก เจว อุปาสิกา จ โสตาปตฺติผลาทีนิ ปาปุณึสุ, จ นิบาต ๒ ตัวนั้น ลงในระหว่างนามศัพท์, ส่วนที่ลงในระหว่างกิริยาศัพท์นั้น เช่น จกฺขูนิ นสฺสนฺตุ วา ภิชฺชนฺตุ วา, ๒ ศัพท์ลงในระหว่างศัพท์กิริยา เช่นนี้เป็นต้น.

[อ. น.]

ถ. นิบาต ตามแบบว่าลงในระหว่างนามศัพท์และกิริยาศัพท์เท่านั้น ถ้าเช่นนั้น นิบาตจะใช้ลงในต้นประโยคหรือหลังสุดประโยคก็ไม่ได้ ใช่ไหม ? หรือมีใช้ จงอธิบายพอได้ความ.

ต. จริง ตามแบบว่า นิบาตลงในระหว่างนามศัพท์และกิริยาศัพท์ ไม่มีว่าลงต้นหรือหลังสุดประโยคก็ได้ ถึงเช่นนี้ นิบาตบางตัวใช้ลงต้นหรือหลังสุดประโยคก็ได้ เช่น อถ ยถา ตถา เสยฺยถา เอวํ กถํ เป็นต้น ใช้ลงต้นประโยคได้, อิติ ศัพท์ ใช้ลงที่สุดประโยคได้. [อ.น.].

ถ. ภนฺเต กับ อาวุโส มีวิธีใช้ต่างกันอย่างไร ?

ต. ภนฺเต เป็นคำสำหรับคฤหัสถ์เรียกบรรพชิตโดยเคารพ หรือบรรพชิตผู้อ่อนพรรษากว่า เรียกบรรพชิตผู้แก่กว่า, อาวุโส เป็นคำสำหรับบรรพชิตที่มีพรรษามากกว่า เรียกบรรพชิตที่มีพรรษาน้อยกว่า และสำหรับบรรพชิตเรียกคฤหัสถ์. [๒๔๕๘].

ถ. อาลปนะในนามศัพท์ก็มี ในอัพยยศัพท์ก็มี เมื่อเป็นเช่นนี้อยากทราบว่า มีลักษณะต่างกันเหมือนกันอย่างไร ?

ต. เป็นอาลปนะเหมือนกัน แต่ลักษณะต่างกัน อาลปนะในนามศัพท์ มีวิภัตติประจำ เมื่อลบวิภัตติแล้ว อาจเปลี่ยนเป็นวิภัตติอื่น ๆ ได้ และมีแบบแจกตามการันต์นั้น ๆ ส่วนอาลปนะในอัพยยศัพท์ เป็นศัพท์พิเศษแผนกหนึ่ง แจกตามวิภัตติในรูปเปลี่ยนแปลงไปไม่ได้ ต้องคงอยู่อย่างนั้น และอาจเป็นได้ทั้ง ๒ วจนะตามรูปของเรื่อง. [อ. น.]

ถ. ศัพท์อาลปนะในอัพยยศัพท์ มีเท่าไร ? อะไรบ้าง ?

ต. มี ๑๐ คือ ยคฺเฆ ภนฺเต ภทนฺเต ภเณ อมฺโภ อาวุโส เร อเร เห เช. [อ. น.].

ถ. ใน ๑๐ ศัพท์นั้น ศัพท์ไหนที่ใช้มาก ซึ่งปรากฏในปกรณ์ต่าง ๆ ?

ต. ภนฺเต อาวุโส มีใช้มาก รองไปก็ อมฺโภ นอกจากนี้ก็มีใช้ห่าง ๆ. [อ. น.].

ถ. ยคฺเฆ กับ ภเณ ใช้สำหรับเรียกใคร ? ตรงกับภาษาไทยว่าอย่างไร ?

ต. ยคฺเฆ เป็นคำที่ผู้น้อยร้องเรียกผู้ใหญ่ เพื่อให้ตั้งใจฟังคำของตน เช่นบ่าวใช้พูดกับนาย หรือพลเมืองใช้พูดกับพระเจ้าแผ่นดินเป็นต้น หาคำในภาษาไทยให้ตรงกับศัพท์นี้จริง ๆ ไม่ได้ ถ้าใช้ทูลพระเจ้าแผ่นดิน ก็อนุโลมเข้ากับคำว่า สรวมชีพ และขอเดชะ แต่ไม่ตรงทีเดียว ถ้าเจ้านายหรือนายซึ่งต่ำลงมา ก็เลือกใช้คำให้ต่ำลงมาพอสมกับฐานะ ภเณ เป็นคำสำหรับคนสูงกว่าพูดกับคนผู้ดีที่อยู่ในบังคับของตน เช่นพระเจ้าแผ่นดินรับสั่งแก่ข้าราชการ ตรงกับภาษาไทยวา พนาย . [อ. น.].

ถ. ถ้าเราพูดกับสุภาพบุรุษ สุภาพสตรี จะควรใช้อาลปนะศัพท์ไหน ?

ต. พูดกับสุภาพบุรุษ ควรใช้ ตาต หรือตาตา ตามจำนวนน้อยหรือมาก หรือจะใช้ อมฺโภ ซึ่งแปลวา ผู้เจริญ ก็ได้ เพราะคำนี้ เป็นคำสำหรับพูดกับผู้ชายด้วยคำอ่อนหวาย ถ้าพูดกับสุภาพสตรี ใช้ อมฺม หรือ อมฺมา. [อ. น.]

ถ. ถ้าจะเรียกผู้อื่น เพื่อกดเขาว่าเป็นคนเลว จะต้องใช้อาลปนะศัพท์ไหน ? และศัพท์นั้นตรงกับภาษาไทยว่ากระไร ?

ต. ใช้ เร อเร เห, ๒ คำต้นตรงกับคำพูดภาษาไทยว่า เว้ย โว้ย. เห ตรงกับคำว่า เฮ้ย. [อ.น.]

ถ. เช เป็นคำสำหรับคนชั้นไหน เรียกคนชั้นไหน ?

ต. สำหรับนายเรียกหญิงสาวใช้ เช่นอุทาหรณ์ว่า หนฺท เช อิมํ ภณฺฑํ คณฺหาหิ แปลว่า เอาเถิด แม่ เจ้าจงถือเอาภัณฑะนี้. มารดาบิดาเรียกธิดา หรือบุตรธิดา เรียกมารดา จะใช้อาปนะนี้ ก็ใช้ได้. มีจำกัดอยู่อย่างหนึ่ง ศัพท์นี้ใช้เรียกผู้หญิงเท่านั้น. [อ. น.]

[ปัจจัย]

ถ. ปัจจัยในอัพยยศัพท์ ท่านจัดไว้กี่จำพวก ? พวกไหนบ้าง ?

ต. ท่านจัดเป็น ๔ พวก คือ โต ปัจจัย เป็นเครื่องหมายตติยาวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติพวก ๑ เป็นเครื่องหมาย สัตตมีวิภัตติ ๘ ตัว มี ตฺร เป็นต้น มี ว เป็นที่สุดพวก ๑ เป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัตติ ลงในกาล ๗ ตัว มี ทา เป็นต้น มี ชฺช เป็นที่สุดพวก ๑ ปัจจัยในกิตก์ เป็นเครื่องหมาย กิริยา ๕ ตัว เตฺว เป็นต้น มี ตฺวาน เป็นที่สุดพวก ๑. [อ. น.].

ถ. ปัจจัยแห่งอัพยยศัพท์ ตัวไหนบ้าง ท่านใช้ประกอบกับศัพท์พวกไหน ? และใช้แทนอายตนิบาต คล้ายวิภัตติมิใช่หรือ ? แต่ไฉนจึงจัดเป็นอัพยยศัพท์ด้วยเล่า ?

ต. โต ปัจจัย ใช้ประกอบกับนามนามและสัพพนาม. ตฺร ตฺถ ห ธ ธิ หึ หํ หิญฺจนํ ว, ทา ทานิ รหิ ธุนา ทาจนํ ชฺช ชฺชุ ท่านใช้ประกอบกับสัพพนามอย่างเดียว, เตฺว ตุํ ตูน ตฺวา ตฺวาน ท่านใช้ประกอบกับธาตุ, ใช้ได้ ศัพท์ทุก ๆ อย่างที่ท่านจัดไว้เป็นอัพยยศัพท์นั้น ท่านไม่ได้เพ่งลักษณะที่ใช้อายตนิบาตได้หรือไม่ได้

เป็นประมาณ ท่านเพ่งลักษณะที่ประกอบวิภัตติแล้ว แปลงรูปไปต่าง ๆ ไม่ได้ต่างหาก ศัพท์ที่ประกอบปัจจัยเหล่านี้ แม้ใช้อายตนิบาตได้ ก็ไม่ได้ประกอบวิภัตติแล้วแปลงรูปไปต่าง ๆ มีรูปอย่างไร ก็คงอยู่อย่างนั้นตามปัจจัยบังคับ เพราะฉะนั้น ท่านจึงจัดเป็นอัพยยศัพท์ด้วย. [๒๔๖๒].

ถ. ปัจจัยเหล่านี้ คือ โต ตฺร ว ทา ชฺชุ ลงท้ายนามนาม หรือสัพพนาม เป็นเครื่องหมายอะไร ? จงยกบทที่ประกอบด้วยปัจจัยนั้น ๆ มาเป็นอุทาหรณ์.

ต. โต ปัจจัย เป็นเครื่องหมายตติยาวิภัตติ บ้าง เช่น เอกโต, เป็นเครื่องหมายปัญจมีวิภัตติบ้าง เช่น สพฺพโต, ตฺร ว เป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัตติ เช่น เอกตฺร กว, ทา ชฺชุ เป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัตติ ลงในกาล เช่น เอกทา อปรชฺชุ. [๒๔๖๔].

[สมาส]

ถ. ศัพท์เช่นไร เรียกว่าศัพท์สมาส ? สมาส เป็นประโยชน์แก่บาลีภาษาอย่างไร ?

ต. ศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไป ย่อเข้าเป็นบทเดียวกัน เช่น อุจฺโจ+รุกฺโข ย่อเป็น อุจฺจรุกฺโข เป็นต้น เรียกว่า สมาส. เมื่อว่าถึงประโยชน์แล้ว ก็คือ ทำถ้อยคำให้สละสลวย พูดน้อยแต่จุเนื้อความได้มาก เป็นประโยชน์ในการแต่งฉันท์กาพย์กลอน สมาสเปรียบเหมือนเครื่องอัด เครื่องรีดผ้า ทำให้ผ้าเรียบร้อยน่านุ่งห่ม ฉะนั้น. [อ. น.]

ถ. สมาส ว่าโดยกิจ มีกี่อย่าง ? คืออะไรบ้าง ? เตโชธาตุ สิโรรุโห จัดเข้าในอย่างไหน ? ไฉนจึงว่าอย่างนั้น ?

ต. มี ๒ อย่าง คือ ลุตตสมาส อลุตตสมาส. จัดเข้าในลุตตสมาส เพราะโอ ที่ เตโช สิโร ไม่ใช่แปลงแต่วิภัตติ เป็นลักษณะของมโนคณะ เมื่อเข้าสมาสแล้ว เอาสระที่สุดของตนเป็นโอได้. [๒๔๗๐].

ถ. สมาส ว่าโดยกิจ ๒ อย่าง ต่างกันอย่างไร ? จงวินิจฉัยให้เห็นจริง, เทวานมินฺโท ปุรินฺทโท เป็นจำพวกไหน? ด้วยเหตุอย่างไร

ต. ต่างกันอย่างนี้ คือ สมาสที่ท่านลบวิภัตติของศัพท์หน้าเสียแล้ว ย่อเข้าเป็นบทเดียวกัน เรียก ลุตตสมาส, สมาสที่ท่านย่อเข้ามิได้ลบวิภัตติดังนั้น เรียก อลุตตสมาส, เทวานมินฺโท เป็น อลุตฺต-สมาส เพราะยังมิได้ลบ นํ ที่ศัพท์หน้า เป็นแต่แปลงนิคคหิตเป็น ม ด้วยวิธีสนธิเท่านั้น วิเคราะห์ว่า เทวานํ + อินฺโท = เทวานมินฺโม, ปุรินฺทโท เป็น ลุตตสมาส เพราะลบ สฺมึ ที่บทหน้าเสียแล้ว ที่มีรูปดังนั้น ตามธรรมดาของปุรศัพท์ ซึ่งมี ทท อยู่หลัง ต้องเอา อ แห่งปรุ เป็น อิ แล้วแปลงนิคคหิตเป็น น ด้วยวิธีสนธิ วิเคราะห์ว่า ปุเร+ทโท = ปุรินฺทโท. แต่ศัพท์นี้มิใช่สมาสแท้เป็นมาโดยวิธีของกิตก์ วิเคราะห์ว่า ปุเร ทานํ ททาตีติ ปุรินฺทโท. [๒๔๗๑].

ถ. กุลทุสกกมฺมํ เถยฺยาวหาโร จัดเข้าในกิจอย่างไหน ? วิเคราะห์ว่ากระไร ?

ต. จัดเข้าในกิจอย่างแรก คือ ลุตตสมาส, กุลทูสกกมฺมํ วิเคราะห์ว่า กุลํ+ทูสโก=กุลทูสโก ทุติยาตัปปุริสะ, กุลทูสโก+ภิกฺขุ

=กุลทูสกภิกฺขุ วิเสสนบุพพบท, ตสฺส+กมฺมํ=กุลทูสกมฺมํ ฉัฏฐี
ตัปปุริสะ มัชเฌโลป. เถยฺยาวหาโร วิเคราะห์ว่า เถนสฺส+ภาโว
= เถยฺยํ ณ ปัจจัย ภาวตัทธิต, เถยฺยสฺส+วโส=เถยฺยวโส ฉัฏฐีตัปปุริสะ,
เถยฺยวเสน+อวหาโร=เถยฺยาวหาโร ตติยาตัปปุริสะ มัชเฌโลป.

[๒๔๗๔].

ถ. สมาสที่เป็นต้นเค้า มีเท่าไร ? อะไรบ้าง ?

ต. มี ๖ คือ กัมมธารยะ ๑ ทิคุ ๑ ตัปปุริสะ ๑ ทวันทวะ ๑
อัพยยีภาวะ ๑ พหุพพิหิ ๑. [อ. น.]

ถ. สมาส มีมาก เมื่อเห็นศัพท์เข้าแล้ว จะสังเกตรู้ได้อย่างไรว่า
เป็นสมาสอะไร ?

ต. สังเกตรู้ได้อย่างนี้ คือ สังเกตศัพท์แลความของศัพท์นั้น
แล้วลองตั้งวิเคราะห์ดู เมื่อได้ความในสมาสใด ก็รู้ได้ว่า ศัพท์นั้น
เป็นสมาสนั้น เช่น สีลสมฺปนฺโน เป็น ฉัฏฐีพหุพพิหิ วิเคราะห์ สีลํ
สมฺปนฺนํ ยสฺส โส = สีลสมฺปนฺโน [ภิกฺขุ] ศีลของภิกษุใด ถึงพร้อม
แล้ว ภิกษุนั้น ชื่อว่า มีศีลถึงพร้อมแล้ว, หรือเป็นตติยาตัปปุริสะ
ก็ได้ วิเคราะห์ว่า สีเลน+สมฺปนฺโน= สีลสมฺปนฺโน [ภิกฺขุ ภิกษุ]
ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยศีล, ที่เป็นสมาสทั้ง ๒ นั้น ก็เพราะแปลได้ความ
ตามรูปสมาสทั้ง ๒ นั้น จะแปลตามรูปสมาสอื่นไม่ได้ความ. [อ.น.]

[กัมมธารยสมาส]

ถ. สมาที่มีลักษณะเช่นไร เรียก กัมมธารยสมาส ? และ

กัมมธารยสมาสนี้ จัดเป็นสมาสนามหรือสมาสคุณ ? หรือทั้งนามทั้งคุณ ?

ต. นามศัพท์นั้น ๒ ศัพท์ มีรูปอย่างเดียวกัน คือ มีวิภัตติและวจนะเสมอกัน บทหนึ่งเป็นประธาน คือ เป็นนามนาม บทหนึ่งเป็นวิเสสนะ คือ เป็นคุณนาม หรือเป็นคุณนามทั้ง ๒ บท มีบทอื่นเป็นประธาน ท่านย่อเข้าเป็นบทเดียวกัน เรียกว่า กัมมธารยสมาส, สมาสนี้ เป็นทั้งนามเป็นทั้งคุณ คือ เป็นนามก็มี เป็นคุณก็มี ที่เป็นนาม เช่น กลฺยาณธมฺโม พระธรรมงาม เป็นต้น, ที่เป็นคุณ เช่น ปสนฺนสีตํ [อุทกํ น้ำ] ทั้งใสทั้งเย็น เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. กัมมธารยะทั้ง ๖ นั้น อย่างไหนเป็นสมาสนาม ? อย่างไหนเป็นสมาสคุณ อย่างไหนเป็นได้ทั้งนามทั้งคุณ ? โสภณจนฺโท เป็นสมาสอะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. วิเสสนบุพพบท วิเสสนุตตรบท สัมภาวนบุพพท อวธารณ-บุพพบท เป็น สมาสนาม, วิเสสโนภยบท เป็น สมาสคุณ, วิเสสโน-ปมบท เป็น ทั้งนาม ทั้งคุณ.

โสภณจนฺโท ถ้าแปลว่า พระจันทร์งาม เป็นวิเสสนบุพพบท วิเคราะห์ว่า โสภโณ+จนฺโท= โสภณจนฺโท, ถ้าแปลว่า คนงามเพียงดังพระจันทร์ เป็นอุปมานุตตรบท วิเสสนโนปมบท วิเคราะห์ว่า โสภโณ + จนฺโท วิย= โสภณจนฺโท [นโร คน] [อ. น.].

ถ. สมาสที่จัดเป็นนามบ้าง เป็นคุณบ้าง นั้น ถืออะไรเป็นกฎเกณฑ์ ?

ต. ถือตัวประธานเป็นกฎเกณฑ์ คือถ้าตัวประธานมีอยู่ในศัพท์สมาสนั้น ไม่ต้องหาศัพท์อื่นมาเป็นประธาน เรียกว่า สมาสนาม เช่น มหาปุริโส บุรุษใหญ่ เป็นต้น. สมาสใด ไม่มีตัวประธานอยู่ในศัพท์นั้น ต้องหาศัพท์อื่นมาเป็นประธาน, สมาสนั้น เรียกว่า สมาสคุณ เช่น อุจฺจมหนฺโต แปลว่า ทั้งสูง ทั้งใหญ่ ยังไม่ได้ความชัด จึงจำเป็นต้องหาศัพท์อื่นมาเป็นประธาน เช่น วิหาโร หรือ ปาสาโท เพื่อให้เข้ากับเนื้อความของศัพท์สมาสนั้น . [อ.น.]

ถ. กัมมธารยสมาส มีกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ? อุทาหรณ์ว่า ญาณจกฺขุ เป็นอย่างไหนได้บ้าง ? อย่างไหนแปลว่ากระไร ? ตั้งวิเคราะห์มาดูด้วย.

ต. มี ๖ อย่าง คือ วิเสสนบุพพบท วิเสสนุตตรบท วิเสสโนภยบท วิเสสโนปมบท สัมภาวนบุพพบท อวธารณบุพพบท. เป็นวิเสสโนปมบทก็ได้ แปลว่า ญาณเพียงดังจักษุ วิเคราะห์ว่า ญาณํ +จกฺขุ อิว= ญาณจกฺขุ, เป็น อวธารณบุพพบท ก็ได้ แปลว่า จักษุคือญาณ วิเคราะห์ว่า ญาณํ เอว+จกฺขุ = ญาณจกฺขุ. [๒๔๕๗].

ถ. ศัพท์ว่า ปญฺญาปาสาโท เป็นสมาสไหนได้บ้าง ? และอย่างไหนแปลว่ากระไร ? ตั้งวิเคราะห์มาด้วย.

ต. เป็น อุปมานุตตรบท วิเสสโนปมบทก็ได้ แปลว่า ปัญญาเพียงดังปราสาท วิเคราะห์ว่า ปญฺญา+ปาสาโท อิว=ปญฺญาปาสาโท เป็น อวธารณบุพพบท ก็ได้ แปลวา ปราสาทคือปัญญา วิเคราะห์ ปญฺญา เอว+ปาสาโท= ปญฺญาปาสาโท. [๒๔๗๘].

ถ. วิเสสนุตตรบท กับ วิเสสโนภยบท ต่างกันอย่างไร ? ขออุทาหรณ์ด้วย.

ต. วิเสสนุตตรบท มีบทวิเสสนะอยู่หลัง บทประธานอยู่หน้า เช่น สตฺตวิเสโล, ส่วนวิเสสโนภยบท มีบททั้ง ๒ เป็นวิเสสนะ คือเป็นคุณนาม มีบทอื่นเป็นประธาน เช่น สีตสมฏฺจํ [ฐานํ ที่] ทั้งเย็นทั้งเกลี้ยง. อนึ่ง เมื่อพิจารณาดูรูปวิเคราะห์ก็ต่างกัน วิเสสนุตตรบท วิเคราะห์ว่า สตฺโต+วิเสสโน= สตฺตวิเสโส มีประธานในตัว เป็นสมาสนาม, ส่วนวิเสสโนภยบท วิเคราะห์ว่า สีตญฺจ+สมฏฺจญฺจ =สีตสมฏฺจํ [ฐานํ ที่] มีบทอื่นเป็นประธาน และมี จ อยู่ในวิเคระห์ท้ายศัพท์ทั้ง ๒ ศัพท์ ต่างกันดังนี้. [อ. น.]

ถ. มีเครื่องสังเกตุอย่างไร จึงจะรู้ได้ว่า กัมมธารยสมาสนี้เป็นอวธารณบุพพบท, นี้เป็นวิเสสนบุพพบท ? ขอตัวอย่าง.

ต. มีเครื่องสังเกตได้อย่างนี้ คือ กัมมธารยสมาสที่เป็นนามทั้ง ๒ ต้องเป็น อวธารณบุพพบท ตัวอย่าง ปญฺญา เอว+ปชฺโชโต = ปญฺญาปชฺโชโต, กัมมธารยสมาสที่มีบทวิเสสนะอยู่ต้น เป็น คุณนาม บทประธานอยู่ข้างหลัง เช่น มหนฺโต +ปุริโส=มหาปุริโส ดังนี้ ชื่อว่าวิเสสนบุพพบท.[๒๔๖๕].

ถ. สัพภาวนบุพพบท และ อวธารณบุพพบท มีที่สังเกตให้ทราบได้อย่างไร ?

ต. สัมภาวนบุพพบท สังเกต อิติ ศัพท์ มีอยู่ในวิเคราะห์ และคำแปลว่า "ว่า" ซึ่งมีในระหว่างศัพท์ทั้ง ๒ เช่น ขตฺติยมาโน มานะ

ว่ากษัตริย์. อวธารณบุพพบท สังเกต เอว ศัพท์ ในวิเคราะห์ และคำแปลว่า " คือ " ซึ่งมีในระหว่างศัพท์ทั้ง ๒ เช่น พุทฺธรตนํ รัตนะคือ พระพุทธเจ้า. [อ. น.].

ถ. ปญฺญาปชฺโชโต แปลว่าอย่างไรได้บ้าง ? เป็นคุณนามเป็นสมาสอะไร ? จงวิเคราะห์มาดู.

ต. ปญฺญาปชฺโชโต แปลว่า ประทีปคือปัญญา เป็นอวธารณ-บุพพบท กัมมธารยะ วิเคราะห์ว่า ปญฺญา เอว+ปชฺโชโต = ปญฺญา-ปชฺโชโต, แปลว่า ปัญญาเพียงดังประทีป เป็นอุปมานุตตรบทกัมมธารยะ วิเคราะห์ว่า ปญฺญา+ปชฺโชโต อิว=ปญฺญาปชฺโชโต. [๒๔๖๔].

ถ. กัมมธารยสมาส มีชื่อว่าเป็นหลายอย่าง อย่าไหนเป็นนามนามทั้ง ๒ ศัพท์ ? อย่างไหนเป็นคุณนามทั้ง ๒ ศัพท์ ? อย่างไหนเป็นนามแต่ศัพท์เดียว ?

ต. สัมภาวนบุพพบท และ อวธารณบุพพบท เป็นนามนามทั้ง ๒ ศัพท์ เช่น สมณปฏิญฺญา และพุทฺธรตนํ. วิเสสนโนภยบทเป็นคุณนามทั้ง ๒ ศัพท์ เช่น สีตสมฺภูจํ. วิเสสนบุพพบท เป็นนามแต่ศัพท์เดียว เช่น มหาปุริโส และ วิเสสนุตตรบท เช่น นรวโร.

[๒๔๖๓]

ถ. สังเกตอย่างไร จึงจะรู้ได้ว่า สมาสนี้เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยะ, นี้เป็นทวันทวะ ?

ต. สังเกตอย่างนี้ ถ้าเป็นวิเสสนะทั้ง ๒ เป็นวิเสสโนภยบทกัมมธารยะ. ถ้าเป็นบทนามนามทั้ง ๒ เป็นทวันทวะ. [๒๔๕๗].

ถ. สมาสอะไรบ้าง ที่มีบทหน้าเป็นประธาน ? จงชักตัวอย่างมาอย่างละ ๑.

ต. กัมมธารยะ วิเสสนุตตรบท อุทาหรณ์ว่า สตฺตวิเสโส, อุปมานุตตรบท อุทาหรณ์ว่า นรสีโห, อัพยยีภาวะ อุทาหรณ์ว่า นิทฺทรถํ. [๒๔๖๐].

ถ. สมาสอะไรบ้าง ที่มีบทหลังเป็นประธาน ? จงยกอุทาหรณ์มาอย่างละ ๑

ต. กัมมธารยสมาส วิเสสนบุพพบท อุทาหรณ์ว่า มหาปุริโส. อุปมาบุพพบท อุทาหรณ์ว่า ทิพฺพจกฺขุ. สัมภาวนบุพพบท อุทาหรณ์ว่า ขตฺติยมาโน. อวธารณบุพพบท อุทาหรณ์ว่า พุทฺธรตนํ, ทิคุสมาส อุทาหรณ์ว่า ติโลกํ. ตัปปุริสสสมาส อุทาหรณ์ว่า กฐินทุสฺสํ. [๒๔๖๑].

ถ. สมาสที่มีบทหน้าเป็นประธาน คืออะไรบ้าง ? จงวิเคราะห์มาอย่างละ ๑.

ต. สมาสที่มีบทหน้าเป็นประธาน คือ วิเสสนุตตรบท กัมมธารยะ วิเคราะห์ คุโร+วิเสโส=คุณวิเสโส. อุปมานุตตรบท วิเคราะห์ว่า ญาณํ+ชาลํ อิว= ญาณชาลํ. อัพยยีภาวสมาส วิเคราะห์ ชราย +อภาโว=นิชฺชรํ.

ถ. กากสูโร แปลอย่างไรได้บ้าง ? อย่างไหนเป็นสมาสอะไร ?

ต. แปลว่า กากกล้า ก็ได้ เป็นวิเสสนุตตรบท กัมมธารยะ, แปลว่า คนกล้าเพียงดังกา ก็ได้ เป็นอุปมาบุพพบท, แปลว่า คนกล้ากว่ากา ก็ได้ เป็นปัญจมีตัปปุริสะ. [๒๔๕๘].

ถ. การตั้งวิเคราะห์สมาสนั้น ท่านแนะนำให้ทำอย่างไร ?

ต. ท่านแนะนำว่า ให้แยกบทสมาสนั้นออกเป็นศัพท์ ๆ ถ้าศัพท์ใดเป็นวิเสสนะ ให้ประกอบศัพท์นั้นได้มีลิงค์วจนะวิภัตติตรงกับตัวประธาน เช่น กลฺยาณกมฺมํ แยกเป็น ๒ ศัพท์ คือ กลฺยาณ ศัพท์ ๑ กมฺมํ ศัพท์ ๑ ในที่นี้ กลฺยาณ เป็นวิสสนะของ กมฺมํ, กมฺมํ เป็นตัวประธาน เป็นนปุงลิงค์, กลฺยาณ ก็ต้องประกอบเป็น นปุงสกลิงค์ มีรูปดังนี้ กลฺยาณํ+กมฺมํ=กลฺยาณกมฺมํ. [อ. น.].

ถ. บทวิเคราะห์ของสมาสต่าง ๆ มีชื่อว่าอย่างไรบ้าง ?

ต. บทวิเคราะห์ของสมาสต่าง ๆ มีชื่อดังนี้ บทหน้า เรียก บุพพบท, บทหลัง เรียก อุตตรบท, บทสำเร็จเป็นรูปสมาส เรียกว่า บทปลง อุทาหรณ์ เช่น มหนฺตํ+สยนํ=มหาสยนํ, มหนฺตํ เรียกว่า บุพพบท, สยนํ เรียกว่า อุตตรบท, มหาสยนํ เรียกว่า บทปลง. อีกอย่างหนึ่ง บทที่แยกออกจากศัพท์สมาส เป็น มหนฺตํ สยนํ นั้น เรียกว่า อนุบท, บทที่รวมกันอยู่เป็นสมาส เรียกว่า บทได้แก่ มหาสยนํ ถ้าสมาสที่มีบทอื่นเป็นประธาน เรียกบทที่เป็นประธานนั้นว่า อัญญบท. [อ. น.].

[ทิคุสมาส]

ถ. สมาสเช่นไร เรียกว่า ทิคุสมาส ? แบ่งเป็นกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ?

ต. สมาสที่มีสังขยาอยู่หน้า ตัวประธานอยู่หลัง เรียกว่า ทิคุสมาส แบ่งเป็น ๒ คือ สมาหาร ๑ อสมาหาร ๑. [อ.น.]

ถ. กฎเกณฑ์ของสมาหาร และ อสมาหารนั้น มีต่างกันอย่างไร ?

ต. สมาสที่รวมนามศัพท์ มีเนื้อความเป็นพหุวจนะ ทำให้เป็นเอกวจนะ นปุงสกลิงค์ ชื่อ สมาหารทิคุ อุทาหรณ์ เช่น ตโย+โลกา = ติโลกํ โลก ๓. สมาสที่ไม่ทำเช่นนั้น เนื้อความเป็นเอกวจนะ ก็คงเป็นเอกวจนะ, เนื้อความเป็นพหุวจนะ ก็คงเป็นพหุวจนะอยู่อย่างนั้น ไม่มีจำกัดว่าต้องเป็นเอกวจนะนปุงสกลิงค์ ชื่ออสมาหารทิคุ เช่น เอโก +ชโร=เอกชโน ชนคน ๑, ตโย+รุกขา=ติรุกฺขา ต้นไม้ ๓ ต้นทั้งหลาย เป็นต้น. [อ.น .].

ถ. ทิคุสมาส ต่างจาก กัมมธารยสมาส อย่างไรบ้าง ?

ต. ทิคุ มีบทหน้าเป็นสังขยา และมีจำกัดรูปศัพท์ คือ สมาหาร ต้องเป็นรูป เอกวจนะ นปุงสกลิงค์ เช่น ติโลกํ, อสมาหาร ต้องเป็นรูปตามความน้อยหรือมาก เช่น เอกปุคฺคโล ปญฺจพลานิ เป็นต้น และเป็นสมาสนามล้วน, ส่วนกัมมธารยสมาส ไม่มีปกติสังขยาที่เป็นคุณนามนำหน้า ไม่มีข้อบังคับให้เป็นรูป เอกวจนะ นปุงสกลิงค์ และเป็นได้ทั้งนามทั้งคุณ ต่างกันดังนี้. [อ. น.]

ถ. ทิคุสมาส ที่ว่ามีศัพท์สังขยาเป็นบทหน้านั้น มีจำกัดสังขยาอย่างไรบ้าง หรือไม่ ? ปญฺจสิสฺโส อฏฺฐปริกฺขาโร เป็นทิคุสมาส ได้หรือไม่ ? เพราะเหตุไร ?

ต. มีจำกัดสังขยา คือ ปกติสังขยา คุณนาม ตั้งแต่ เอก ถึง อฏฺฐนวุติ. ถ้าศัพท์ที่มีสังขยานามและปูรณสังขยานำหน้า ไม่จัดเป็นทิคุสมาส ปญฺจสิสฺโส ก็ดี อฏฺฐปริกฺขาโร ก็ดี เป็น ทิคุสมาสไม่ได้

เพราะไม่เข้าเข้าลักษณะของทิคุสมาส ถ้าเป็นทิคุณสมาส ต้องมีรูปดังนี้ คือ ปญฺจสิสฺสํ อฏฺฐปริกฺขารํ หรือ ปญฺจสิสฺสา อฏฺฐปริกฺขารา อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าเป็นรูปปุงลิงค์ เอกวจนะ เช่นนั้น เป็นฉัฏฐีพหุพพิหิ วิเคราะห์ ปญฺจ สิสฺสา ยสฺส โส ปญฺจสิสฺโส [อาจริโญ อาจารย์] มีศิษย์ ๕ คน, อฏฺฐ ปริกฺขารา ยสฺส โส อฏฺฐปริกฺขาโร [ภิกฺขุ ภิกษุ]. ีมีบริขาร ๘. [อ.น.].

ถ. จตุปริสา ปญฺจพลํ สตฺตธนานิ อฏฺฐธมฺมา ศัพท์ไหนเป็นสมาสอะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. จตุปริสาและสตฺตธนานิ เป็น ทิคุสมาส อสมาหาร, ปญฺจพลํ เป็นทิคุสมาส สมาหาร,ส่วนอฏฺฐธมฺมา เป็นทิคุณสมาส อสมาหาร ก็ได้ เป็นสัตตมีพหุพพพิหิก็ได้. วิเคราะห์ดังนี้ จตสฺโส+ปริสา=จตุปริสา, ปญฺจ+พลานิ=ปญฺจพลํล สตฺต+ธนานิ = สตฺตธนานิ, อฏฺฐ+ธมฺมา =อฏฺฐธมฺมา, อีกอย่างหนึ่ง อฏฺฐ ธมฺมา เยสุ เต อฏฺฐธมฺฒา [ภิกฺขู] . อนึ่ง จตุปริสา เป็นสัตตมีพหุพพิหิได้วิเคราะห์ว่า จตสฺโส ปริสา ยาย สา จตุปริสา [ธมฺมสภา]. [อ. น.].

ถ. ติวตฺถา เป็นทิคุสมาส หรือ สมาสอะไร ? ตั้งวิเคราะห์อย่างไร ? ขอทราบเหตุที่ว่าเป็นสมาสนั้นด้วย.

ต. เป็นทิคุณสมาสไม่ได้ เพราะ วตฺถ ศัพท์ เป็น นปุงสกลิงค์ ถ้าเป็นทิคุสมาส ต้องเป็นรูปดังนี้ ติวตฺถํ หรือ ติวตฺถานิ, ที่เป็น ติวตฺถา นั้น ผิดจากลิงค์เดิม ไม่เข้าหลักของสมาหารและอสมาหารทิคุสมาส เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงส่องความว่า ศัพท์นั้นเป็นวิเสสนะของศัพท์อื่น เมื่อ

เป็นวิเสสนะ ก็ต้องเป็นฉัฏฐีพหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า ตีณิ วตฺถานิ เยสํ เต ติวตฺถา [นรา] [อ.น.]

ถ. จตุตฺถวคฺโค ฉฬภิญฺโญ เป็นทิคุสมาสหรือมิใช่ ? หรือเป็นสมาสอะไร ? วิเคราะห์มาด้วย. ถ้ามิใช่ทิคุสมาส ก็ขอให้แก้เป็นสมาสรูปนั้น พร้อมทั้งวิเคราะห์ด้วย.

ต. มิใช่ทิคุสมาส, จตุตฺถวคฺโค เป็น วิเสสนบุพพบท กัมมธารยสมาส วิเคราะห์ว่า จตุตฺโถ+วคฺโค=จตุตฺถวคฺโค แก้เป็น ฉัฏฐีพหุพพิหิสมาส วิเคราะห์ว่า ฉ อภิญฺญา ยสฺส โส ฉฬภิญฺโญ [เถโร]. ถ้าจะแก้ให้เป็นรูป ทิคุณสมาส ก็ได้ จตุตฺถวคฺโค แก้เป็น จตุวคฺคา วิเคราะห์ว่า จตฺตโร+วคฺคา=จตุวคฺคา. ส่วน ฉฬภิญฺโญนั้น แก้เป็น ฉฬภิญฺญา วิเคราะห์ ฉ+อภิญฺญา=ฉฬภิญฺญา. [๒๔๖๘]

[ตัปปุริสสมาส]

ถ. ตัปปุริสสมาส ได้แก่สมาสเช่นไร ? แบ่งเป็นที่อย่าง ? อะไรบ้าง ?

ต. ได้แก่สมาสที่ท่านย่อศัพท์ข้างหน้า ซึ่งประกอบด้วยวิภัตติต่าง ๆ มี อํ เป็นต้น เข้ากับบทข้างหลัง ชื่อตัปปุริสสมาส แบ่งเป็น ๖ ตามชื่อวิภัตติ คือ ทุติยาตัปปุริสะ ตติยาตัปปุริสะ จตุตถีตัปปุริสะ ปัญจมีตัปปุริสะ ฉัฏฐีตัปปุริสะ สัตตมีตัปปุริสะ.[อ. น.]

ถ. ตัปปุริสสมาส แบ่งเป็นถึง ๖ อย่าง จะรู้ว่าเป็นสมาสนั้น ๆ ได้อย่างไร ?

ต. รู้ได้ด้วยสังเกตบทหน้า ถ้าบทหน้าในวิเคราะห์ประกอบ

วิภัตติไหน ก็เป็นสมาสนั้น หรือศัพท์หน้าระบุอายตนิบาตในวิภัตติไหน ก็เป็นสมาสนั้น เช่น สุขํ+ปตฺโต=สุขปฺปตฺโต [ปุริโส บุรุษ] ถึงแล้วซึ่งสุข, เมื่อเห็น อํ วิภัตติในบทวิเคราะห์ หรือเป็นคำแปลว่า ซึ่ง ก็รู้ได้ว่าเป็นทุติยาตัปปุริสะ. อนึ่ง พุทฺธสฺส+สาวโก=พุทฺธสาวโก สาวกของพระพุทธเจ้า เมื่อเห็น ส วิภัตตที่ พุทฺธสฺส หรือเห็นคำแปลว่า ของ ก็รู้ได้ว่าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสะ ดังนี้เป็นต้น. ถ้าท่านไม่ได้ตั้งวิเคราะห์และไม่ได้แปลไว้ เราต้องคิดแปลเอง เมื่อแปลได้ความตามสมาสไหน ก็ต้องวิเคราะห์ตามรูปสมาสนั้นดู ถ้าได้ความและรูปวิเคราะห์ก็เข้าลักษณะที่ท่านวางไว้ในสมาสใด ก็จัดว่าเป็นสมาสนั้น เช่น สงฺฆปสาโท ถ้าแปลว่า ความเลื่อมใสซึ่งพระสงฆ์ ความเลื่อมใสด้วยพระสงฆ์ เช่นนี้ไม่ได้ความ จัดเป็น ทุติยา หรือ ตติยา ไม่ได้, ต้องแปลว่า ความเลื่อมใสของพระสงฆ์ หรือ ความเลื่อมใสในพระสงฆ์ เช่นนี้ ได้ความ เมื่อได้ความแล้ว ต้องลองแยกศัพท์ตั้งวิเคราะห์ดูตามรูปคำแปลนั้น ดังนี้ สงฺฆสฺส+ปสาโท, สงฺเฆ+ปสาโท เมื่อตั้งวิเคราะห์ ก็เข้าลักษณะของสมาสทั้ง ๒ คือ ฉัฏฐี และ สัตตมี เช่นนี้ ก็รู้ได้ว่า ศัพท์นั้นเป็นได้ ๒ สมาส. [อ.น.].

ถ. ตัปปุริสสมาส เป็นสมาสนามหรือสมาสคุณ ? หรือเป็นได้ทั้ง ๒ และมีลักษณะแปลกกันอย่างไร ?

ต. เป็นนามก็มี เป็นคุณก็มี, ที่เป็นนาม บทหลังเป็นนามนามและเป็นตัวประธาน, ที่เป็น คุณ บทหลังเป็นศัพท์กิริยากิตก์ เป็นบทวิเสสนะ ตัวอย่างเช่น วเน+ปุปฺผํ=วนปุปฺผํ ดอกไม้ในป่า เป็นนาม,

คามํ+คโต= คามคโต [ปุริโส บุรุษ] ไปแล้วสู่บ้าง เป็นคุณ. [อ. น.].

ถ. ตัปปุริสสมาส ต่างจากกัมมธารยสมาสอย่างไร ?

ต. ตัปปุริสสมาส มีวิภัตติและวจนะไม่เสมอกัน คือบทหน้าประกอบวิภัตติตามชื่อสมาส และเป็นเอกวจนะหรือพหุวจนะได้, ส่วนกัมมธารยสมาส มีวิภัตติและวจนะเสมอกัน บทหนึ่งเป็นประธาน บทหนึ่งเป็นวิเสสนะ หรือเป็นวิเสสนะทั้ง ๒ บท. ตัวอย่าง ตัปปุริสสมาส เช่น สุนฺทโร+ธมฺโม=สุนฺทรธมฺโม พระธรรมดี ดังนี้ . [อ.น.].

ถ. สมาสเช่นไร เรียก มัชเฌโลป ? จงอธิบายและอ้างตัวอย่างประกอบ.

ต. สมาสที่ศัพท์ ๒ ศัพท์มีเนื้อความไม่ต่อกัน เพราะลบศัพท์ที่อยู่ในระหว่างกลางเสีย เวลาแปลจะต้องเติมศัพท์เข้าในระหว่าง เพื่อเชื่อมความของศัพท์หน้าและศัพท์หลังให้ติดต่อกัน ได้ความตามภาษานิยม เรียกว่า มัชเฌโลป ตัวอย่างเช่น อสฺสรโถ รถม้า แม้ได้ความตามภาษาไทย แต่ไม่ได้ความตามภาษามคธ เพราะภาษามคธ ต้องเชื่อมความให้ต่อกันด้วยวิภัตติ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงต้อนหาคำเติมลงในระหว่างว่า รถเทียมแล้วด้วยม้า วิเคราะห์ว่า อสฺเสน+ [ยุตฺโต] รโถ=อสฺสรโถ หรือศัพท์ว่า สูกรเปโต เปรตสุกร ไม่ได้ความ ต้องเติมให้ได้ความว่า เปรตมีศีรษะเพียงดังศีรษะแห่งสุกร.

[อ. น.]

ถ. กมฺมผลํ ปญฺญาปภา แปลว่ากระไร ? เป็นสมาสอะไร ?

ต. กมฺมผลํ แปลว่า ผลแห่งกรรม, ปญฺญาปภา แปลว่า แสงสว่างแห่งปัญญา อย่างนี้เป็นฉัฏฐีตัปปุริสะ. ถ้าแปลว่า กรรมและผลแห่งกรรม ปัญญาและสว่างแห่งปัญญา อย่างนี้ เป็นทวันทวสมาส และเป็นตัปปุริสสมาส. [อ.น.].

ถ. สมาสที่มี น ปฏิเสธ ได้แก่สมาสอะไรบ้าง ? มีลักษณะต่างกันอย่างไร ? อผาสุกํ เป็นสมาสอะไร ?

ต. ได้แก่ อุภยตัปปุริสะ หรือ กัมมธารยะมี น เป็นบทหน้า และนบุพพบท พหุพพิหิ, มีลักษณะต่างหัน คือ อุภยตัปปุริสะ ปฏิเสธนาม เช่น อพฺราหฺมโณ [อยํ ชโน ชนนี้] มิใช่พราหมณ์, อนสฺโส [อยํ สตฺโต สัตว์นี้] มิใช่ม้า, นบุพพบท พหุพพิหิ ปฏิเสธคุณ เช่น อปุตฺตโก [ชโน ชน] หาบุตรมิได้ หรือไม่มีบุตร เป็นต้น, อผาสุกํ ถ้าแปลว่า [ทุกข์นี้] มิใช่ความสำราญ เป็นอุภยตัปปุริสะ. ถ้าแปลว่า [ตระกูล] หาความสำราญมิได้ หรือไม่มีความสำราญ เป็นนบุพพบท พหุพพิหิ. [อ. น.]

ถ. อุภยตัปปุริสสมาส เป็นนามหรือเป็นคุณ ? หรือเป็นทั้ง ๒ ? เพราะเหตุไร ?

ต. เป็นคุณนาม เพราะมีบทอื่นเป็นประธาร. [อ. น.].

ถ. อปุญฺญ เป็นชื่อของกรรมบ้าง เป็นชื่อของคนบ้าง จะเป็นสมาสอย่างเดียวกันหรือต่างกันอย่างไร ? จงตั้งวิเคราะห์มาด้วย.

ต. ต่างกัน ถ้าเป็นชื่อของกรรม เป็นอุภยตัปปุริสะ วิเคราะห์

ว่า น+ปุญฺญํ = อปุญฺญํ, ถ้าเป็นชื่อของคน เป็น นบุพพบท พหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า นตฺถิ ตสฺส ปุญฺญนฺติ อปุญฺโญ [ปุคฺคโล]. [๒๔๖๐].

[ทวันทวสมาส]

ถ. สมาสเช่นไร เรียกว่า ทวันทวสมาส ? แบ่งเป็นกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ?

ต. สมาสที่มีศัพท์นามนามตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไป ย่อเข้าเป็นบทเดียวกัน เรียกว่า ทวันทวสมาส, แบ่งเป็น ๒ คือ สมาหาร และ อสมาหาร. [อ. น.]

ถ. สมาหาร กับ อสมาหาร มีกฎเกณฑ์ต่างกันอย่างไร ?

ต. มีกฎเกณฑ์ต่างกันดังนี้ สมาหาร บทวิเคราะห์จะเป็นลิงค์วจนะอะไรก็ตาม แต่บทปลงต้องเป็น นปุงสกลิงค์ เอกวจนะ เสมอไป เช่น ภิกฺขุ จ+สามเณธร จ=ภิกฺขุสามเณรํ, อุปาสโก จ+อุปาสิกา จ = อุปาสกุปาสิกํ เป็นต้น, ส่วน อสมาหาร ไม่มีบังคับบทปลงอย่างนั้น แต่มีกฎเกณฑ์ว่า บทวิเคราะห์จะเป็นเอกวจนะ หรือ พหุวจนะก็ตาม บทปลงต้องเป็น พหุวจนะ เสมอไป และจะปลงเป็นลิงค์อะไรนั้น ให้ถือเอาศัพท์หลังที่สุดเป็นประมาณ ถ้าศัพท์ที่สุดเป็นลิงค์อะไร บทปลงก็ต้องเป็นลิงค์นั้น เช่น อาจริโย จ อุปชฺฌาโย จ=อาจริยุ-ปชฺฌายา, หตฺถี จ อสฺโส จ รโถ จ = หตฺถิอสฺสรถา, ปณฺณญฺจ ปุปฺผญฺจ ผลญฺจ = ปณฺณปุปฺผผลานิ เป็นต้น. [อ.น.].

ถ. ทวันทวะ ต่างจากทิคุสมาสอย่างไร ?

ต. ต่างกันดังนี้ ทวันทวะ นิยมศัพท์นามนามล้วน ไม่มีบท

วิเสสนะ และมีหลาย ๆ ศัพท์ได้ ไม่มีจำกัด, ส่วน ทิคุ มีสังขยาคุณนามนำหน้า สมาสหนึ่งมีจำกัดเพียง ๒ ศัพท์ ศัพท์หน้าเป็นวิเสสนะ ศัพท์หลังเป็นตัวประธาน จะประกอบหลาย ๆ ศัพท์ อย่างทวันทวะไม่ได้ ส่วนบทปลง นิยมลิงค์และวจนะเช่นเดียวกับทวันทวะ.

[อ. น.]

ถ. เมื่อทราบแล้วว่า ทวันทวะย่อศัพท์นามนามตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปเข้าเป็นบทเดียวกัน นามนามที่จะย่อเข้านั้น เมื่อเป็นนามแล้วก็ย่อเข้าเป็นทวันทวสมาสได้ทั้งนั้น หรือมีจำกัดอย่างไรบ้างหรือไม่ ?

ต. นามนามที่จะย่อเข้าเป็นทวันทวสมาสได้มีจำกัด คือ ต้องเป็นนามนามที่มีลักษณะเช่นเดียวกันหรือพวกเดียวกัน เช่นคำในภาษาไทยว่า คฤหัสถ์และบรรพชิต บุรุษและสตรี เด็กและผู้ใหญ่หมึกและปากกา นาและสวน เป็นต้น จึงย่อเข้าสมาสได้, ส่วนนามที่เข้าพวกกันไม่ได้ คือต่างพวกกัน จะย่อเข้าเป็นสมาสนี้ไม่ได้ตัวอย่างเช่น น้ำและคน ดินและปลา เป็นต้น. ไม่ใช่ว่าเป็นนามนามแล้ว จะย่อเข้าเป็นสมาสได้ทั้งนั้น. [อ. น.]

ถ. ศัพท์ ๆ เดียว แต่ท่านว่าเป็นศัพท์สมาสก็ได้ มีจริงหรือ ? ถ้ามีจริง จงหาตัวอย่างมาแสดง.

ต. มี ท่านเรียกว่า เอกเสสเหลือไว้ศัพท์เดียว เช่น อุปาสกา แปลว่า อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย, เทวา แปลว่า เทพยดาและมนุษย์ทั้งหลาย, อตฺตา ตนและตน เป็นต้น. ศัพท์ที่กล่าวมานี้ มีวิเคราะห์ดังนี้ อุปาสโก จ อุปาสิกา จ= อุปาสกา, เทโว จ มนุสฺโส จ

= เทวา, ลบศัพท์หลัง ที่มีรูปไม่เหมือนกัน เรียก วิรูเปกเสส. อตฺตา จ อตฺตา จ = อตฺตา ลบศัพท์หลัง มีรูปเหมือนกัน เรียก สรูเปกเสส. สมาสชนิดนี้ ก็จัดเข้าในพวกทวันทวสมาส อสมาหาร เหมือนกัน.

[อ. น .]

ถ. สมาหาร อสมาหาร ท่านให้กำหนดอย่างไร ? ใช้ในสมาสไหนได้บ้าง ? จงยกอุทาหรณ์มาเทียบกัน.

ต. ท่านกำหนดดังนี้ สมาสที่ท่านรวมนามศัพท์ มีเนื้อความเป็นพหุวจนะ ทำให้เป็นเอกวจนะ นปุงสกลิงค์ ชื่อ สมาหาร, ที่ไม่ทำอย่างนั้น ชื่อ อสมาหาร ใช้ในทิคุสมาสและทวันทวสมาส อุทา-หรณ์ว่า ตโย+โลกา = ติโลกํ สมาหารทิคุ เสมโถ จ วิปสฺสนา จ = สมถวิปสฺสนํ สมาหารทวันทวะ, จตสฺโส+ทิสา=จตุทฺทิสา อสมา-หารทิคุ สารีปุตฺโต จ โมคฺคลฺลาโน จ = สารีปุตฺตโมคฺคลฺลานา อสมาหารทวันทวะ. [๒๔๖๖]

[อัพยยีภาวสมาส]

ถ. สมาสที่เรียกว่า อัพยยีภาวสมาส นั้น มีอะไรเป็นเครื่องกำหนด ?

ต. มีอุปสัคและนิบาตนำหน้า เป็นเครื่องกำหนดให้ทราบว่าเป็นอัพยยีภาวสมาส เช่น อุปนครํ ใกล้เมือง, ปฏิวาตํ ทวนลม, ยาวชีวํ เพียงไรแห่งชีวิต เป็นต้น. [อ. น.]

ถ. อัพยยีภาวสมาส แบ่งเป็นเท่าไร ? และ มีข้อบังคับอย่างไรบ้าง ?

ต. แบ่งเป็น ๒ คือ อุปสัคคบุพพกะ ๑ นิปาตบุพพกะ ๑ มีข้อบังคับดังนี้ คือ มีบทหน้าเป็นประธาน และเป็นอุปสัคหรือนิบาต บทปลงต้องเป็น นปุงสกลิงค์ เอกวจนะ จะเป็นลิงค์และวจนะอื่นไม่ได้.

[อ. น.]

ถ. อนุเถโร พระเถระน้อย, ทุพฺภิกฺโข [ประเทศ] มีภิกษาอันหาได้โดยยาก, เป็นอัพยยีภาวสมาสได้หรือไม่ ? หรือเป็นสมาสอะไร ? จงตั้งวิเคราะห์และแสดงเหตุที่ตอบนั้นมาด้วย.

ต. เป็นอัพยยีภาวสมาสไม่ได้ เพราะไม่ตรงกับข้อบังคับว่าต้องเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ, เมื่อพิจารณาดูรูปศัพท์แล้ว อนุ และ ทุ ซึ่งอยู่หน้า ๒ ศัพท์นั้น ก็ดูเป็นอุปสัค น่าจะเป็นอัพยยีภาวาสมาสได้, แต่ส่องความเป็นวิเสสนะของนามศัพท์โดยตรง และการแปลก็แปลศัพท์หลังก่อน ซึ่งผิดจากอัพยยีภาวสมาส เพราะอัพยยีภาวสมาสแปลศัพท์หน้าก่อน เช่น อุปนครํ ใกล้เมือง นิทฺรถํ ไม่มีความกระวนกระวาย เป็นต้น. เพราะฉะนั้น จึงเป็นอัพยยีภาวสมาสไม่ได้. อนุเถโร เป็นวิเสสนบุพพบท กัมมธารยะ วิเคราะห์ว่า อนุโก เถโร อนุเถโร. ทุพฺภิกฺโข เป็นสัตตมีพหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า ทุลฺลภา ภิกฺขา ยสฺมึ โส ทุพฺภิกฺโข [ปเทโส] ลบ ลภ เหลือไว้แต่ ทุ จึงเป็น ทุพฺภิกฺโข [อ.น .]

ถ. ในสมาสนี้ การตั้งวิเคราะห์ดูยุ่งยากมาก พิจารณาตามตัวอย่างในแบบนั้น ก็จับหลักได้ยาก เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงอย่างทราบว่าการตั้งวิเคราะห์ของสมาสนี้ มีวิธีอย่างไรบ้าง ? โปรดชี้แจงให้แจ่ม.

ต. มีวิธีดังนี้ ก่อนจะตั้งวิเคราะห์ ต้องแยกศัพท์สมาสนั้นออก บทหน้าจะต้องเป็นอุปสัคหรือนิบาตเสมอไป บทหลังเป็นนามหรือกิริยานาม ให้เอาบทหลังนั้นตั้งลงเป็นรูปประกอบด้วยฉัฏฐีวิภัตติก่อน แล้วหาศัพท์อื่น ซึ่งมีความตรงกับอุปสัคหรือนิบาตนั้นมาตั้งลงต่อข้างหลัง เช่น วิเคราะห์ว่า นครสฺส+สมิปํ = อุปนครํ, สมีปํ แปลว่าใกล้ เหมือน อุป จึงใช้แทน อุป ได้, ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวชีวํ กำหนดเพียงใดแห่งชีวิต ช่อ เพียงไรแห่งชีวิต. ยตฺตโก แปลว่า เพียงใด เหมือนยาว จึงให้แทน ยาว ได้.

ศัพท์ที่ใช้แทนอุปสัคในวิเคราะห์ได้ดังนี้ :- สมีป แปลว่า ใกล้ ใช้แทน อุป, อภาว แปลว่า ไม่มี ใช้แทน นิ และ อป, ศัพท์อื่นนอกจากนี้ ถ้าได้ความสมกับอุปสัคตัวใด ก็ใช้แทนอุปสัคตัวนั้นได้.

อีกอย่างหนึ่ง เอาอุปสัตประกอบข้างหน้าศัพท์กิริยา ซึ่งเป็นคำกลาง ๆ มี วตฺตติ เป็นต้น. ส่วนตัวนามนามประกอบไว้ข้างหน้าศัพท์กิริยานั้น แต่จะประกอบเป็นวิภัตติอะไรนั้น ต้องแล้วแต่ความจะระบุ และถ้าศัพท์กิริยาในวิเคราะห์ใด วิเคราะห์นั้น ท่านให้เติม อิติ ศัพท์ ซึ่งมีอรรถเป็นเหตุ ต่อท้ายวิเคราะห์ทุก ๆ วิเคราะห์ ตัวอย่างเช่น วาตํ+อนุวตฺตตีติ= อนุวาตํ แปลว่า ตามลม ดังนี้.

นิปาตปุพพกะนั้น ใช้นิบาตนำหน้า นิบาตที่ใช้นำหน้านั้น มักใช้นิบาต ๔ หมวด คือ นิบาตบอกความกำหนด ๑ บอกอุปมาอุปมัย ๑ บอกที่ ๑ บอกเนื้อความต่าง ๆ ๑ แต่มิใช่ทุกตัวไป.

นิบาตบอกความกำหนด ในวิเคราะห์ใช้ ยตฺตก แทน ยาว

อุทาหรณ์เช่น ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉทโท= ยาวชีวํ, ใช้ ตตฺตก แทน ตาว อุทาหรณ์เช่น มหนฺตสฺส ตตฺตโก ปริจฺเฉทโท= ตาวมหนฺตํ, ใช้ กิตฺตก แทน กีว อุทาหรณ์เช่น มหนฺตสฺส กตฺตาโก ปริจฺเฉโท = กีวมหนฺตํ เป็นต้น.

นิบาตบอกอุปมาอุปไมย ใช้ ปฏิปาฏิ แทน ยถา อุทาหรณ์เช่น วุฑฺฒานํ ปฏิปาฏิ= ยถาวุฑฺฒํ.

นิบาตบอกที่และบอกเนื้อความต่าง ๆ ไม่ต้องใช้ศัพท์อื่นแทน เพราะนิบาตเหล่านี้ใช้เป็นประธานในวิเคราะห์ได้, เมื่ออยู่ในวิเคราะห์เรียงไว้หลังนาม ซึ่งประกอบเป็นฉัฏฐีวิภัตติ, แต่เมื่ออยู่ในบทปลง ตัวนิบาตกลับอยู่หน้านาม ดังอุทาหรณ์ว่า ภตฺตสฺส ปจฺฉา=ปจฺฉาภตฺตํ, นครสฺส พหิ=พหินครํ เป็นต้น . [อ. น.]

ถ. สมาสเหล่าไหนบ้าง นิยมบทหลังเป็นนปุงสกลิงค์เอกวจนะอย่างเดียว ? ไฉนจะทราบได้ว่า เช่นไรเป็นสมาสไหน ?

ต. สมาหารทิคุสมาส สมาหารทวันทวสมาส อัพยยีภาวสมาส นิยมบทหลังเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะอย่างเดียว.ทราบได้โดยความนิยมต่างกันแห่งสมาสเหล่านั้นดังนี้ : สมาหารทิคุ ต้องมีสังขยาอยู่ข้างหน้า บทหลังเป็นประธาน, สมาหารทวันทวะ ใช้นามนามล้วนตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไป เป็นบทประธานทั้งสิ้น, อัพยยีภาวะ ต้องมีอุปสัตหรือนิบาตอยู่ข้างหน้า และบทหน้าเป็นประธานของศัพท์หลังด้วย. [๒๔๖๘].

ถ. สมาสอะไรบ้าง ที่นิยมบทปลงเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ

อย่างเดียว ? จะทราบได้อย่างไรว่าเป็นสมาสไหน ? ตอบให้มีอุทาหรณ์เทียบ.

ต. สมาหารทิคุสมาส, สมาหารทวันทวสมาส, และอัพยยีภาวสมาส, สมาหารทิคุ มีสังขยาอยู่หน้า ประธานอยู่หลัง. สมาหารทวันทวะ เป็นประธานทั้งสิ้น. อัพยยีภาวะ มีอุปสัคหรือนิบาตอยู่หน้า และนิยมบทหน้าเป็นประธานของบทหลัง มีตัวอย่างดังนี้ : สมาหารทิคุ อุทาหรณ์ว่า ตโย+โลกา=ติโลกํ. สมาหารทวันทวะ อุทาหรณ์ว่า สงฺโข น ปณฺฑโว จ = สงฺขปณฺฑวํ. อัพยยีภาวะ อุทาหรณ์ว่า นครสฺส+พหิ= พหินครํ. [๒๔๗๖].

ถ. อัพยยีภาวสมาส ต่างกับตัปปุริสสมาสอย่างไร ? ยถาวุฑฺฒํ แปลว่า คนเจริญแล้วอย่างไร , อนุเถโร พระเถระน้อย เป็นสมาสอะไร ? ไฉนจึงว่าอย่างนั้น ?

ต. ตัปปุริสสมาส มีบทหลังเป็นประธาน ไม่นิยมลิงค์และวจนะ, อัพยยีภาวสมาส มีบทหน้าเป็นประธานและเป็นอุปสัคหรือนิบาต บทหลังเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ. ยถาวุฑฺฒํ เป็นอัพยยีภาวสมาส เพราะมีนิบาตอยู่หน้า และบทหลังเป็นนปุงสกลิงค์ เอกวจนะ, แม้บทหน้าไม่ได้เป็นประธาน ก็ไม่เป็นข้อสำคัญที่จะทำลายความเป็นอัพยยีภาวะได้, เมื่อแปลโดยความว่า ตามแก่ จะพึงเห็นชัดว่า เป็นอัพยยีภาวะแท้. อนุเถโร เป็นกัมมธารยสมาส, ไม่ใช่อัพยยีภาวะ เพราะบทหลังผิดลักษณะด้วย. [๒๔๕๙]

ถ. สมาสที่มีอัพยยศัพท์อยู่หน้า อย่างไหนเรียกชื่ออย่างไรบ้าง ?

ต. ถ้าอัพยยศัพท์ที่อยู่หน้านั้น ใช้เป็นประธานของบทหลัง ทั้งเป็น นปุงสกลิงค์ เอกวจนะ ชื่ออัพยยีภาวสมาส, ถ้าเป็นแต่เพียงวิเสสนะ และไม่ใช่ น ศัพท์ด้วย. บทหลังจะเป็นลิงค์อะไร วจนะอะไรก็ตาม เรียกชื่อว่า กัมมธารยสมาส, ถ้าเป็น น ศัพท์ และเป็นวิเสสนะด้วย เรียกชื่อว่า อุภยตัปปุริสสมาส, ถ้าไม่ได้เป็นวิเสสนะ เรียกชื่อว่า นบุพพบทพหุพพิหิสมาส, ถ้าเป็นสหศัพท์ เรียกชื่อว่า สหบุพพบท-พหุพพิหิสมาส. [๒๔๗๒].

ถ. นิมฺมลํ เป็นนามนาม เป็นสมาสอะไร ? เป็นคุณนาม เป็นสมาสอะไร ? จงแสดงวิเคราะห์.

ต. นิมฺมลํ เป็นนามนาม เป็นอัพยยีภาวสมาส วิเคราะห์ว่า มลสฺส+อภาโว = นิมฺมลํ. เป็นคุณนาม เป็นพหุพพิหิสมาส วิเคราะห์ว่า นิกฺขนฺตํ มลํ ยสฺส ตํ นิมฺมลํ. [๒๔๖๔].

[พหุพพิสมาส]

ถ. สมาสเช่นไร เรียกว่า พหุพพิหิสมาส ? แบ่งเป็นกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ?

ต. สมาสที่มีบทอื่นเป็นประธาน เรียกว่า พหุพพิหิสมาส แห่งเป็น ๖ ตามวิภัตติ คือ ทุติยาพหุพพิหิ ตติยาพหุพพิหิ จตุตถีพหุพิหิ ปัญจมีพหุพพิหิ ฉัฏฐีพหุพพิหิ สัตตมีพหุพพิหิ. [อ.น .]

ถ. สังเกตอย่างไร จึงจะทราบได้ว่า เป็นพหุพพิหิ ?

ต. ถ้าท่านแปลไว้ด้วย ก็สังเกตคำแปล คือ พหุพพิหิ ท่านนิยมให้แปลว่า "มี" เมื่อเห็นคำแปลเช่นนั้นเข้า ก็ทราบได้ทันทีว่า

เป็นพหุพพิหิ เช่นศัพท์ว่า จิตเปโม [ชน] มีความรักตั้งอยู่แล้ว เป็นต้น. ถ้าท่านไม่แปลไว้ เราต้องคิดแปลเอง ถ้าศัพท์บ่งความให้แปลว่า "มี" แล้ว ก็เป็นพหุพพิหิ เมื่อทราบว่าเป็นพหุพพิหิแล้ว ประสงค์จะให้ทราบละเอียดลงไปอีกว่า เป็นพหุพพิหิอะไร จงแยกอนุบทแห่งสมาสนั้นออก แล้วลองตั้งวิเคราะห์แห่งสมาสใดแล้ว ไม่ได้ความชัด ก็จงรู้ว่าไม่ใช่สมาสนั้น ถ้าได้ความชัดตามวิเคราะห์แห่งสมาสใด จงรู้ว่าเป็นสมาสนั้น . [อ. น.].

ถ. ที่ว่าเป็นพหุพพิหินั้น ๆ อย่างแน่นอนนั้น ถืออะไรเป็นหลัก ? ประกอบเป็นวิภัตติอะไร ก็พึงทราบว่า เป็นสมาสนั้น เพราะ ย ศัพท์ในวิเคราะห์มีรูปต่าง ๆ กัน ตามชื่อสมาส เช่น ทุติยาพหุพพิหิ เป็น ยํ, ตติยพหุพพหิ เป็น เยน, จตุตถีและฉัฏฐีพหุพพิหิ เป็น ยสฺส, ปัญจมีพหุพพิหิ เป็น ยสฺมา , สัตตมีพหุพพิหิ เป็น ยสฺมึ, เมื่อ ย ศัพท์โยคนามใด ต ศัพท์ก็ต้องโยคนามนั้น. [อ. น.]

ถ. ตุลยาธิกรณพหุพพิหิ กับ ภินนาธิกรณพหุพพิหิ ต่างกันอย่างไร ?

ต. ต่างกันอย่างนี้ ตุลยาธิกรณพหุพพิหิ มีศัพท์นามศัพท์ ๑ ศัพท์วิเสสนะที่เป็นกิริยากิตก์พวกอนัพยยะ โดยมากใช้ศัพท์ที่ลง ต ปัจจัยศัพท์ ๑ มีลิงค์วจนะวิภัตติเสมอกัน เช่น จิโต เปโม ยสฺส โส จิตเปโม [ชโน], จิโต กับ เปโม มีลิงค์วจนะวิภัตติเสมอกัน

คือเหมือนกัน.

ส่วนภินนาธิกรณพหุพพิหิ เป็นศัพท์นามทั้ง ๒ ศัพท์ และมีวิภัตติไม่เสมอกัน ส่วนวจนะและลิงค์ต่างกันก็มี เหมือนกันก็มี เช่น อุรสิ โลมานิ ยสฺส โส อุรสิโลโม [พฺราหฺมโณ], อุรสิ กับ โลมานิ มีลิงค์วจนะวิภัตติไม่เสมอกัน คือ ต่างกัน, มณิ กณฺเฐ ยสฺส โส มณิกณฺโฐ [นาคราชา], มณิ กับ กณฺเฐ เป็นลิงค์และวจนะเดียวกัน แต่วิภัตติต่างกัน. [อ. น.]

ถ. พหุพพิหิทั้งสิ้น มีชื่อเรียกกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ? ทสพล เป็นพหุพพิหิหรือเป็นอะไร ? ตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. มีชื่อเรียก ๔ อย่าง คือ ตุลยาธิกรณพหุพพิหิ ภินนาธิกรณพหุพพิหิ นบุพพบทพหุพพิหิ สหบุพบทพหุพพิหิ. ทสพล เป็นฉัฏฐีตุลยก็ได้ วิเคราะห์ว่า ทส พลานิ ยสฺส โส ทสพโล [สตฺถา], เป็นสมาหารทิคุก็ได้ วิเคราะห์ ทส+พลานิ= ทสพลํ.

[๒๔๖๙].

ต. ตุลยาธิกรณะ กับ ภินนาธิกรณพหุพพิหิสมาส ต่างกันอย่างไร ? ขออุทาหรณ์มาเทียบด้วย.

ต. วิเคราะห์แห่งพหุพพิหิสมาส ถ้าบทประธานและวิเสสนะมีวิภัตติและลิงค์เสมอ ต่างแต่อัญญบทที่ประธานแห่งบทสมาส ชื่อตุลยาธิกรณพหุพพิหิ เช่น อุทาหรณ์ จิตา สิริ ยสฺมึ โส จิตสิริ. ถ้าบทในวิเคราะห์ต่างกันโดยวิภัตติ เรียกว่า ภินนาธิกรณพหุพพิหิ เช่น อุทาหรณ์ว่า อสิ หตฺเถ ยสฺส โส อสิหตฺโถ, ต่าง

กันอย่างนี้. [๒๔๖๘].

ถ. ตุลยาธิกรณะ กับ ภินนาธิกรณพหุพพิหิสมาส ต่างกันอย่างไร ? จงวิเคราะห์มาให้ดูด้วย.

ต. วิเคราะห์แห่งพหุพพิหิสมาส ถ้าบทประธานและบทวิเสสนะมีวิภัตติและลิงค์เสมอกัน ต่างแต่อัญญบทที่เป็นประธานแห่สมาส ชื่อตุลยาธิกรณพหุพพิหิ เช่น อุทาหรณ์ว่า ปิยํ สีลํ ยสฺมึ โส ปิยสีโลฐ ถ้าบทในวิเคราะห์ต่างกันโดยวิภัตติ เรียกว่า ภินนาธิกรณ-พหุพพิหิ เช่น อุทาหรณ์ว่า ฉตฺตํ ปาณิมฺหิ ยสฺส โส ฉตฺตปาณิ ต่างกันอย่างนี้ . [๒๔๗๑].

ถ. สมฺปนฺนสสฺสานิ เป็นสมาสอะไร ? และเป็นคุณของคนหรือประเทศ เป็นสมาสอะไร ? สังเกตอย่างไร จึงรู้ได้อย่างนั้น ? ลองตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. สมฺปนฺนสสฺสานิ[๑] เป็นวิเสสนบุพพบท กัมมธารยะ, เป็นคุณของคน เป็นฉัฏฐีพหุพพิหิ, เป็นคุณของประเทศ เป็นสัตตมีพหุพพิหิ. รู้ได้โดยสังเกตความอย่างนี้ สมฺปนฺนานิ สสฺสานิ หรือ สมฺปนฺนานิ จ ตานิ สสฺสานิ จาติ สมฺปนฺนสฺสานิ, สมฺปนฺนานิ สสฺสานิ ยสฺส โส สมฺปนฺนสสฺโส [ชโน], สมฺปนฺนานิ สสฺสานิ ยสฺมึ โศ สมฺปนฺนสสฺโส [ปเทโส].

ถ. กตปฺปฏิสนฺถาโร เป็นวิเสสนะของผู้ทำ เป็นสมาสชื่อไร ? ตั้งวิเคราะห์อย่างไร ? เป็นวิเสสนะของผู้รับ เป็นสมาสชื่อไร ? ตั้งวิเคราะห์อย่างไร ?

๑. ถ้าประกอบวิภัตติเช่นนี้แล้ว ใช้เป็นคุณของคนหรือของประเทศไม่ได้ เพราะผิดลิงค์กัน ควรให้เป็นคุณ ของ รฏฺฐ (แคว้น) หรือเขตฺต (นา) แล้วตั้ง วิ.ให้เป็นพหุ. เช่น สมฺปนนานิ สสฺสานิ เยสํ ตานิ สมฺปนฺนสสฺสานิ (รฏฐานิ) สมฺปนฺนานิ สสฺสานิ เยสุ ตานิ สมฺปนฺนสสฺสานิ (เขตฺตานิ) (อ.น .)

ต. กตปฺปฏิสนฺถาโร เป็นวิเสสนะของผู้ทำ เป็นสมาสชื่อตติยาพหุพพิหิ ตั้งวิเคราะห์อย่างนี้ กโต ปฏิสนฺถาโร เยน โส กตปฺปฏิสนฺถาโร. เป็นวิเสสนะของผู้รับ เป็นจตุตถีพหุพพิหิ ตั้งวิเคราะห์อย่างนี้ กโต ปฏิสนฺถาโร ยสฺส โส กตปฺปฏิสนฺถาโร. [๒๔๕๗]"

ถ. กตทณฺฑกมฺโม เป็นวิเสสนะของศิษย์ เป็นสมาสอะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ? เป็นวิเสสนะของอาจารย์ เป็นสมาสอะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. เป็นวิเสสนะของศิษย์ เป็นจตุตถีพหุพพิหิสมาส วิเคราะห์ว่า กตํ ทณฺฑกมฺมํ ยสฺส โส กตทณฺฑกมฺโม. เป็นวิเสสนะของอาจารย์ เป็นตติยาพหุพพิหิสมาส วิเคราะห์ว่า กตํ ทณฺฑกมฺมํ เยน โส กตทณฺฑกมฺโม. [๒๔๖๑].

ถ. สมาสที่มีสังขยาอยู่หน้า นอกจากเป็นทิคุสมาส จะทำให้เป็นสมาสอะไรได้อีกหรือไม่ ? ถ้าได้ จงยกตัวอย่าง ตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. ทำให้เป็นพหุพพิหิสมาสได้ อุทาหรณ์ ทส พลานิ ยสฺส โส ทสพโล. [๒๔๖๖].

ถ. ตามปกติ สมาสหนึ่งมีเพียง ๒ ศัพท์ [ยกทวันทวะเสีย] แต่ถ้ามีตั้งแต่ ๓ ศัพท์ขึ้นไป เรียกว่า สมาสอะไร ? และการตอบสมาสชนิดนั้นว่าเป็นสมาสอะไรนั้น ถือเอาสมาสไหนเป็นหลัก ? ขอตัวอย่างด้วย.

ต. เรียกว่า สมาสท้อง คือ มีสมาสอื่นเป็นท้อง, การตอบ

ว่าเป็นสมาสอะไรนั้น ถือเอาสมาสที่สุดคือหลังเขาทั้งหมดเป็นหลัก ตัวอย่างเช่น สปฺปินวนีตาทีนิ [เภสชฺชานิ เภสัชทั้งหลาย] มีเนยใส และเนยข้นเป็นต้น วิเคราะห์ว่า สปฺปิ จ นวนีตญฺจ=สปฺปินวนีตํ เป็นสมาหารทวันทวะ. สปฺปินวนีตํ อาทิ เสยํ ตานิ สปฺปินวนีตาทีนิ เป็น ฉัฏฐีพหุพพิหิ, การตอบต้องถือเอาสมาสหลังที่สุดว่า เป็น ฉัฏฐี-พหุพพิหิ มี สมาหารทวันทวะ เป็นท้อง. [อ. น.]

ถ. สมฺปนฺนสทฺธมฺมปโท เป็นบทคุณของ สตฺถา เป็นสมาส อะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. เป็น ฉัฏฐีตุลยากธิกรณพหุพพิหิ มี ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสเป็นท้อง วิเคราะห์ว่า สทฺธมฺมสฺส+ ปทํ=สทฺธมฺมปทํ ฉ. ตัป. สมฺปนฺนํ สทฺธมฺมปทํ ยสฺส โส สมฺปนฺนสทฺธมฺมปโท ฉ. พหุพ. [๒๔๖๓].

ถ. นีลุปฺปลสทีเภทํ แปลว่ากระไร ? เป็นสมาสอะไร ? มีสมาส อะไรเป็นท้อง ? ตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. แปลว่า วัตถุมีดอกไม้มีดอกอุบาลเขียวเป็นต้น เป็นประเภท เป็นฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพิหิ มีวิเสสนบุพพบท กัมมธารยสมาส และ ฉัฏบีตุลยาธิกรณพหุพิหิ เป็นท้อง. วิเสสนบุพพบท วิเคราะห์ว่า นีลํ+อุปฺปลํ = นีลุปฺปลํ. ฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า นีลุปฺปลํ อาทิ ยสฺส ตํ นีลุปฺปลาทิ [ปุปฺผํ]. ตํ เภทํ ยสฺส ตํ นีลุปฺปลาทิเภทํ. [๒๔๖๒].

ถ. หิรญฺญสุวณฺณาทิปูรา [นิธิกุมฺภี] วิสติขีณาสวสหสฺสปริ-วาโร [พุทฺโธ] เป็นสมาสอะไร ? จงตั้งวิเคราะห์มาตามลำดับ.

ต. หิรญฺญสุวณฺณาทิรูปา [นิธิกุมฺภี] เป็นตติยาตัปปุริสสมาส มีสมาหารทวันทวสมาส และฉัฏฐีพหุพพิหิสมาสเป็นท้อง ตั้งวิเคราะห์ดังนี้ :-

สมาหารทวันทวะ. หิรญฺญญฺจ สุวณฺณญฺจ = หิรญฺญสุวณฺณํ.

ฉัฏฐีพหุพพิหิ. หิรญฺญสุวณฺณํ อาทิ เยสํ ตานิ หิรญฺญสุวณฺณาทีนิ [รตนานิ].

ตติยาตัปปุริสะ. หิรญฺญสุวณฺณาทีหิ ปูรา= หิรญฺญสุวณฺณาทิปูรา [นิธิกุมฺภี].

วีสติขีณาสวสหสฺสปริวาโร [พุทฺโธ] เป็น ฉัฏฐีพหุพพิหิสมาส มี ฉัฏฐีพหุพพิหิสมาส ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส และสมาหารทิคุณสมาส เป็นท้อง ตั้งวิเคราะห์ดังนี้ :-

ฉัฏฐีพหุพพิหิ. ขีณา อาสวา เยสํ เต ขีณาสวา [ภิกฺขู]

ฉัฏฐีตัปปุริสะ. ขีณาสวานํ สหสฺสานิ = ขีณาสวสหสฺสานิ.

สมาหารทิคุ. วิสติ ขีณาสวสหสฺสานิ = วีสติขีณาสวสหสฺสํ.

ฉัฏฐีพหุพพิหิ. วีสติขีณาสวสหสฺสํ ปริวาโร ยสฺส โส วีสติขีณาสวสหสฺสปริวาโร [พุทฺโธ]. [๒๔๗๙].

ถ. นีลุปฺปลคพฺภสมานวณฺณา [อุปฺปลวณฺณา เถรี] กว่าจะสำเร็จรูปเป็นอย่างนี้ จะต้องผ่านสมาสชื่ออะไรบ้าง ? จงตั้งวิเคราะห์มาโดยลำดับ.

ต. ต้องผ่าน วิเสสนบุพพบท กัมมธารยะ ฉัฏฐีตัปปุริสะ ตติยาตัปปุริสสะ และฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพิหิสมาส. มีวิเคราะห์โดยลำดับ

ดังนี้ :-

วิเสสนบุพพบท. นีลํ อุปฺปลํ = นีลุปฺปลํ.

ฉัฏฐีตัปปุริส. นีลุปฺปลสฺส คพฺภํ= นีลุปฺปลคพฺภํ.

ตติยาตัปปุริสะ. นีลุปฺปลคพฺเภน สมาโน = นีลุปฺปลคพฺภสมาสโน [วณฺโณ].

ฉัฏฐีตุลยาธิกรณะ. นีลุปปลคพฺภสมาโน วณฺโณ ยสฺสา สา นีลุปฺปลคพฺภสมานวณฺณา. [๒๔๘๐].

ถ. ปญฺจสติภิกฺขุวตฺถุ แปลว่าอย่างไรได้บ้าง ? แปลอย่างนั้นเป็นสมาสอะไรบ้าง ? ตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. แปลว่า เรื่องแห่งภิกษุมี ๕๐๐ รูป หรือเรื่องแห่งภิกษุมี ๕๐๐ รูปเป็นประมาณ. แปลอย่างต้น เป็น ฉัฏฐีตัปปุริสะ มีฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพิหิ และวิเสสนบุพพบท เป็นท้อง วิเคราะห์ดังนี้ :-

ฉัฏฐีตุลยาธิกรณะ. ปญฺจ สตานิ เสยํ เต ปญฺจสตา (ภิกฺขู).

วิเสสนบุพพบท. ปญฺจสตา+ภิกฺขู= ปญฺจสตภิกฺขู.

ฉัฏฐีตัปปุริสะ. ปญฺจสติภิกฺขูนํ วตฺถุ= ปญฺจสติภิกฺขุวตฺถุ.

แปลอย่างหลัง เป็น ฉัฏฐีตัปปุริสสสมาส มีสมาหารทิคุสมาส ฉัฏฐีตุลยาธิกรณะ และ วิเสสนบุพพบท เป็นท้อง วิเคราะห์ดังนี้ :-

สมาหารทิคุ. ปญฺจ+สตานิ = ปญฺจสตํ

ฉัฏฐีตุลยาธิกรณะ. ปญฺจสตํ มตฺตํ เยสํ เต ปญฺจสตมตฺตา. (ภิกฺขู).

วิเสสนบุพพบท. ปญฺจสตมตฺตา+ภิกฺขู= ปญฺจสติภิกขู.

ฉัฏฐีตัปปุริสะ. ปญฺจสติภิกขูนํ วตฺถุ ปญฺจสตภิกฺขุวตฺถุ

[อ. น.].

ถ. นบุพพบทพหุพพิหิ กับ อุภยตัปปุริสะ ซึ่งมี ตทัสสัตถิตัทธิต เป็นท้อง แผกกันอย่างไรหรือไม่ ? จงยกตัวอย่าง ตั้งวิเคราะห์ประกอบกับคำเฉลย.

ต. แผกกัน นบุพพบทพหุพพิหิ ไม่มีปัจจัย เช่น อนาลโย วิเคราะห์ว่า นตฺถิ ตสฺส อาลโยติ อนาลโย. อุภยตัปปุริส ซึ่งมี ตทัสสัตถิตัทธิต เป็นท้อง มีปัจจัยเป็นเครื่องหมาย เช่น อนเปกฺขี. อภยตัปปุริสะ วิเคราะห์ว่า อเปกฺขา อสฺส อตฺถีติ อเปกฺขี. อุภยตัปปุริสะ วิเคราะห์ว่า น อเปกฺขี อนเปกฺขี. [๒๔๖๗].

ถ. สปุตฺโต กับ อปุตฺตโก เป็นสมาสชื่ออะไร ? ขอวิเคราะห์ทั้ง ๒ ศัพท์.

ต. สปุตฺโต ชื่อว่า สหบุพพบทพหุพพิหิสมาส วิเคราะห์ว่า สห ปุตฺเตน โส วตฺตีติ สปุตฺโต (ปิตา). อปุตฺตโก ชื่อว่า นบุพพบทพหุพพิหิสมาส วิเคราะห์ว่า นตฺถิ ตสฺส ปุตฺตาติ อปุตฺตโก. [๒๔๖๕].

[หมวดเบ็ดเตล็ด]

ถ. บทปลงก็ดี อัญญบทก็ดี มีนิยมอย่างไร ? จงอธิบาย.

ต. นิยมลิงค์ วจนะ วิภัตติ คือ บทปลงเป็นลิงค์ วจนะ วิภัตติใด อัญญบทก็ต้องเป็นลิงค์ วจนะ วิภัตตินั้นให้ตรงกันเสมอไป จึงจะใช้ได้ ถ้าผิดลิงค์ วจนะ วิภัตติกัน ก็ใช้ไม่ได้ ตัวอย่างเช่น :-

ปุงลิงค์ รุฬฺหลโต [รุกฺโข ต้นไม้] มีเถาวัลล์ขึ้นแล้ว.

อิตถีลิงค์ รฺุกฺขลตา [สาลา ศาลา] มีเถาวัลล์ขึ้นแล้ว.

นปุงสกลิงค์ รฺุกฺขลตํ [ฆรํ เรือน] มีเถาวัลล์ขึ้นแล้ว.

[อ. น.].

ถ. สมาสไหนบ้าง ที่มีการบังคับให้มีลิงค์ วจนะ วิภัตติ เสมอกัน ?

ต. วิเสสนบุพพบท ๑ วิเสสนุตตรบท ๑ วิเสสนโนภยบท ๑ ทิคุณสมาสเว้นสังขยาบางอย่าง ๑ ตุลยาธิกรณพหุพพิหิ ๑ สมาสคุณทั้งสิ้น บทปลงต้องมีลิงค์ วจนะ วิภัตติ เหมือนตัวประธาน. [อ. น.]

ถ. สมาสทั้งหมด สมาสไหนเป็นนามล้วน เป็นคุณล้วน เป็นทั้งนามทั้งคุณ ?

ต. ทิคุสมาส ทวันทวสมาส เป็นนามล้วน, พหุพพิหิ เป็นคุณล้วน. กัมมธารมสมาส ตัปปุริสสมาส อัพพยีภาวสมาส เป็นได้ทั้งนามทั้งคุณ. [อ. น.].

ถ. สมาสที่มีนิบาตนำหน้า เป็นได้แต่อัพยยีภาวสมาสเท่านั้นหรือ ? หรือเป็นสมาสอื่นก็ได้ ? จงจาระไนมาดู.

ต. ไม่ใช่เป็นได้แต่อัพยยีภาวสมาสเท่านั้น, เป็นสมาสอื่นก็ได้ คือ เป็นอุภยตัปปุริสสมาสก็ได้ เช่น อุปตฺตโก [ชนนี้] มิใช่พราหมณ์, เป็น นบุพพบทพหุพพิหิก็ได้ เช่น อปุตฺตโก [ชนนี้] มีบุตรหามิได้ คือไม่มีบุตร, เป็น สหบุพพบทพหุพพิหิก็ได้ เช่น สปุตฺโต [บิดา] เป็นไปกับด้วยบุตร. [อ. น.].

ถ. ปญฺจทาโส ปญฺจทาสา ปญฺจทาสํ เป็นทิคุสมาสทั้งหมด

หรือศัพท์ไหน เป็นสมาสอะไร ?

ต. ปญฺจทาโส เป็น สมาหารทิคุ ไม่ได้ เพราะไม่เป็นรูป นปุง- สกลิงค์ เอกวจนะ, เป็น อสมาหารทิคุ ก็ไม่ได้ เพราะไม่เป็นพหุวจนะ ตามเนื้อความ, เมื่อเป็นเช่นนี้ ต้องเป็น ฉัฏฐีตุลยาธิกรณพหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า ปญฺจ ทาสา ยสฺส โส ปญฺจทาโส [สามิโก].

ปญฺจทาสา เป็น อสมาหารทิคุ ได้ วิเคราะห์ว่า ปญฺจ+ทาสา =ปญฺจทาสา. และเป็น ฉัฏฐีตุลยาธิกรรพหุพพิหิ ได้อีก วิเคราะห์ว่า ปญฺจ ทาสา ยสฺสา สา ปญฺจทาสา [อิตฺถี].

ปญฺจทาสํ เป็น สมาหารทิคุ ได้ วิเคราะห์ว่า ปญฺจ+ทาสา = ปญฺจทาสํ. [อ. น.].

ถ. มหาโคโณ สตฺตวโร เป็นสมาสอะไรได้บ้าง ? วิเคราะห์ อย่างไร ?

ต. มหาโคโณ ถ้าแปลว่า โคผู้ใหญ่ เป็นวิเสสนบุพพบท กัมมธารยะ วิเคราะห์ว่า มหนฺโต+โคโณ= มหาโคโณ, ถ้าแปลว่า มีโคผู้ใหญ่ เป็นฉัฏฐีและสัตตมี ตุลยาธิการพหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า มหนฺโต โคโณ ยสฺส โส มหาโคโณ [กสโก ชาวนา], มหนฺโต โคโณ ยสฺมึ โส มหาโคโณ [คาโม บ้าน].

สตฺตวโร ถ้าแปลว่า สัตว์ประเสริฐ เป็นวิเสสนุตตาบท กัมม- ธารยะ วิเคราะห์ว่า สตฺโต+วโร= สตฺตวโร, ถ้าแปลว่า มีสัตว์ ประเสริฐ เป็นฉัฏฐีและสัตตมี ตุลยาธิกรณพหุพพิหิ วิเคราะห์ ก็เช่นเดียวกันมหาโคโร ต่างแต่บทวิเสสนะอยู่หลังเท่านั้น.

ถ. สมาสที่มีสังขยานำหน้า เป็นทิคุณสมาสอย่างเดียว หรืออาจเป็นสมาสอื่นก็ได้ ? ถ้าเป็นได้ เป็นสมาสอะไร ? จงหาตัวอย่างมาแสดงด้วย.

ต. ไม่ใช่เป็นทิคุสมาสอย่างเดียว, เป็น พหุพพิหิ ก็ได้ เช่น จตุมฺโข [ปาสาโท ปราสาท] มีมุข ๔ เป็นฉัฏฐีตุลยาธิการพหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า จตฺตาริ มุขานิ ยสฺส โส จตุมฺโข. [อ. น.].

ถ. ขตฺติยมาโย สทฺทสญฺญา นอกจากเป็นสัมภาวนบุพพบท กัมมธารยะแล้ว จะยักย้ายให้เป็นสมาสอื่นได้หรือไม่ ? ถ้าได้ เป็นสมาสอะไร ? มีวิเคราะห์อย่างไร ?

ต. ได้. ขตฺติยมาโน ถ้าแปลว่า มานะ แห่งกษัตริย์ เป็น ฉัฏฐีตัปปุริสะ วิเคราะห์ว่า ขตฺติยสฺส+มาโน= ขตฺติยมาโน, ถ้าแปลว่า มีมานะเพียงดังมานะแห่งกษัตริย์ เป็นฉัฏฐีอุปมาพหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า ขตฺติยสฺส มาโน อิว มาโน ยสฺส โส ขตฺติยมาโน [ชโน].

สทฺทสญฺญา ถ้าแปลว่า ความสำคัญในเสียง เป็น สัตตมีตัปปุริสะ วิเคราะห์ว่า สทฺเท+สญฺญา=สทฺทสญฺญา, ถ้าแปลว่า มีความสำคัญในเสียง เป็นฉัฏฐีภินนาธิกรณพหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า สทฺเท สญฺญา ยสฺสา สา สทฺทสญฺญา [อิตฺถี]. [อ. น.]

ถ. เอกปุคฺคโล เป็นวิเสสนะ ของ คาโม เป็นสมาสอะไร ? แปลว่ากระไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. เป็นสัตตมีตุลนาธิกรณพหุพพิหิ แปลว่า มีบุคคลคนเดียว วิเคราะห์ว่า เอโก ปุคฺคโล ยสฺมึ โส เอกปุคฺคโล [คาโม]. [อ. น.].

ถ. สมฺปนฺนสสฺสานิ หตฺถจฺฉินฺโน แปลว่ากระไรได้บ้าง ? แปลอย่างนั้นเป็นสมาสอะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. สมฺปนฺนสสฺสานิ ถ้าแปลว่า ข้าวกล้าถึงพร้อมแล้ว เป็นวิเสสนบุพพบท กัมมธารยะ วิเคราะห์ว่า สมฺปนฺนานิ+สสฺสานิ = สมฺปนฺนสสฺสานิ. ถ้าแปลเป็นวิเสสนะของ เขตฺตานิ นาทั้งหลายมีข้าวกล้าถึงพร้อมแล้ว เป็นสัตตมีตุลยาธิกรณพหุพพิห วิเคราะห์ว่า สมฺปนฺนานิ สสฺสานิ เยตุ ตานิ สมฺปนฺนสสฺสานิ.

หตฺถจฺฉินฺโน ถ้าแปลว่า มือขาดแล้ว เป็นวิเสสนุตตรบท กัมมธารยะ วิเคราะห์ว่า หตฺโถ+ฉินฺโน = หตฺถจฺฉินฺโน. ถ้าแปลเป็นวิเสสนะของ ปุคฺคโล แปลว่า มีมือขาดแล้ว เป็นฉัฏฐีตุลยาธิกรณ-พหุพพิหิ วิเคราะห์ว่า หตฺโถ ฉินฺโน ยสฺส โส หตฺถจฺฉินฺโน. [อ. น.]

ถ. อินฺทสโร แปลว่า เสียงแห่งพระอินทร์ บ้าง มีเสียงเพียงดังเสียงแห่งพระอินทร์ บ้าง ต้องการทราบว่า อย่างไหนเป็นสมาสอะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. อย่างต้นเป็นฉัฏฐีตัปปริสะ วิเคราะห์ว่า อินฺทสฺส+สโร = อินฺทสโร. อย่างหลังเป็นฉัฏฐีอุปมาพหุพพิหิ วิเคราะห์ อินฺทสฺส สโร อิว สโร ยสฺส โส อินฺทสโร [นโร]. [อ.น .].

ถ. เอกรตฺติวาโส ตามแบบท่านว่า เป็นฉัฏฐีภินนาธิกรณ-พหุพพิหิ ถ้าจะยักแปลเป็นสมาสอื่นบ้าง จะได้ไหม ? ถ้าได้ จงแปลและตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. ได้. เป็นทุติยาตัปปุริสะมีอสมาหารทิคุเป็นท้อง วิเคราะห์ว่า

เอกา+รตฺติ=เอกรตฺติ ราตรีหนึ่ง อสมาหารทิคุ, เอกรตฺตึ+วาโส = เอกรตฺติวาโส การอยู่สิ้นราตรีหนึ่ง ทุติยาตัปปุริสะ [อ. น.].

ถ. พฺยาสตฺโต ผู้ข้องในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นสมาสอะไร ? มีวิเคราะห์อย่างไร ?

ต. เป็นสัตตมีตัปปุริสะ มีวิเสสนบุพพบท กัมมธารยะ เป็นท้อง วิเคราะห์ว่า วิวิธํ+อารมฺมณํ= พฺยารมฺมณํ วิเสสนบุพพบท กัมมารยะ คือ ลบบทวิเสสนะ เหลือไว้แต่อักษรตัวหน้า คือ วิ แปลง ว เป็น พ, อิ เป็น ย สำเร็จรูปเป็น พฺย, พฺยารมฺมเณ+อาสตฺโต=พฺยาสตฺโต [นโร] เป็นสัตตมีตัปปุริสะ, ลบ อารมฺมณ เหลือไว้แต่ พฺย, จึงมีรูป สำเร็จเป็นอย่างนั้น. [อ. น.]

[ตัทธิต]

ก. ศัพท์เช่นไรเรียกว่าศัพท์ตัทธิต ? ต่างจากศัพท์สมาสอย่างไร ?

ต. ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยหมู่หนึ่ง สำหรับใช้แทนศัพท์ เพื่อทอนศัพท์ให้สั้นเข้า เช่นศัพท์ ๒ ศัพท์ คงไว้ศัพท์หนึ่ง อีกศัพท์หนึ่งใช้ปัจจัยแทน เมื่อใช้ปัจจัยแทนแล้ว ก็ลบเสียได้ เช่น สฺยาเม+ชาโต แปลว่า เกิดในสยาม, คงไว้แต่ สฺยาม ลบ ชาต เสีย ลง ณิก ปัจจัย แทน สำเร็จรูปเป็น สฺยามิโก ก็แปลได้ความอย่างเดียวกัน เรียกว่า ตัทธิต . ต่างจากศัพท์สมาส เพราะตัทธิตคงเหลือปรากฏรูปศัพท์อยู่ เพียงหนึ่ง และมีปัจจัยใช้แทนศัพท์หลังที่ลบแล้ว เช่น สฺยามิโก เป็นต้น, ส่วนศัพท์สมาส ไม่ได้ใช้ปัจจัยแทนศัพท์ เป็นเพียงแต่ลบ

วิภัตติของศัพท์หน้าแล้วย่อเข้ากัน เช่น สฺยาเม+ชาโต ถ้าย่อเป็น สมาส ก็มีรูปดังนี้ คือ สฺยามชาโต หาเป็นรูป สฺยามิโก ไม่, อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์สมาสไม่ลบวิภัตติศัพท์หน้า ย่อเข้าศัพท์หลังทั้ง ๆ มีวิภัตติปรากฏอยู่ เช่น ทูเรนิทานํ เป็นต้น ต่างกันดังนี้ . [อ. น.].

ถ. ศัพท์ตัทธิต ต่างจากศัพท์นามกิตก์อย่างไร ? ภิกฺขุ ภิกฺโข เป็นศัพท์ตัทธิตหรือกิตก์ ? จงแปลและตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. ศัพท์ตัทธิตลงปัจจัยปรุงขึ้นจากศัพท์ที่เป็นนาม, ศัพท์นาม-กิตก์ปรุงขึ้นจากธาตุ. ภิกฺขุ แปลว่า ผู้ขอโดยปกติ ปรุงจาก ภิกฺข ธาตุ ลง รู ปัจจัย วิเคราะห์ว่า ภิกฺขติ สีเลนาติ ภิกฺขุ [คนใด] ย่อมขอ โดยปกติ เหตุนั้น [คนนั้น] ชื่อว่าผู้ขอโดยปกติ. ภิกฺโข ปรุงจากศัพท์นามว่า ภิกฺขา ลง ณ ปัจจัย วิเคราะห์ว่า ภิกฺขานํ+สมฺโห=ภิกฺโข แปลว่า ประชุมแห่งข้าวทั้งหลาย ชื่อ ภิกฺโข . [๒๔๗๔]

ถ. ศัพท์ตัทธิต แจกวิภัตติได้หรือไม่ ? ปญฺโญ เป็นศัพท์ตัทธิต หรือไม่ใช่ ? เพราะเหตุไร ?

ต. ที่เป็นสามัญญตัทธิต และ ภาวตัทธิต แจกวิภัตติได้, ที่เป็น อัพยยตัทธิต แจกวิภัตติไม่ได้, ปญฺโญ เป็นศัพท์ตัทธิต เพราะลง ณ ปัจจัย ในตทัสสัตถิตัทธิต วิเคราะห์ว่า ปญฺญา อสฺส อตฺถีติ ปญฺโญ. [๒๔๖๓].

ถ. เพื่อประโยชน์อะไร จึงใช้ปัจจัยหมู่นี้เข้าประกอบกับศัพท์ ต่าง ๆ ?

ต. เพื่อประโยชน์จะย่อคำพูดให้สั้นเข้า เช่นคำว่า ข้ามด้วยเรือ

ต้องประกอบศัพท์ว่า นาวาย ตรติ, แต่เมื่อใช้ปัจจัยแทนศัพท์เสีย ศัพท์หนึ่ง คือ ตรติ แล้ว สำเร็จรูปเป็น นาวิโก เช่นนี้ ก็ได้ความเท่า ๒ ศัพท์ ทำคำพูดให้สั้นไม่รุงรังเยิ่นเย้อ. [อ.น.].

ถ. ปัจจัยกิตก์กับปัจจัยตัทธิต ใช้ต่างกันอย่างไร ? สรณียํ เป็นตัทธิตหรือกิตก์ ? มีที่กำหนดอย่างไร ?

ต. ปัจจัยกิตก์ ลงปรุงธาตุ, ปัจจัยตัทธิต ลงปรุงนาม. สรณียํ เป็นตัทธิตก็ได้. เป็นกิตก์ก็ได้, ถ้าเป็นนามศัพท์ เป็นตัทธิต, ถ้าเป็นกิริยาศัพท์ เป็นกิตก์. [๒๔๖๔].

ถ. ปูชนีโย เป็นศัพท์ตัทธิตก็ได้ เป็นกิตก์ก็ได้ จะสังเกตอย่างไรว่า ที่เช่นไร ควรใช้เป็นศัพท์ตัทธิตหรือกิตก์ ?

ต. ปูชนีโย จะแปลเป็นตัทธิตว่า ผู้ควรซึ่งอันบูชา หรือจะแปลเป็นกิตก์ว่า ผู้อันบุคคลพึงบูชา ก็ได้ความอย่างเดียวกันว่า ผู้ควรบูชา เพราะฉะนั้น ถ้าเป็นนามศัพท์ จะเป็นตัทธิหรือกิตก์ก็ได้ แต่โดยมาก ใช้เป็นตัทธิต ถ้าเป็นกิริยาศัพท์ ต้องเป็นกิตก์.

[๒๔๖๑].

ถ. โภชก โภคี เป็นศัพท์ตัทธิตหรือกิตก์ ?

ต. โภชโก ปรุงขึ้นจาก ภุชฺ ธาตุ ณฺวุ ปัจจัย เป็นนามกิตก์, โภคี ปรุงขึ้นจากบทนาม โภค อีก ปัจจัย เป็นตัทธิต. [๒๔๗๐]"

ถ. ตัทธิตทั้งสิ้น ท่านนิยมบทปลง เป็นลิงค์วจนะอะไร ?

ต. ตัทธิตที่เป็นคุณ บทปลง เป็นได้ ๓ ลิงค์และทั้ง ๒ วจนะ ตามตัวประธาน คือตัวประธานเป็นลิงค์ วจนะอะไร ก็ต้องเป็นลิงค์

วจนะนั้น ตัทธิตที่เป็นนาม โคตตตัทธิต บทปลงเป็นได้ ๓ ลิงค์ เอกวจนะ. สมุหตัทธิตที่ลง กณฺ ณ ปัจจัย บทปลงเป็นปุงลิงค์ เอกวจนะ, สมุหตัทธิตและภาวตัทธิที่ลง ตา ปัจจัย บทปลงเป็น อิตถีลิงค์ เอกวจนะ, ภาวตัทธิต นอกจากที่ลง ตา ปัจจัยแล้ว บท ปลงเป็น นปุงสกลิงค์ เอกวจนะทั้งสิ้น. ส่วน วิภาคตัทธิต บทปลง เป็น ตติยาวิภัตติ เอกวจนะ อัพพยตัทธิต มีอรรถลงในประการ ไม่ เป็นวิภัตติ และวจนะไร ๆ เพราะเป็นพวกอัพยยศัพท์ . [อ. น.]

ถ. ปัจจัยตัทธิต ใช้ประกอบกับศัพท์พวกไหนได้บ้าง ? ของให้ ชักตัวอย่างมาด้วย.

ต. ประกอบกับศัพท์หลายพวก คือ นามนาม เช่น วาสิฏฺโฐ เหล่ากอแห่งวาสิฏฐะ พวก ๑, คุณนาม เช่น นีลตฺตํ ความเป็น แห่งของเขียว พวก ๑. สัพพนาม เช่น สพฺพถา ประการทั้งปวง พวก ๑, ศัพท์สังขยา เช่น ทุติโย ติกํ เอกธา พวก ๑, อัพยยศัพท์ เช่น ปจฺฉิโม พวก ๑, ศัพท์นามกิตก์ เช่น คมนตา ความเป็นแห่งการไป, ปาจกตฺตํ ความเป็นแห่งคนหุง พวก ๑, ศัพท์กิริยากิตก์พวก อนัพยยะ เช่น กตตฺตํ ความเป็นแห่งกิจอันบุคคลทำแล้ว, คตตฺตํ ความเป็นแห่งชนผู้ไปแล้ว พวก ๑, และศัพท์อาขยาตมีบ้างบางตัว เช่น อตฺถิตา ความเป็นแห่งวัตถุมีอยู่, นตฺถิตา ความเป็นแห่งวัตถุ ไม่มีอยู่. [อ.น.]

ถ. ตัทธิต โดยย่อมีเท่าไร ? โดยพิสดารมีเท่าไร ? อะไรบ้าง ?

ต. โดยย่อมี ๓ คือ สามัญญตัทธิต ภาวตัทธิต อัพยตัทธิต.

โดยพิสดารมี ๑๕ คือ สามัญญตัทธิต ท่านแบ่งเป็น ๑๓ คือ โคตต-ตัทธิต ตรตยาทิตัทธิต ราคาทิตัทธิต ชาตาทิตัทธิต สมุหตัทธิต ฐานตัทธิต พหุลตัทธิต เสฏฐตัทธิต ตทัสสัตถิตัทธิต ปกติตัทธิต สังขยาตัทธิต ปุณณตัทธิต วิภาคตัทธิต. แต่ในคัมภีร์ศัพทศาสตร์ทั้งหลาย ท่านแบ่งเป็น ๑๕ คือเติม อุปมาตัทธิต และนิสสิตตัทธิต เข้าด้วย ถ้ารวม ๒ ตัทธิตนี้เข้าด้วยก็เป็น ๑๗, แต่ ๒ ตัทธิตนี้ไม่ได้ใช้ทั่วไป จึงมิได้มีอธิบายไว้ในบาลีไวยากรณ์. [อ. น.].

ถ. ยกวิภาคตัทธิตในสามัญญตัทธิต ๑๓ ออกเสีย ตัทธิตไหนเป็นนามอะไร ?

ต. โคตตตัทธิตเป็น นามนามก็ได้ คุณนามก็ได้, ตรตยาทิตัทธิต ราคาทิตัทธิต ชาตาทิตัทธิต ฐานตัทธิต พหุลตัทธิต เสฏฐตัทธิต ตทัสสัตถิตัทธิต ปกติตัทธิต ปูรณตัทธิค เหล่านี้ เป็นคุณนาม, สมุหตัทธิต และ ภาวตัทธิต เป็นนามนาม, สังขยาตัทธิตตามวิเคราะห์ในแบบ เป็นคุณนาม แต่มักใช้เป็นนามนาม. [๒๔๖๗]

ถ. ปัจจัยตัทธิตอะไรบ้าง ที่ลงในศัพท์แล้ว เป็นนามนาม ? จงอธิบายมา.

ต. ปัจจัยที่ลงในโคตตตัทธิต เป็นนามนามก็ได้ เป็นคุณนามก็ได้, ที่ลงในสมุหตัทธิต และภาวตัทธิต เป็นนามนามอย่างเดียว ที่ลงในสังขยาตัทธิต ในแบบเป็นคุณนาม แต่มักใช้เป็นนามนาม.

[๒๔๗๓]

ถ. ปัจจัยอะไรบ้าง ที่ลงในศัพท์แล้ว เป็นนามนาม ? จงชัก ตัวอย่าง.

ต. ปัจจัยในโคตตัทธิต เช่น วาสิฏฺโฐ เป็นต้น ๑, ปัจจัยใน สมุหตัทธิต เช่น มานุสโก มานุโส คามตา ๑, ปัจจัยในภาวตัทธิต เช่น จนฺทตฺตํ ปณฺฑิจฺจํ ปุถุชฺชนตฺตนํ มุทุตา เวสมํ รามณียกํ ๑.

[๒๔๖๐].

[โคตตตัทธิต]

ถ. โคตตตัทธิต ที่ได้ชื่อเช่นนั้น เพราะอะไร ?

ต. เพราะใช้ปัจจัยแทน โคตฺต ศัพท์ หรือศัพท์ที่มีเนื้อความ อย่างเดียวกันกับ โคตฺต เช่น อปจฺจ ศัพท์ ที่แปลว่า เหล่ากอ เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. ในโคตตตัทธิตนี้ ใช้ปัจจัยแทนศัพท์กี่ตัว ? อะไรบ้าง ? ขอดูตัวอย่าง.

ต. มี ๘ ตัว คือ ณ ณายน ณาน เณยฺย ณิ ณิก ณว เณร. ณ ปัจจัย เช่น โคตโม, ณายน ปัจจัย เช่น กจฺจายโน, ณาน ปัจจัย เช่น โมคฺคลฺลาโน, เณยฺย ปัจจัย เช่น ภาคิเนยฺโย ณิ ปัจจัย เช่น วารุณิ, ณิก ปัจจัย เช่น สากฺยปุตฺติโก, ณว ปัจจัย เช่น มาณโว, เณร ปัจจัย เช่น สามเณโร. [อ. น.].

ถ. ปัจจัยสำหรับตัทธิตนี้ มีถึง ๘ ตัว เมื่อจะนำไปใช้ประกอบ กับศัพท์ จะต้องนำไปทั้งหมด หรือจะแบ่งใช้ตัวใดตัวหนึ่ง ?

ต. ไม่ต้องนำไปประกอบทั้งหมด พึงเลือกใช้แต่ตัวใดตัวหนึ่ง

ตามที่เห็นว่าเหมาะกับศัพท์นั้น ๆ หรือตามที่ท่านนิยม ที่มีไว้หลายตัวเช่นนั้น ก็เพื่อให้เลือกใช้ได้สะดวก และให้ครบตามภาษานิยมที่พูดกัน . [อ. น.].

ถ. เมื่อปัจจัยประกอบกับศัพท์แล้ว จะทราบได้อย่างไรว่า ศัพท์นี้ประกอบกับปัจจัยตัวนั้น ๆ

ต. จะทราบได้ ต้องสังเกตที่ท้ายศัพท์ และต้องทราบศัพท์เดิมก่อน เช่น กจฺจายโน ศัพท์เดิมเป็น กจฺจ, เมื่อแยก กจฺจ ออกแล้ว คงเหลือแต่ ณายน ซึ่งเป็นปัจจัย ก็ทราบได้ว่า กจฺจายน ลง ณายน ปัจจัย เพราะ ณ เมื่อประกอบปัจจัยกับศัพท์แล้ว ท่านให้ลบเสีย เหลือไว้แต่สระที่ ณ อาศัย เมื่อทราบศัพท์เดิมแล้ว ก็ทราบปัจจัยได้ หรือเมื่อทราบปัจจัยแล้ว ก็ทราบศัพท์เดิมได้เหมือนกัน. [อ. น.].

ถ. วิธีตั้งวิเคราะห์แห่งโคตตตัทธิตนี้ ทำอย่างไร ? จงแสดงให้เห็นชัด.

ต. วิธีตั้งวิเคราะห์นั้น ท่านให้ประกอบศัพท์เดิมเป็นฉัฏฐีวิภัตติเอกวจนะ แล้วประกอบศัพท์ที่ใช้แทน โคตฺต ศัพท์ เป็นปฐมาวิภัตติตามลิงค์ของตนเรียงไว้หลังศัพท์เดิม, ในโคตตตัทธิต ท่านใช้ อปจฺจ ที่แปลว่า เหล่ากอ แทน โคตฺต ศัพท์ ตัวอย่างเช่น สมณสฺส อปจฺจํ สำเร็จรูปเป็น สามเณโร แปลได้ความเท่ากับบทวิเคราะห์ ว่า เหล่ากอแห่งสมณะ, อปจฺจ นั้น แม้มีอยู่ในบทวิเคราะห์ก็จริง แต่ไม่ปรากฏในบทสำเร็จ เพราะลบ อปจฺจ เสีย ใช้ปัจจัยแทน, เฉพาะศัพท์ สามเณโรนี้ ใช้ เณร ปัจจัยแทน อปจฺจ ศัพท์. อนึ่ง การ

จะลงปัจจัยที่ท้ายศัพท์ใด ต้องลบวิภัตติที่ประกอบอยู่กับศัพท์นั้นเสียก่อน ให้เหลืออยู่แต่รูปเดิมจริง ๆ เช่น สมณสฺส ต้องลบ ส วิภัตติ เหลืออยู่แต่ สมณ ซึ่งเป็นรูปเดิม แล้วจึงประกอบปัจจัยได้ จะลงปัจจัยท้ายศัพท์ที่มีวิภัตติประกอบอยู่ไม่ได้. [อ. น.].

ถ. ณ ปัจจัยเมื่อจะประกอบกับศัพท์ ท่านให้ลบ ณ เสีย ครั้นลบ ณ แล้ว ก็เป็นอันแล้วกัน หรือมีให้เปลี่ยนแปลงอย่างไรอีก ?

ต. เมื่อลบ ณ แล้ว ถ้าสระอยู่หน้าศัพท์เป็นรัสสะล้วน ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ต้องพฤทธิ คือ ทีฆะ อ เป็น อา, วิการ อิ เป็น เอ, อุ เป็น โอ, เว้นแต่สระที่อยู่หน้าศัพท์เป็น รัสสะ มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง หรือเป็น ทีฆะ ไม่ต้องพฤทธิ ลบ ณ แล้วเป็นอันแล้วกัน, ส่วนสระที่ ณ อาศัย และสระพยัญชนะอื่น ๆ ที่เหลืออยู่ ให้ประกอบกับศัพท์ได้ทีเดียว ตัวอย่างเช่น :-

ภคินิ ลง เณยฺย ปัจจัย เมื่อลบ ณ แล้ว ต้องทีฆะสระที่อักษรตัวหน้าอาศัย คือ อ เป็น อา แล้วนำ เ-ยย ไปประกอบกับ ภาคินิ สำเร็จรูปเป็น ภาคิเนยฺโย แปลว่า เหล่ากอแห่งพี่น้องหญิง.

วิธวา ลง เณร ปัจจัย ลบ ณ แล้ว ต้องวิการสระที่อักษรตัวหน้าอาศัย คือ อิ เป็น เอ, แล้วนำ เ-ร ไปประกอบกับ เวธวา สำเร็จรูปเป็น เวธเวโร แปลว่า เหล่ากอแห่งแม่หม้าย.

อุปกุ ลง ณว ปัจจัย ลบ ณ แล้ว ต้องวิการสระที่อักษรตัวหน้าอาศัย คือ อุ เป็น โอ, แล้วนำ -ว ไปประกอบกับโอปกุ สำเร็จรูปเป็น โอปกโว แปลว่า เหล่ากอแห่งอุปกุ.

ทกฺข ลง ณิ ปัจจัย ลบ ณ แล้ว เอา อิ ที่เหลือประกอบกับ ทกฺข เป็น ทกฺขิ เฉพาะศัพท์นี้ เมื่อลบ ณ แล้ว ไม่ต้องพฤทธิหรือวิการ เพราะ ทกฺ เป็นพยัญชนะสังโยค.

โคตม ลง ณ ปัจจัย ลบ ณ แล้ว เอา อ ไปประกอบกับ โคตม ก็คงเป็นรูปเดิม ไม่ต้องเปลี่ยนแปลง เพราะ โค เป็น ทีฆะสระอยู่แล้ว.[อ. น.].

ถ. ภิกฺขุ กับ สามเณโร เป็นบทอะไร ? อย่างไหน มีมูลเดิมอย่างไร ? จงแสดงให้ตลอดสาย.

ต. ภิกฺขุ เป็นบทกิตก์, สามเณโร เป็นบทตัทธิต, ภิกขุ เป็นกัตตุสาธนะ ลงในอรรถแห่ง ตัสสีล ภิกฺข ธาตุ รู ปัจจัย ไม่ลบที่สุดธาตุ รัสสะ อู เป็น อุ ลบ ร เสีย วิเคราะห์วา ภิกฺขติ สีเลนาติ ภิกฺขุ, ส่วนสามเณโรนั้น เป็นโคตตตัทธิต เณร ปัจจัย ทีฆะ อ เป็น อา ลบ ณ เสีย วิเคราะห์ว่า สมณสฺส+อปจฺจํ= สามเณโร มูลเดิมมีอย่างนี้ . [๒๔๖๘].

ถ. โคตตตัทธิต เป็นตัทธิตนามหรือคุณ ? และเป็นได้กี่ลิงค์ ? จงแสดงตัวอย่างด้วย.

ต. เป็นได้ทั้งนาม ทั้งคุณ และเป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ตัวอย่างเช่น โคตโม ปุงลิงค์, โคตมี อิคถีลิงค์, โคตมํ นปุงสกลิงค์. [อ. น.]

[ตรตยาทิตัทธิต]

ถ. เหตุไร ตัทธิตนี้ จึงเรียกว่า ตรตยาทิตัทธิต ?

ต. เพราะใช้ปัจจัยแทนศัพท์ต่าง ๆ ไม่มีที่สิ้นสุด มี ตรติ ศัพท์

เป็นต้น. จึงได้ชื่ออย่างนั้น. [อ. น.].

ถ. ตัทธิตนี้ มีปัจจัยกี่ตัว ? ได้แก่อะไร ?

ต. มีตัวเดียว ได้แก่ ณิก ปัจจัย. [อ.น.].

ถ. ณิก ปัจจัย ในโคตตตัทธิตก็มีแล้ว เมื่อซ้ำกันอย่างนี้ จะรู้ได้อย่างไรว่า ศัพท์นี้เป็นตัทธิตนั้น ?

ต. ต้องสังเกตความแห่งศัพท์ที่ปัจจัยลงแทน ถ้าได้ความในตัทธิตไหน ก็รู้ได้ว่าเป็นตัทธิตนั้น เช่น ธมฺมฺโก จะลงแทน อปจฺจ [เหล่ากอ] ในโคตตตัทธิต คือแปลว่า "เหล่ากอแห่งธรรม" ไม่ได้ความ ก็รู้ว่าเป็นตัทธิตนี้ไม่ได้ ถ้าลงแทน ยุตฺต [ประกอบแล้ว]. หรือ จิต [ตั้งอยู่แล้ว] คือแปลว่า ประกอบแล้วในธรรม หรือตั้งอยู่แล้วในธรรม จึงได้ความดี เช่นนี้ก็รู้ได้ว่าเป็นตรตยาทิตัทธิต ดังนี้เป็นต้น. [อ.น.].

ถ. ตัทธิตนี้ ใช้ ณิก ปัจจัย แทนศัพท์อะไรได้บ้าง ?

ต. ใช้แทนศัพท์ต่าง ๆ ไม่มีจำกัด อาจใช้แทนศัพท์ที่เป็นนามนาม คุณนาม กิริยาอาขยาต นามกิตก์ และกิริยากิตก์ได้ทั้งนั้น แต่ที่ใช้แทนโดยมากนั้น คือ ศัพท์กิริยาอาขยาต และกิริยากิตก์ นอกนั้นก็มีห่าง ๆ ในแบบท่านยกตัวอย่างมาแสดงไว้ดังนี้ :-

ใช้แทนศัพท์	ตรติ	เช่น	นาวิโก	ผู้ข้ามด้วยเรือ.
" "	สํสฏฺฐํ	"	เตลิกํ	ระคนแล้วด้วยงา.
" "	จรติ	"	สากฏิโก	ผู้เที่ยวไปด้วยเกวียน.
" "	ชาโต	"	ราชคหิโก	ผู้เกิดในเมืองราชคฤห์.

ใช้แทนศัพท์		วสติ	เช่น	ราชคหิโก	ผู้อยู่ในเมืองราชคฤห์.
"	"	กตํ	"	กายิกํ	อันชนทำแล้วด้วยกาย.
"	"	วตฺตติ	"	กายิกํ	เป็นไปในกาย.
"	"	นิยุตฺโต	"	โทวาริโก	ผู้ประกอบในประตู.
"	"	หนฺตฺวา ชีวฺติ	"	สากุณิโก	ผู้ฆ่าซึ่งนกเป็นอยู่.
"	"	สนฺตกํ	"	สงฺฆิกํ	ของมีอยู่แห่งสงฆ์.
"	"	ทิพฺพติ	"	อกฺขิโก	ผู้เล่นด้วยสกา.

นอกจากนี้ ยังใช้แทนศัพท์อื่น ๆ อีกมาก แล้วแต่ความของศัพท์ตัทธิตนั้นจะบ่งถึง. [อ. น.]"

ถ. ตัทธิตทั้งมวล ล้วนใช้ปัจจัย จะรู้ได้ว่าเป็นตัทธิตไหน ต้องอาศัยการแปล ? ถ้าจริงตามนี้ จงลองแปลศัพท์ว่า ธมฺมิโก ให้เป็นชื่อของการกรายกฐิน อติเรกลาภ อุบาสก ภิกษุ รวม ๔ นัย พร้อมทั้งแสดงปัจจัยไม่น้อยกว่า ๒ ตัทธิต และบทวิเคราะห์ด้วย.

ต. ธมฺมิโก เป็นชื่อของการกราบกฐิน แปลว่า อันทำโดยธรรม [คือทำถูกระเบียบ], เป็นชื่อของอติเรกลาภ แปลว่า อันเกิดโดยธรรม [คือสัมมาชีพ], เป็นชื่อของอติเรกลาภ แปลว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรม หรือผู้ประกอบในธรรม, ทั้ง ๓ ชื่อนี้ ลง ณิก ปัจจัย ในตรยาทิตัทธิต วิเคราะห์ว่า ธมฺเมน+กโต = ธมฺมิโก [กฐินตฺถาโร] ธมฺเมน+ชาโต = ธมฺมิโก [อติเรกลาโภ]. ธมฺเม + ฐิโต = ธมฺมิโก ธมฺเม+ยุตฺโต วา = ธมฺมิโก [อุปาสโก]. เป็นชื่อของภิกษุ แปลว่า ผู้มีธรรม [แปลเหมือนอุบาสกก็ได้] ลง อิก ปัจจัย ในตทัสสัตถิ-

ตัทธิต วิเคราะห์ว่า ธมฺโม อสฺส อตฺถีติ ธมฺมิโก [ภิกฺขุ] [๒๔๗๑].

ถ. ณิก ปัจจัย ในตรตยาทิตัทธิต ลงในอรรถเป็นหลายอย่าง สังเกตอย่างไรจึงจะรู้ได้ว่า เมื่อลงในศัพท์นั้น แปลว่าอย่างนั้น?

ต. สังเกตศัพท์นามที่ปรุงขึ้นนั้น และคิดแปลปัจจัยให้เข้าความกัน เช่น ธมฺมิโก แปลว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรมก็ได้ ผู้ประพฤติธรรมก็ได้ สงฺฆิโก เป็นของสงฆ์ก็มี เฉพาะสงฆ์ก็มี. [๒๔๕๗].

ถ. ณิก ปัจจัย ลงในตัทธิตอะไรบ้าง ? และต่างกันอย่างไร ?

ต. ลงในโคตตตัทธิต ๑, ในตรตยาทิตัทธิต ๑, ต่างกันอย่างนี้ ลงในโคตตตัทธิต แทนศัพท์ อปจฺจ ซึ่งแปลว่า เหล่ากอ และมักลงในศัพท์ที่เป็นชื่ออสาธารณะ ซึ่งเป็นต้นโคตร, ส่วนลงในตรตยาทิ-ตัทธิต ไม่กำหนดแน่ว่าลงแทนศัพท์อะไร [เว้นศัพท์ อปจฺจ] แล้วแต่ได้ความ .[๒๔๖๐].

ถ. จงแปลและตั้งวิเคราะห์ศัพท์ว่า เสนาสนิโก มาดูสัก ๕ อย่าง ?

ต. ถ้าแปลว่า ผู้อยู่ในเสนาสนะ วิเคราะห์ว่า เสนาสเน วสตีติ เสนาสนิโก.

ถ้าแปลว่า ผู้ทำซึ่งเสนาสน วิเคราะห์ว่า เสนาสนํ กโรตีติ เสนาสนิโก.

ถ้าแปลว่า เป็นผู้ใหญ่ในเสนาสนะ วิเคราะห์ว่า เสนาสเน+ อิสฺสโร= เสนาสนิโก.

ถ้าแปลว่า ผู้รักษาซึ่งเสนาสนะ วิเคราะห์ว่า เสนาสนํ รกฺขตีติ เสนาสนิโก.

ถ้าแปลว่า ผู้เกิดในเสนาสนะ วิเคราะห์ว่า เสนาสเน+ชาโต =เสนาสนิโก. [อ. น.].

ถ. ตัทธิตนี้ เป็นนามหรือคุณ ? การตั้งวิเคราะห์ในตัทธิตนี้ ถือหลักวิธีอย่างไร ?

ต. เป็นคุณล้วน การตั้งวิเคราะห์นั้น ต้องตั้งรูปตามความที่แปล เช่น ราชคหิโก ถ้าแปลว่า ผู้ไปสู่กรุงราชคฤห์ ก็ให้ประกอบศัพท์นามที่ปรากฏอยู่นั้นเป็นทุติยาวิภัตติ และหาศัพท์คำว่า ไป คือ คจฺฉติ มาวางไว้ข้างหลังศัพท์นามนั้น ถ้าศัพท์ที่ใช้ปัจจัยแทนนั้นประกอบรูปเป็นกิริยาอาขยาต ต้องเติม อิติ (เพราะเหตุนั้น) ไว้ท้ายวิเคราะห์ทุก ๆ วิเคราะห์ไป เมื่อได้ศัพท์อย่างนั้นแล้ว จึงตั้งวิเคราะห์ดังนี้ : ราชคหํ คจฺฉตีติ ราชคหิโก. ถ้าแปลว่า ผู้อยู่ในกรุงราชคฤห์ ก็ตั้งวิเคราะห์ว่า ราชคเห วสตีติ ราชคหิโก ดังนี้เป็นต้น. [อ. น.]

ถ. โทวาริโก ศัพท์นี้ ผิดลักษณะทีฆะและวิการศัพท์ที่เนื่องด้วย ณ ใช่ไหม ? เห็นอย่างไรจงแถลง.

ต. ถ้าศัพท์เดิมเป็น ทฺวาร สำเร็จรูปเช่นนั้น ก็เป็นอันผิดลักษณะ แต่บางอาจารย์ว่า ศัพท์เดิมเป็น ทุวาร จึงวิการ อุ เป็น โอ ได้, ถ้าเช่นนี้ ไม่ผิดลักษณะ, อีกอย่างหนึ่ง เข้าใจว่า ศัพท์เดิมคงเป็น ทฺวาร แต่เพื่อไม่ให้ขัดกับสำนวนภาษาที่เขานิยมพูดกัน ท่านจึงประกอบเป็นรูปเช่นนั้น. [อ. น.].

[ราคาทิตัทธิต]

ถ. ราคาทิตัทธิต ใช้ปัจจัยแทนศัพท์กี่ตัว ? คือปัจจัยอะไร ?

ใช้แทนศัพท์พวกไหนบ้าง ?

ต. ใช้ปัจจัยแทนศัพท์ ๒ ตัว คือ ณ , แทนศัพท์ต่าง ๆ มี ราคา เป็นต้น มิได้จำกัดศัพท์ เช่นเดียวกับตรตยาทิตัทธิต แต่ในแบบที่ท่านแสดงเป็นตัวอย่างไว้ดังนี้ :-

ใช้แทนศัพท์	รตฺตํ	เช่น	กาสาวํ [ผ้า] อันบุคคลย้อมแล้วด้วยน้ำฝาด.
" "	อิทํ มํสํ	"	มาหิสํ [เนื้อนี้] ของกระบือ.
" "	ชาโต	"	มาคโธ ผู้เกิดแล้วในแว่นแคล้นมคธ.
" "	วสติ	"	มาคโธ ผู้อยู่ในแว่นแคว้นมคธ.
" "	อิสฺสโร	"	มาคโธ ผู้เป็นใหญ่ในแว่นแคว้นมคธ.
" "	นิยุตฺโต	"	กตฺติโก [เดือน] ประกอบด้วยฤกษ์กัตติกา.
" "	อธิเต	"	เวยฺยากรโณ ผู้เรียนซึ่งพยากรณ์.

[อ. น.].

ถ. ราคาทิตัทธิต เป็นนามหรือคุณ ? ต่างจากตรตยาทิตัทธิต อย่างไรบ้าง ?

ต. เป็นคุณล้วน, ต่างจากตรตยาทิตัทธิตก็เพียงเป็นปัจจัยเท่านั้น คือ ในตรตยาทิตัทธิใช้ ณิก, ตัทธิตนี้ใช้ ณ, ส่วนการตั้งวิเคราะห์ การแปลเหมือนกัน เป็นคุณและมีปัจจัยตัวเดียวเหมือนกัน. [อ. น.]

ถ. ตัทธิตไหนบ้าง ใช้ปัจจัยแทนศัพท์เป็นอันมาก ? จงเขียนศัพท์ที่ประกอบปัจจัยแล้วในตัทธิตเหล่านั้นมาดู.

ต. ตรตยาทิตัทธิต ราคาทิตัทธิต ชาตาทิตัทธิต ใช้ปัจจัยแทนศัพท์เป็นอันมาก, โทวาริโก เป็นตรยาทิตัทธิต ลง ณิก ปัจจัย. กตฺติโก เป็นราคาทิตัทธิต ลง ณ ปัจจัย, อนฺติโม เป็นชาตาทิตัทธิต ลง อิม ปัจจัย. [๒๔๖๘].

ถ. นาคริโก นาคโร ก็แปลว่า ชาวเมือง เหมือนกัน เป็นตัทธิตเดียวกันหรือต่างกัน ? จงวิเคราะห์มาดู.

ต. ต่างกัน, นาคริโกเป็น ตรตยาทิตัทธิต ณิก ปัจจัย วิเคราะห์ว่า นคเร+ชาโต, นคเร+วสตีติ = ราครโก, นาคโร เป็น ราคาทิตัทธิต ณ ปัจจัย วิเคราะห์อย่างเดียวกัน. [๒๔๖๔].

ถ. ตัทธิตอะไรบ้าง ใช้ปัจจัยแทนศัพท์โดยไม่มีจำกัด ? เมื่อเป็นเช่นนั้น จะรู้ได้อย่างไรว่า ในที่นี้ใช้ปัจจัยแทนศัพท์นี้ ในที่นั้นใช้ปัจจัยแทนศัพท์นั้น ? จงชี้แจงมา.

ต. ตรตยาทิตัทธิต ราคาทิตัทธิต ชาตาทิตัทธิต ๓ นี้ ใช้ปัจจัยแทนศัพท์โดยไม่จำกัด รู้ได้โดยพิจารณาความที่เหมาะแก่รูปศัพท์และโดยหยั่งถึงความหมายแห่งศัพท์ที่ใช้ในที่นั้น ๆ เช่น เตลิกํ เป็นคุณของ โภชนํ ก็ต้องแปลว่า ระคนด้วยงา, ราชคหิโก เป็นคุณของ ชโน ก็ต้องแปลว่า ผู้เกิดในเมืองราชคฤห์, หรือผู้อยู่ในเมืองราชคฤห์, ตามความหมายในนั้น. [๒๔๗๘].

ถ. ณ ปัจจัย ในตัทธิต ลงในอรรถอะไรบ้าง ? และต้องทำวิธีอย่างไร ?

ต. ณ ปัจจัยลงในอรรถ ๕ อย่าง คือ โคตตตัทธิต ราคาทิตัทธิต

สมุหตัทธิต ตทัสสัตถิตัทธิต ภาวตัทธิต. ถ้าสระที่อยู่หน้าศัพท์เป็น รัสสะล้วน ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ต้องพฤทธิ คือ ทีฆะ อ เป็น อา, วิการ อิ เป็น เอ, อุ เป็น โอ. เว้นไว้แต่สระที่อยู่เบื้องหน้าศัพท์ เป็น รัสสะ มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง หรือ เป็น ทีฆะ ไม่ต้องพฤทธิ และ ณ ปัจจัยนั้นจะต้องลบเสีย คงไว้แต่สระที่ ณ อาศัย. [๒๔๕๘].

[ชาตาทิตัทธิต]

ถ. ตัทธิตนี้ เพราะเหตุไร จึงได้ชื่อว่า ชาตาทิตัทธิต ? ใช้ปัจจัย แทนศัพท์เท่าไร ? อะไรบ้าง ? ขออุทาหรณ์ประกอบด้วย.

ต. เพราะใช้ ปัจจัย แทนศัพท์ต่าง ๆ มี ชาต ศัพท์ เป็นต้น จึงได้ชื่อว่า ชาตาทิตัทธิต, ตัทธิตนี้ ใช้ปัจจัยแทนศัพท์ได้มาก ไม่มีจำกัด เช่นเดียวกับตรตยาทิตัทธิต และ ราคาทิตัทธิต. ใช้ปัจจัย ๓ ตัว คือ อิม อิย กิย ปัจจัย อุทาหรณ์ ดังนี้ :-

อิม ปัจจัย เช่น ปุริโม [ชน] เกิดแล้วในก่อน.

อิย ปัจจัย เช่น ปณฺฑิตชาติโย [ชน] เกิดแล้วโดยชาติแห่งบัณฑิต.

กิย ปัจจัย เช่น อนฺธกิโย [ชน] ประกอบแล้วในที่มืด.

[อ. น.].

ถ. ชาตาทิตัทธิต เป็นนามหรือคุณ ? ทำไมจึงว่าอย่างนั้น ? โสตฺถิโก โสตฺถิโย แปลว่า [ชน] ถึงซึ่งความสวัสดี เป็นตัทธิตอะไร ? วิเคราะห์ให้ดูด้วย.

ต. เป็นคุณ เพราะมีบทอื่นเป็นประธาน, เมื่อเป็นคุณ ก็เป็นได้

ทั้ง ๓ ลิงค์, โสตฺถิโก เป็นตรตยาทิตัทธิต วิเคราะห์ว่า โสตฺถึ+ปตฺโต= โสตฺถิโก ลง ณิก ปัจจัย, โสตฺถิโย เป็นชาตาทิตัทธิต วิเคราะห์เหมือนอย่างนั้น แต่ลง อิย ปัจจัย .[อ. น.].

ถ. การตั้งวิเคราะห์ชาตาทิตัทธิตนั้น มีกฎเกณฑ์อย่างไรบ้าง ?

ต. มีกฎเกณฑ์อย่างเดียวกับตรตยาทิตัทธิต และ ราคาทิตัทธิต คือไม่จำกัดศัพท์ แล้วแต่ความจะระบุให้ประกอบรูปวิเคราะห์เช่นไร ตัวอย่างเช่น อนฺติโท ถ้าแปลว่า ผู้เกิดแล้วในที่สุด ก็ตั้งวิเคราะห์ว่า อนฺเต+ชาโต= อนฺติโม [ชโน]. ถ้าแปลว่า ผู้ประกอบแล้วในที่สุด ก็ตั้งวิเคราะห์ว่าอนฺเต + นิยุตฺโต= อนฺติโม [ชโน] เป็นต้น. บางวิเคราะห์ก็ตั้งเหมือน ตทัสสัตถิตัทธิต เช่น ปุตฺติโม แปลว่า ผู้มีบุตร ก็ตั้งวิเคราะห์ว่า ปุตฺโต อสฺส อตฺถีติ ปุตฺติโม [ชโน] . [อ. น.].

ถ. การตั้งวิเคราะห์และคำแปลศัพท์ของชาตาทิตัทธิตและตทัส-สัตถิตัทธิเหมือนกันเช่นนี้ จะสังเกตรู้ได้แน่นอนอย่างไรว่า เป็นตัทธิตไหน? ปุตฺติมา เป็นตัทธิตอะไร ? ตั้งวิเคราะห์อย่างไร ?

ต. ต้องสังเกตปัจจัยเป็นหลัก เพราะตัทธิตทั้งปวงมีปัจจัยประจำเฉพาะตัทธิตนั้น ๆ แล้ว, ปัจจัยใน ๒ ตัทธิตทั้งปวงมีปัจจัยอยู่แล้ว ปุตฺติมา ถ้าเป็นพหุวจนะ เป็นชาตาทิตัทธิต อิม ปัจจัย วิเคราะห์ว่า ปุตฺโต เตสํ อตฺถีติ ปุตฺติมา[มาตาปิตโร] ถ้าเป็นเอกวจนะ เป็นตทัสสัติถตัทธิต อิมนฺตุ ปัจจัย วิเคราะห์ ปุตฺโต อสฺส อตฺถีติ ปุตฺติมา [ชโน]. ที่เป็นรูปเช่นนี้ แจกตามแบบ ภควนฺตุ ศัพท์. [อ. น.].

[สมุหตัทธิต]

ถ. สมุหตัทธิต หมายความว่ากระไร ? มีปัจจัยกี่ตัว ? อะไรบ้าง ? และปัจจัยเหล่านั้น ปัจจัยตัวไหน เป็นเครื่องหมายลิงค์อะไร ?

ต. หมายความว่า ตัทธิตที่ใช้ปัจจัยแทน สมุห ศัพท์ ซึ่งแปลว่า ความประชุม มีปัจจัย ๓ ตัว คือ กณฺ ณ ตา, กณฺ ณ ๒ ตัวนี้ เมื่อประกอบศัพท์แล้ว เป็นเครื่องหมายปุงลิงค์ เช่น มานุสโก มายุโร เป็นต้น, ตา เป็นเครื่องหมายอิตถีลิงค์ เช่น สหายตา เป็นต้น . [อ. น.]"

ถ. ตัทธิตนี้ เป็นคุณหรือนาม ? ต่างจากราคาทิตัทธิตอย่างไรบ้าง ?

ต. เป็นนามแท้, ต่างจากราคาทิตัทธิต คือ ราคาทิตัทธิต เป็นคุณนามล้วน เป็นได้ ๓ ลิงค์ และใช้ ณ ปัจจัย แทนศัพท์ไม่มีจำกัด ี่ตั้งแต่ ราค ศัพท์ เป็นต้นไป, มี ณ ปัจจัย ใช้แทนศัพท์ตัวเดียว. ส่วนตัทธิตนี้เป็นนาม ใช้ปัจจัยแทน สมุห ศัพท์ ๓ ตัว มีจำกัดใช้แทนได้แต่ สมุห ศัพท์เท่านั้น ไม่ทั่วไป, เมื่อกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ก็ต่างกันในราคาทิตัทธิต ไม่มีนิยมแน่นอนตายตัวลงไป, ย่อมแล้วแต่ศัพท์ตัทธิตนั้นจะบ่งความเป็นอย่างใด ก็ตั้งวิเคราะห์ตามรูปความนั้น, ส่วนตัทธิตนี้ ศัพท์หน้าซึ่งเป็นนาม มีจำกัดให้ประกอบเป็นฉัฏฐีวิภัตติพหุวจนะ, ศัพท์หลังใช้ สมุห ศัพท์ เป็นปฐมาวิภัตติ, บทปลง เป็นเอกวจนะ เป็นได้ ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์และอิตถีลิงค์เท่านั้น ตัวอย่างวิเคราะห์ดังนี้ : ชนานํ+สมุโม = ชนตา เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. เพราะเหตุไร ในรูปวิเคราะห์แห่งตัทธิตนี้ ท่านจึงบังคับให้

ประกอบศัพท์นาม เป็นพหุวจนะ ? ลองประกอบ มหิส ศัพท์ ด้วยปัจจัยทั้ง ๓ นั้นมาดู.

ต. เพราะ สมุห ศัพท์ ซึ่งประกอบว่า ความประชุม อยู่เบื้องหลังซึ่งบ่งความถึงนามมีจำนวนมาก ถ้าคนเดียวหรือสิ่งเดียว เรียกว่าประชุมไม่ได้ ฉะนั้น จึงต้องประกอบศัพท์หน้า เป็น พหุวจนะ จะประกอบเป็นเอกวจนะ ใช่ไม่ได้. มหิส ประกอบด้วยปัจจัย ๓ ตัวนั้น มีรูปดังนี้ : กณฺ ปัจจัย มาหิสโก, ณ ปัจจัย มาหิโส, ตา ปัจจัย มหิสตา. [อ. น.].

ถ. นคร ศัพท์ ถ้าประสงค์ความว่า ประชุมแห่งชาวเมืองเป็นตัทธิตอะไร ? จงตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. นคร ศัพท์ ถ้าประสงค์ความว่า ประชุมแห่งชาวเมือง เป็นราคาทิตัทธิตก่อน แล้วเป็น สมุหตัทธิต อีกชั้นหนึ่ง, ตั้งวิเคราะห์อย่างนี้ : นคเร+ชาโต=นาคโร, ตสฺมึ+วสตีติ วา = นาคโร, นาคราน + สมุโห = นาครตา. [๒๔๖๐].

ถ. คามตา เป็นตัทธิตอะไรบ้าง ? แปลว่ากระไร ? จงแสดงความเป็นไปของศัพท์ ตั้งแต่เป็นนามจนถึงตัทธิตนี้.

ต. คามตา เป็นสมุหตัทธิต แปลว่า ประชุมแห่งชาวบ้าน, เป็น ภาวตัทธิต แปลว่า ความเป็นแห่งชาวบ้าน, คาโม [บ้าน] เป็นนาม, คาเม+วสตีติ= คาโม เป็น ราคาทิตัทธิต, คามานํ+สมุโห = คามตา เป็น สมุหตัทธิต, คาสฺส+ภาโว = คามตา เป็น ภาวตัทธิต.

[๒๔๖๖]

ถ. แปลโวหาร ว่า ประชุมแห่งชาวเมือง แปลตามพยัญชนะ ว่า ประชุมแห่งชนเกิดในเมือง หรือว่า ประชุมแห่งชนอยู่ในเมือง ดังนี้ เป็นตัทธิตอะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. เป็น ราคาทิตัทธิต ก่อน แล้วเป็น สมุหตัทธิต อีกชั้นหนึ่ง วิเคราะห์ว่า นคเร+ชาตา=นาครา, ตสฺมึ+วสนฺตีติ วา= นาครา, เตสํ+สมุโม=นาครตา.[๒๔๗๓].

ถ. จงชี้ข้อที่ต่างกันของศัพท์ที่ลง ณ ปัจจัยในตัทธินั้น ๆ มา ให้ครบ พร้อมทั้งวิเคราะห์ตัวอย่าง.

ต. ในโคตตตัทธิต ลงแทนศัพท์ คือ อปจฺจ เช่น วิเคราะห์ ว่า โคตมสฺส + อปจฺจํ= โคตโม, ในราคาทิตัทธิต ลงแทนศัพท์ต่าง ๆ มี รตฺต ศัพท์เป็นต้น เช่น วิเคราะห์ว่า กวาเวน+รตฺตํ=กาสาวํ, ในสมุหตัทธิต ลงแทน สมุห ศัพท์ เช่น วิเคราะห์ ว่า มนุสฺสานํ+ สมุโห=มานุโส, ในตทัสสัตถิตัทธิต ลงแทน อตฺถิ ศัพท์ เช่น วิเคราะห์ ว่า สทฺธา อสฺส อตฺถีติ สทฺโธ, ในภาวตัทธิต ลงแทน ภาว ศัพท์ เช่น วิเคราะห์ว่า วิสมสฺส+ภาโวช=เวสมํ. [๒๔๗๕].

[ฐานตัทธิต]

ถ. ฐานตัทธิต มีปัจจัยกี่ตัว ? อะไรบ้าง ? และปัจจัยนี้ ใช้ แทนศัพท์อะไร ?

ต. มี ๑ ตัว คือ อีย แต่ใช้ เอยฺย ปัจจัย แทนบ้างก็ได้ เช่น ทกฺขิเณยฺโย ใช้แทน ฐาน ศัพท์ ซึ่งแปลว่า ที่ตั้ง และใช้แทน อรห ศัพท์ ซึ่งแปลว่า ควร บ้าง, ในสัททนีติว่า อีย ปัจจัย ลงในอรรถ

อันอื่นได้บ้าง เช่น อุปาทานานํ+หิตํ=อุปาทานียํ แปลว่า เกื้อกูลแก่อุปาทานทั้งหลาย, อุทเร+ภวํ = อุทรียํ [โภชนะ] มีในท้อง, โดยนัยนี้ อีย หรือ เอยฺย ย่อมใช้แทนศัพท์ทั้ง ๔ คือ ฐาน [ที่ตั้ง] อรห [ควร] หิต [เกื้อกูล] ภว [มี]. [อ. น.].

ถ. ฐานตัทธิต เป็นนามพวกไหน ? โภชนียํ ตั้งวิเคราะห์อย่างไร ?

ต. เป็นพวกคุณนาม, วิเคราะห์ว่า โภชนสฺส + ฐานํ = โภชนียํ [ภาชนะ] เป็นที่ตั้งแห่งโภชนะ, โภชนํ อรหตีติ โภชนียํ [วัตถุ] ย่อมควรซึ่งโภชนะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า โภชนียํ, โภชนสฺส + หิตํ = โภชนียํ [วัตถุ] เกื้อกูลแก่โภชนะ ชื่อโภชนียะ, โภชเน+ภวํ = โภชนียํ [วัตถุ] มีในโภชนะ ชื่อว่า โภชนียะ, จะใช้อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้.

[อ. น.]

ถ. ปัจจัยในตัทธิตนี้ ใช้ประกอบกับศัพท์พวกไหน ?

ต. ใช้ประกอบกับศัพท์หลายพวก แต่ที่ปรากฏโดยมาก ก็คือศัพท์นามนาม และ ศัพท์นามกิตก์. [อ. น.].

[พหุลตัทธิต]

ถ. พหุลตัทธิตใช้ปัจจัยอะไรแทนพหุลศัพท์ ?

ต. ใช้ อาลุ ปัจจัย แทน. [อ. น.]"

ถ. ทำไม่ ในวิเคราะห์ท่านจึงใช้ ปกติ แทน พหุล เล่า ?

ต. เพราะ ปกติ มีเนื้อความอย่างเดียวกับ พหุล แม้ในภาษาไทยเอง เช่นคำว่า ทำบาปเป็นปกติ ก็หมายความว่า ทำบาปเสมอ

หรือทำบาปมากนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงใช้แทนกันได้. [อ.น.]

ถ. ตัทธิตนี้ เป็นได้กี่ลิงค์ ? เพราะเหตุไร จึงเป็นได้เช่นนั้น ?

ต. เป็นได้ ๓ ลิงค์ เพราะเป็นคุณนาม ซึ่งเป็นบทอื่นเป็นประธาน เช่น สีตาลุ [ประเทศ] มีหนาวมาก เป็นต้น. ศัพท์ที่สำเร็จรูปเป็นตัทธิตนี้แล้ว คงรูปอยู่อย่างนั้นทั้ง ๓ ลิงค์ ไม่ต้องเปลี่ยนแปลง เพราะเป็นศัพท์ อุ การันต์ ซึ่งมีทั้ง ๓ ลิงค์. [อ. น.]

ถ. ปัจจัยในตัทธิตนี้ ใช้ประกอบกับศัพท์พวกไหน ?

ต. โดยมาก ใช้ประกอบกับศัพท์พวกนามนาม. [อ. น.]

ถ. จงตั้งวิเคราะห์ ทยาลุ ศัพท์ มาดูด้วย ?

ต. ทยา อสฺส ปกติ ทยาลุ [ชโน] แปลว่า ความเอ็นดูเป็นปกติของชั้น [ชนนั้น] ชื่อว่า มีความเอ็นดูเป็นปกติ, ทยา อสฺส พหุลา วา ทยาลุ [ชโน] แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ความเอ็นดูของชนนั้นมาก [ชนนั้น] ชื่อว่า มีความเอ็นดูมาก. [อ.น.].

[เสฏฐตัทธิต]

ถ. ในเสฏฐตัทธิต มีปัจจัยกี่ตัว ? และตัวไหน ใช้ในอรรถอย่างไร ?

ต. มี ๕ ตัว ตร อิยิสฺสก อิย ใช้หมายความเปรียบ อุทาหรณ์ว่า ปาปตโร ปาปิยิสฺสโก ปาปิโย เป็นบาปกว่า, ตม อิฏฺฐ ใช้หมายความถึงที่สุด อุทาหรณ์ว่า ปาปตโม ปาปิฏฺโฐ เป็นบาปที่สุด แปลว่า ไม่มีพวกอื่นบาปเหมือน. [๒๔๕๘].

ถ. ปัจจัยในเสฏฐตัทธิต มีเท่าไร ? ใช้ในที่ต่างกันอย่างไร ?

ต. มี ๕ คือ ตร อิยิสฺสา อิย อิกฺจ. ในปัจจัย ๕ ตัวนี้ ตร อิยิสฺสก และ อิย ลงในวิเสสคุณศัพท์, ตม และ อิฏฺจ ลงในอติวิเสสนคุณศัพท์. ส่วน อิยิสฺสก ไม่มีในที่อื่น นอกจาก ปาปินิสฺสโก ที่ท่านยกขึ้นเป็นอุทาหรณ์ในคัมภีร์ศัพทศาสตร์นั้น ๆ. [๒๔๗๐].

ถ. อิย ปัจจัย ลงในอรรถแห่ง ตัทธิต อะไรบ้าง ? ศัพท์ที่ประกอบปัจจัยนี้แล้ว ต้องเป็นคุณนามทั้งนั้นมิใช่หรือ ถ้าเช่นนั้นจะจัดเป็นชั้นยิ่งและหย่อนตามคุณศัพท์นั้น ๆ อย่างไร ?

ต. ลงในชาตาทิตัทธิต และ เสฏฐตัทธิต. เป็นอย่างนั้น จัดเป็นชั้นยิ่งและหย่อนตามคุณศัพท์นั้น ๆ ดังนี้ : ที่ลงในชาตาทิตัทธิต เป็นชั้นปกติ, ที่ลงในเสฏฐตัทธิต เป็นชั้นวิเสส.[๒๔๖๒].

ถ. ปัจจัย ๕ ตัวนั้น ตัวไหนใช้น้อยที่สุด ? และเป็นเครื่องหมายคุณนามชั้นไหน ?

ต. อิยิสฺสก ใช้น้อยที่สุด มีใช้ประกอบกับ บาป เป็น ปาปิยิสฺสโก ที่แสดงไว้เป็นตัวอย่างในแบบเท่านั้น นอกจากนั้นไม่ปรากฏ เป็นเครื่องหมายคุณนามชั้นวิเสส. [อ. น.]

ถ. ปัจจัยในเสฏฐตัทธิต นิยมลงในศัพท์พวกไหน ? เมื่อลงแล้ว จัดเป็นนามศัพท์พวกไหน ?

ต. นิยมลงในศัพท์คุณนามชั้นปกติ เช่น ปาปตโร ปาปตโม ปาปิโย ปาปิฏฺโจ เป็นต้น เมื่อลงแล้วจัดเป็นคุณนามชั้นวิเสสบ้าง อติวิเสสบ้าง. [อ. น.].

ถ. เสยฺโย เชยฺโย ลงปัจจัยอะไร ? ทำไมจึงเป็นรูปอย่างนั้น มีวิเคราะห์อย่างไร ?

ต. ลง อิย ปัจจัย, ที่เป็นรูปเช่นนั้น คือ เสยฺโย มูลศัพท์เป็น ส เมื่อลง อิย ตามปกติต้องเป็น สิโย แต่ไม่ถูกกับภาษานิยม ท่านจึงให้แปลง อิย เป็น เอยฺย เข้ากับ ส ก็เป็น เสยฺโย, เชยฺโย มูลศัพท์เป็น ช ลงปัจจัยนั้นแล้ว ก็แปลงเป็นอย่างเดียวกันกับ เสยฺโย. ศัพท์ทั้ง ๒ นี้ ก่อจะตั้งวิเคราะห์ ต้องทราบอรรถเสียก่อน. ส เป็นไปในอรรถแห่ง ปสฏฺฐ ที่แปลว่า ประเสริฐ.ช เป็นไปในอรรถแห่ง วุฑฺฒ ที่แปลว่า เจริญ. วิเคราะห์อย่างนี้ อยญฺจ ปสฏฺโฐ อยญฺจ ปสฏฺโฐ, อยมิเมสํ วิเสเสน ปสฏฺโฐติ เสยฺโย [ชโน] ชนนี้ ประเสริฐด้วย ชนนี้ ประเสริฐด้วย, ชนนี้ ประเสริฐ โดยวิเศษแห่ง [กว่า] ชนเหล่านี้ เพราะฉะนั้น ชนนี้ จึงชื่อว่า ประเสริฐกว่า. อยญฺจ วุฑฺโฒ อยญฺจ วุฑฺโฒ, อยมิเมสํ วิเสเสน วุฑฺโฒติ เชยฺโย [ชโน] ชนนี้ เจริญด้วย ชนนี้ เจริญด้วย , ชนนี้ เจริญโดยวิเศษแห่ง[กว่า] ชนเหล่านี้ เพราะฉะนั้น ชนนี้ จึงชื่อว่า เจริญกว่า.

[อ. น.].

ถ.กนิโย เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ ศัพท์ไหน เป็นศัพท์ชั้นไหน ? ิวิเคราะห์อย่างไร ?

ต. กนิโย เป็นคุณศัพท์ชั้นวิเสส, สเฏฺโฐ เชฏฺฏฺโฐ เป็นคุณศัพท์ชั้นอติวิเสส กนิโย ออกจากศัพท์ว่า กน เป็นไปในอรรถแห่ง ยุว

แปลว่า หนุ่มน้อย วิเคราะห์ว่า อยญฺจ ยุวา อยญฺจ ยุวา, อยมิเมสํ วิเสเสน ยุวาติ กนิโย [ชโน] ชนนี้ หนุ่มน้อยด้วย ชนนี้ หนุ่มน้อยด้วย,ชนนี้ หนุ่มน้อยกว่า. ส่วน เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ มีมูลศัพท์และเชยฺโย ดังที่กล่าวมาแล้ว.[อ. น.].

ถ. วิเคราะห์ที่ท่านวางไว้ในสำหรับศัพท์ทั่วๆ ไป นอกจากที่กล่ามาแล้วนั้น เป็นอย่างไร ? จงตั้ง ปาปตโร มาดูเป็นตัวอย่าง.

ต. เป็นดังนี้ :สพฺเพ อิเม ปาปา, อยมิเมสํ วิเสเสน ปาโปติ ปาปตโร [ชโน] ชนทั้งหลาย เหล่านี้ ทั้งปวง เป็นบาป, ชนนี้ เป็นบาปโดยวิเศษแบ่ง (กว่า) ชนทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ชนนี้ จึงชื่อว่า เป็นบาปกว่า.

แม้ศัพท์อื่น ๆ ก็จงตั้งวิเคราะห์ตามแบบนี้ เปลี่ยนแต่ ปาปา กับ ปาโป ในวิเคราะห์. เมื่อจะตั้งวิเคราะห์ศัพท์อื่น ให้ประกอบศัพท์อื่นวางลงแทนที่ ปาปา ปาโป นั้น ใช้แบบเดียวกันทั้งที่เป็นวิเสสคุณนาม ทั้งอติวิเสสคุณนาม. [อ. น.].

ถ. จงประกอบ ปุญฺญ ตามปัจจัยทั้ง ๕ มาดู ?

ต. ปุญฺญตโร ปุญฺญตโม ปุญฺญิยิสฺสโก ปุญฺญิโย หรือ ปุญฺเญยฺณย ปุญฺญิฏฺโฐ. [อ. น.].

ถ. ปณฺฑิต ศัพท์ ถ้าถือความว่า ชนมีชาติแห่งบัณฑิตอย่างหนึ่ง เกิดแล้วโดยชาติแห่งบัณฑิตอย่างหนึ่ง เป็นบัณฑิตกว่าอย่าง

หนึ่ง อย่างไหน เป็นตัทธิตอะไร ? ปัจจัยอะไร ? จงตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. ปณฺฑิต ศัพท์ ถ้าถือความว่า ชนมีชาติแห่งบัณฑิต เป็น ชาตาทิตัทธิต อิย ปัจจัย วิเคราะห์ว่า ปณฺฑิตชาติ อสฺส อตฺถีติ ปณฺฑิตชาติโย. ถ้าประสงค์ความว่า ชนเกิดแล้วโดยชาติแห่งบัณฑิต ก็เป็นชาตาทิตัทธิต อิต ตร ปัจจัย อย่างเดียวกัน วิเคราะห์ว่า ปณฺฑิต-ชาติยา+ชาโต = ปณฺฑิตชาติโย, ถ้าประสงค์ความว่า ชนเป็นบัณฑิตกว่า เป็น เสฏฺฐตัทธิต ตร ปัจจัย วิเคราะห์ว่า สพฺเพ อิเม ปณฺฑิตา อยมิเมสํ วิเสเสน ปณฺฑิโตติ ปรฺฑิตตโร. [๒๔๖๒].

[ตทัสสัตถิตัทธิต]

ถ. ตัทธิตนี้ ใช้ปัจจัยแทนศัพท์กี่ตัว ? อะไรบ้าง ? และใช้แทนศัพท์อะไร ?

ต. ใช้ปัจจัย ๙ ตัว คือ วี ส สี อีก อี ร วนฺตุ มนฺตุ ณ ในสัททนีติปกรณ์ ท่านเพิ่ม อิมนฺตุ ปัจจัย เข้าด้วย เช่น ปาปิมา เป็นต้น. ใช้แทน อตฺถิ ศัพท์ ซึ่งแปลว่า มีอยู่. [อ. น.].

ถ. ตัทธิตนี้ จัดเป็นนามหรือคุณ ? หรือเป็นได้ทั้ง ๒ ? จงแสดงอุทาหรณ์ให้ดูปัจจัยละ ๑ อุทาหรณ์.

ต. เป็นคุณล้วน เป็นนามไม่ได้ อุทาหรณ์ว่า เมธาวี ลง วี ปัจจัย, สุเมธโส ลง ส ปัจจัย, ตปสี ลง สี ปัจจัย, ทณฺฑิโก ลง อิก ปัจจัย, ทณฺฑี ลง อี ปัจจัย, มธุโร ลง ร ปัจจัย, สีลวา ลง วนฺตุ ปัจจัย, สติมา ลง มนฺตุ ปัจจัย, สทฺโธ ลง ณ ปัจจัย. [อ. น.].

ถ. ในปัจจัย ๙ ตัวนั้น ตัวไหนนิยมลงในศัพท์อย่างไร ?

ต. วี ปัจจัย นิยมลงในศัพท์ที่เป็น อา การันต์ ในอิตถีลิงค์.

สี ปัจจัย นิยมลงในศัพท์ที่เป็น มโนคณะบางตัว.

วนฺตุ " " " อ อา การันต์.

มนฺตุ " " " อิ อุ การันต์.

นอกจำนี้ ไม่นิยมลงเฉพาะศัพท์นั้นศัพท์นี้. [อ. น.].

ถ. อายสฺมา แปลว่า ผู้มีอายุ ลงปัจจัยอะไร ? มีวิเคราะห์อย่างไร ? ไฉนจึงเป็นรูปเช่นนั้น ?

ต. ลง มนฺตุ ปัจจัย วิเคราะห์ว่า อายุ อสฺส อตฺถีติ อายสฺมา [ชโน]. การที่เป็นรูปเช่นนั้น คือ แปลง อุ แห่ง อายุ ศัพท์ เป็น อสฺ เข้ากับ อาย เป็น อายสฺ ลง มนฺตุ ปัจจัย เป็น อายสฺมนฺตุ แจกตามแบบ ภควนฺตุ ศัพท์ จึงเป็น อายสฺมา. [อ. น.].

ถ. โภโค โภคี ยสสี ศัพท์ไหนแปลว่าอย่างไร ? ลงปัจจัยอะไร ? วิเคราะห์อย่างไร ?

ต. โภโค แปลว่า [ชน] มีโภคะ ลง ณ ปัจจัย วิเคราะห์ว่า โภโค อสฺส อตฺถีติ โภโค [ชโน].

โภคี แปลและวิเคราะห์เหมือนกัน แปลกจาก โภโค เพราะลง อี ปัจจัย เท่านั้น.

ยสสี แปลว่า [ชน] มียศ ลง สี ปัจจัย วิเคราะห์ว่า ยโส อสฺส อตฺถีติ ยสสี [ชโน]. [อ. น.].

ถ. วิเคราะห์ของตัทธิตนี้ ท่านวางระเบียบไว้อย่างไร ? จงอธิบาย.

ต. วางนามนามที่จะประกอบกับปัจจัยไว้ต้น ตามลิงค์ของตน,

วางสัพพนาม คือ อสฺส ซึ่งเป็นตัวประธานของศัพท์ตัทธิตไว้ที่ ๒, วาง อตฺถิ ซึ่งใช้ปัจจัยแทนในศัพท์ตัทธิตไว้ที่ ๓, วาง อิติ ซึ่งเป็นเหตุไว้ที่ ๔, วางศัพท์ตัทธิต ซึ่งเรียกว่าบทปลงไว้ที่ ๕, ตัวอย่างเช่น ปญฺญา อสฺส อตฺถีติ ปญฺญวา เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. ธมฺมิโก ก็ดี อนาถปิณฺฑิโก ก็ดี ต่างก็เป็นชื่อของอุบาสก แต่มีวิเคราะห์และปัจจัยต่างกันหรือไม่ ? อธิบาย.

ต. ธมฺมิโก ท่านแปลว่า ตั้งอยู่ในธรรม ก็มี ประกอบในธรรม ก็มี ถ้าตามนี้ เป็นอันลง ณิก ปัจจัย ในตรตยาทิตัทธิต วิเคราะห์ว่า ธมฺเม+ฐิโต=ธมฺมิโก, ธมฺเม+ยุตฺโต วา = ธมฺมิโก. แต่ถ้าจะสังเกตศัพท์ ธมฺมิโก ใสคำว่า สสีลวา ปญฺญวา ธมฺมิโก สิยา จะเห็นว่าลง อิก ปัจจัย ในตทัสสัตถิตัทธิต วิเคราะห์ว่า ธมฺโม อสฺส อตฺถีติ ธมฺมิโก. ส่วนศัพท์ อนาถปิณฺฑิโก นั้น ลง อิก ปัจจัย ใน ตทัสสัตถิตัทธิต วิเคราะห์ว่าอนาถานํ ปิณฺโฑ เอตฺถ[๑] อตฺถีติ อนาถปิณฺฑิโก. [๒๔๖๓].

ถ. อนุติมา ชุติมา ปุตฺติมา สตฺตมา ศัพท์ไหน ลงปัจจัยอะไร ? มีรูปเป็นลิงค์ไหน ? ถ้าต้องการใช้ในลิงค์อื่น จะทำอย่างไร ?

ต. อนุติมา อิม ปัจจัย, ชุติมา มนฺตุ ปัจจัย, ปุตฺติมา อิมนฺตุ ปัจจัย, สตฺตมา ม ปัจจัย, ชุติมา ปุตฺติมา เป็น ปุงลิงค์,ถ้าต้องการใช้ใน อิตถีลิงค์ ต้องเป็น ชุติมตี ปุตฺติมนฺตี , นปุงสกลิงค์ ชุติมํ ชุติมนฺตํ

๑. ตามแบบใช้ อสฺส แต่ที่ใช้ เอตฺถ นั้น ถือตามแบบที่มีใน มังคลัตถทีปนี เล่ม ๑ หน้า ๗ ซึ่งแก้ศัพท์นี้. [อ. น.].

ปุตฺติมํ ปุตฺติมนฺตํ, อนฺติมา สตฺตมา เป็นอิตถีลิงค์. ถ้าต้องการใช้ในปุงลิงค์ ต้องเป็น อนฺติโม สตฺตโม, นปุงสกลิงค์ อนฺติมํ สตฺตมํ.

[๒๔๗๑].

[ปกติตัทธิต]

ถ. ตัทธิตนี้ มีปัจจัยกี่ตัว ? คืออะไร ? ใช้แทนศัพท์อะไรบ้าง ?

ต. มี ๑ ตัว คือ มย, ใช้แทนศัพท์กิริยา คือ ปกต ซึ่งแปลว่า ทำแล้ว บ้าง, ใช้แทนศัพท์นาม คือ วิการ บ้าง. [อ. น.].

ถ. มย ปัจจัย นิยมลงในศัพท์ชนิดไหน ? จงแสดงตัวอย่างด้วย.

ต. นิยมลงในศัพท์ที่เป็นนาม เช่น สุวณฺณ ทอง, มตฺติกา ดิน, อย เหล็ก, ทารุ ไม้ เป็นต้น.[อ. น.].

ถ. ตัทธิตนี้ เป็นนามหรือคุณ, ศัพท์ว่า โสวณฺณมยํ อันบุคคลทำแล้วด้วยทอง หรือเป็นวิการแห่งทอง ตั้งวิเคราะห์อย่างไร ? ทำไมจึงต้องวิการ อุ เป็น โอ หรือ มย ปัจจัย มีลักษณะเช่นเดียวกับ ณ ปัจจัย อย่างนั้นหรือ ?

ต. เป็นคุณ, โสวณฺมยํ แปลว่า อันบุคคลทำแล้วด้วยทอง วิเคราะห์ว่า สุวณฺเณน+ปกตํ = โสวณฺณมยํ [ภาชนํ] , แปลว่า , เป็นวิการแห่งทอง วิเคราะห์ว่า สุวณฺณสฺส+วิการโร = โสวณฺณมยํ [ภาชนํ], ที่ต้องวิการ อุ เป็น โอ นั้น หาเป็นเพราะอำนาจ มย ปัจจัย ไม่เพราะ มย ปัจจัย ไม่มีลักษณะเช่น ณ ปัจจัย เลย โดยมาก เมื่อลง มย ปัจจัย แล้ว ไม่มีเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น มตฺติกามยํ ทารุมยํ เป็นต้น แต่ที่ โสวณฺณมยํ ที่วิการ อุ เป็น โอ นั้น

เป็นไปตามความนิยมของภาษา เพื่อให้ถ้อยคำไพเราะ. [อ. น.].

ถ. อโยมยํ เจโตมยํ ๒ ศัพท์นี้ เมื่อพิจารณา ก็เห็นได้ชัดว่า ผิดปกติ เพราะแปลง อ เป็น โอ การที่เป็นเช่นนั้น เพราะ มย ปัจจัย หรือเพราะอะไร ?

ต. ไม่ใช่เพราะ มย ปัจจัย เป็นเพราะลักษณะของศัพท์ มโนคณะต่างหาก คือ ศัพท์มโนคณะ เมื่อเข้าสมาสหรือประกอบกับ ศัพท์อื่นแล้ว เอาสระที่สุดของตนเป็น โอ ได้, อย เจต ๒ ศัพท์นี้ ก็ เป็นศัพท์มโนคณะ จึงต้องเป็นไปตามลักษณะของตน. [อ. น.].

[ปูรณตัทธิต]

ถ. ปูรณตัทธิต มีปัจจัยเท่าไร ? อะไรบ้าง ? ใช้แทนศัพท์อะไร ?

ต. มี ๕ คือ ติย ถ ธ ม อี. ใช้แทน ปูรณ ซึ่งแปลว่า เป็นที่เต็ม. [อ. น.].

ถ. ปัจจัยทั้ง ๕ นี้ มีกฎเกณฑ์ให้ลงในศัพท์พวกไหนหรือไม่ ? เมื่อลงกับศัพท์พวกนั้นแล้ว ทำศัพท์พวกนั้นให้คงที่อยู่หรือเปลี่ยน แปลงเป็นอย่างไร ? จงแสดงตัวอย่างให้เห็นด้วย.

ต. ให้ลงในศัพท์ปกติสังขยาอย่างเดียว ลงในศัพท์นามหรือ คุณไม่ได เมื่อลงแล้ว ทำปกติสังขยาให้เป็นปุรณสังขยา ตัวอย่าง เช่น เอกาทส ๑๑ เป็นปกติสังขยา ลง ม ปัจจัย เป็น เอกาทสโม แปลว่า ที่ ๑๑, ลง อี ปัจจัย เป็น เอกาทสี แปลว่า ที่ ๑๑ เป็น ปูรณสังขยา . [อ. น.].

ถ. ตัทธิตนี้ เป็นคุณทั้งหมดใช่ไหน ? ถ้าใช่ ก็คงเป็นได้ทั้ง ๓

ลิงค์ หรืออย่างไร ?

ต. ใช่, แต่ศัพท์ที่ลง อี ปัจจัย เป็นได้แต่อิตถีลิงค์อย่างเดียว ส่วนศัพท์ที่ลงปัจจัยนอกนั้น เป็นได้ ๓ ลิงค์. [อ. น.].

ถ. ปัจจัยในปูรณตัทธิต ปรากฏว่า ต้องประกอบกับศัพท์สังขยา จะเพียงแต่เป็นสังขยาแล้วก็ประกอบได้ทุกตัว หรือมีจำกัดอย่างไร ? จงอธิบาย.

ต. ไม่ใช่ว่าเพียงเป็นศัพท์สังขยาแล้ว จะประกอบได้ทุกตัวไป ต้องมีจำกัดอย่างนี้ คือ ปัจจัยเหล่านั้น บางตัวประกอบได้ในสังขยาบางศัพท์ เช่น ติย ประกอบได้เฉพาะ ทฺวิ กับ ติ. ถ ประกอบได้เฉพาะ จตุ. ฐ ประกอบได้เฉพาะ ฉ. อีก ประกอบได้ตั้งแต่ เอกาทส ถึง อฏฺฐารส ที่ใช้ในอิตถีลิงค์, นอกจากนี้ ใช้ ม ประกอบทั้งสิ้น.

[๒๔๗๖].

ถ. ปัจจัยในปูรณตัทธิต ใช้ประกอบได้ในสังขยาบางศัพท์ คือ ติย ประกอบได้เฉพาะแต่ ทฺวิ กับ ติ. ถ ประกอบได้เฉพาะ จตุ. ฐ ประกอบได้เฉพาะ ฉ. อี ประกอบได้เฉพาะตั้งแต่ เอกาทส ถึง อฏฺฐารส ที่ใช้ในอิตถีลิงค์, นอกจากนี้ใช้ ม ประกอบทั้งสิ้น. [๒๔๖๗]

ถ. อี ปัจจัย ในตทัสสัตถิตัทธิต กับ ปูรณตัทธิต มีวิธีใช้ต่างกันอย่างไร ?

ต. อี ปัจจัย ในตทัสสัตถิตัทธิต ใช้ประกอบกับนามนาทั่วไป

ส่วนในปูณณตัทธิต ใช้ประกอบกับปกติสังขยา ตั้งแต่ เอกาทส ถึง อฏฺฐารส เท่านั้น ใช้ต่างกันอย่างนี้. [๒๔๖๘].

ถ. อี ปัจจัย ท่านให้ลงในสังขยาตั้งแต่ เอกาทส ถึง อฏฺฐารส ถ้าจะให้ปัจจัยอื่นมาลงกับสังขยาเหล่านี้ จะขัดข้องอย่างไรบ้างหรือไม่ ?

ต. ถ้าจะให้เป็นอิตถีลิงค์ ใช้ปัจจัยอื่นลง ย่อมขัดข้อง ต้องใช้ลงได้แต่ อี ปัจจัย เท่านั้น ถ้าจะใช้ปัจจัยอื่นลง ต้องเป็นลิงค์อื่น ถ้าให้เป็นลิงค์อื่น ลง ม ปัจจัยได้ เช่น เอกาทสโม เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. คำว่า อฑฺฒ ซึ่งแปลว่า กึ่ง นั้น ได้แก่จำนวนเท่าไร ? และใช้อย่างไรบ้าง ?

ต. จะว่าได้แก่จำนวนเท่าไรนั้น ไม่แน่ เพราะคำว่า กึ่ง กินความกว้าง ไม่ทราบว่า กึ่ง ของอะไร, ถ้าเป็นกึ่งของจำนวนหน่วย ก็ได้แก่ ๑ ส่วน ใน ๒ ส่วน เช่น ๑ สตางค์ แบ่งครึ่งเป็น ๒ ส่วน กึ่งหนึ่งก็ได้แก่ครึ่งสตางค์, ถ้าเป็นกึ่งของจำนวน ๑๐ ก็ได้แก่จำนวน ๕ ถ้าเป็นกึ่งของจำนวน ๑๐๐ ก็ได้แก่จำนวน ๕๐ , ถ้าเป็นกึ่งของจำนวน ๑๐๐๐ ก็ได้แก่จำนวน ๕๐๐, แม้จำนวนยิ่งขึ้นไป ก็ให้ถือโดยนัยนี้. ศัพท์นี้ ในวิเคราะห์ ท่านให้ประกอบเป็นตติยาวิภัตติ คือ อฑฺฒฒน ซึ่งแปลว่า ทั้งกึ่ง เช่น อฑฺฒฒน+ตติโย= อฑฺฒเตยฺโย แปลว่า ที่สามทั้งกึ่ง ได้แก่ สองครึ่ง, ที่ว่าที่ ๓ นั้น หมายถึงจำนวนเต็ม ที่ว่าทั้งกึ่งคือ ครึ่งของที่ ๓.[อ. น.].

ถ. จงประกอบสังขยา จตุ จตุทฺทส ด้วยปัจจัยในปูรณตัทธิต มาดู พร้อมด้วยวิเคราะห์?

ต. จตุนฺนํ+ปูรโณ= จตุตฺโต [ชน] เป็นที่เต็มแห่งชนทั้งหลาย ๔ ชื่อที่ ๔ ลง ถ ปัจจัย, จตุทฺทสนฺนํ + ปูรโณ = จตุทฺทสโม [ชน] เป็นที่เต็มแห่งชนทั้งหลาย ๑๔ ชื่อที่ ๑๔ ลง ม ปัจจัย, จตุทฺทสนฺนํ+ ปูรณี=จตุทฺทสี [หญิง] แปลเช่นเดียวกัน ลง อี ปัจจัย. [อ. น.]"

ถ. เตชสี กับ เตชสี ต่างกันอย่างไร ?

ต. ต่างกันอย่างนี้ เตชสี เป็นตทัสสัตถิตัทธิต ลง สี ปัจจัย แปลว่า มีเดช วิเคราะห์ว่า เตโช อสฺส อตฺถีติ เตชสี. เตรสี เป็น ปูรณตัทธิต ลง อี ปัจจัย แปลว่า ที่๑๓ วิเคราะห์ว่า เตรสนฺนํ+ ปูรณี= เตรสี. [๒๔๖๖].

[สังขยาตัทธิต]

ถ. สังขยาตัทธิต มีปัจจัยกี่ตัว ? ใช้แทนศัพท์อะไร ? จงแสดงอุทาหรณ์ด้วย.

ต. มีปัจจัย ๑ ตัว คือ ก, ใช้แทนศัพท์ คือ ปริมาณ ซึ่งแปลว่า เครื่องกำหนดนับ ตัวอย่างเช่น จตุกฺกํ [วัตถุ] มีปริมาณ ๔. [อ. น.].

ถ. ปัจจัยในตัทธิตนี้ใช้ลงในศัพท์พวกไหน ? สตฺตกํ มีวิเคราะห์อย่างไร ?

ต. ลงในศัพท์สังขยา, สตฺต ปริมาณานิ อสฺสาติ สตฺตกํ [วัตถุ] มีปริมาณ ๗. [อ. น.].

ถ. ตัทธิตนี้ เป็นนามหรือคุณ ? เป็นได้กี่ลิงค์ ? ขอดูตัวอย่าง.

ต. เป็นคุณ, เป็นได้ ๓ ลิงค์, ตัวอย่างเช่น ติโก [ชน]

ปุงลิงค์, ติกา [หญิง] อิตถีลิงค์, ติกํ [วัตถุ] นปุงสกลิงค์, แปลว่า มีปริมาณ ๓. [อ. น.].

[วิภาคตัทธิต]

ถ. ในวิภาคตัทธิต มีปัจจัยกี่ตัว ? อะไรบ้าง ? ท่านใช้ประกอบกับศัพท์ทั่วไป หรือประกอบเฉพาะศัพท์เหล่าไหน ? มีวิธีแจกด้วยวิภัตตินามทั้ง ๗ อย่าง ไร ?

ต. มี ๒ ตัว คือ ธา โส. ธา ปัจจัย ท่านมักใช้ประกอบกับปกติสังขยาเป็นพื้น เช่น เอกธา ทฺวิธา แต่ใช้ประกอบกับศัพท์อื่นก็มีบ้าง เช่น พหุธา, โส ปัจจัย ใช้ประกอบกับนามศัพท์ทั่ว ๆไป เช่น สุตฺตโส, สพฺพโส. ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยทั้ง ๒ นี้ สำเร็จรูปแล้ว จะแจกด้วยวิภัตตินามทั้ง ๗ ให้เป็นรูปไปต่าง ไม่ได้ คงอยู่อย่างเดิมและ เป็นได้แต่ตติยาวิภัตติอย่างเดียว. [๒๔๘๐].

ถ. ปัจจัยในตัทธิตนี้ ใช้แทนศัพท์อะไร ? แปลว่าอย่างไร ? และการแปลเช่นนั้น มีหลักอย่างไร ?

ต. ใช้แทน วิภาค ศัพท์ แปลว่า ส่วน บ้าง จำแนก บ้าง, ที่แปลเช่นนั้น มีหลักดังนี้ : ถ้าลงในศัพท์สังขยา แปลว่า ส่วน, ลงในศัพท์นาม แปลว่า จำแนก, เช่น เอกธา โดยส่วนหนึ่ง. สุตฺตโส โดยจำแนกสูตร เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. ตัทธิตนี้ จัดเป็นลิงค์อะไร ? บทวิเคราะห์เป็นอย่างไร ? สตฺตธา แปลว่าอย่างไร ? ตั้งวิเคราะห์ให้ดูด้วย.

ต. เป็น อลิงค์ เพราะลงในอรรถแห่งตติยาวิภัตติ แปลกจาก

ตัทธิตอื่น ๆ ทั้งบทวิเคราะห์ทั้ง ๒ ศัพท์ ก็ประกอบเป็นติยาวิภัติ, สตฺตธา แปลว่า โดยส่วน ๗ วิเคราะห์ว่า สตฺตหิ+วิภาเคหิ= สตฺตธา.

[อ. น.].

[ภาวตัทธิต]

ถ. ภาวตัทธิต มีปัจจัยกี่ตัว ? อะไรบ้าง ? ใช้แทนศัพท์อะไร ?

ต. มี ๖ ตัว คือ ตฺต ณฺย ตฺตน ตา ณ กณฺ, แต่ใน สัททนีติปกรณ์ แสดงปัจจัยเพิ่มขึ้น ๓ คือ ณิย ปัจจัย เชน วิริยํ อาลสียํ, เณยฺย ปัจจัย เช่น โสเจยฺยํ, พฺย ปัจจัย เช่น ทาสพฺยํ เป็นต้น. ใช้แทน ภาว ศัพท์ ซึ่งแปลว่า ความมี ความเป็น. [อ. น.].

ถ. ตัทธิตนี้ เป็นนามหรือคุณ ? เป็นได้กี่ลิงค์ ลิงค์ไหนบ้าง ?

ต. เป็นนาม, ศัพท์ที่ลง ต ปัจจัย เป็น อิตถีลิงค์ อย่างเดียว ศัพท์ที่ลงปัจจัยนอกนี้เป็นนปุงสกลิงค์อย่างเดียว. [อ. น.].

ถ. ขอตัวอย่างศัพท์ที่ลงปัจจัยในตัทธิตนี้ มาอย่างละศัพท์ ?

ต. ตฺต ปัจจัย เช่น มนุสฺสตฺตํล ณฺย ปัจจัย เช่น โปริสฺสํ, ตฺตน ปัจจัย เช่น ปุถุชฺชนตฺตนํ, ตา ปัจจัย เช่น สหายตา, ณ ปัจจัย เช่น มทฺทวํ, กณฺ ปัจจัย เช่น รามณียกํ. [อ. น.].

ถ. ปัจจัยในตัทธิตนี้ ลงในศัพท์พวกไหนบ้าง ? ขอตัวอย่างด้วย.

ต. ลงในนาม เช่น จนฺทตฺตํ ความเป็นแห่งพระจันทร์. ลง ในคุณ เช่น นีลตฺตํ ความเป็นแห่งของเขียว, ลงในศัพท์นามกิตก์ เช่น ปาจกตฺตํ ความเป็นแห่งคนหุง, ลงในศัพท์กิริยากิตก์ เช่น คตตา ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไปแล้ว, ลงในศัพท์กิริยาอาขยาต เช่น อตฺถิตา ความเป็นแห่ง...มีอยู่, นตฺถิตร ความเป็นแห่ง..ไม่มีอยู่,

(ที่ลง ภาว ศัพท์ โดยตรงก็มี เช่น อตฺถิภาโว นตฺถิภาโว) และลงในศัพท์ตัทธิตเหมือนกันก็มี เช่น ทณฺฑิตฺตํ ความเป็นแห่งคนมีไม้เท้า, ทณฺฑี เป็นตทัสสัตถิตัทธิตมาก่อนแล้ว วิเคราะห์ว่า ทณฺโฑ อสฺส อตฺถีติ ทณฺฑี [นโร คน] มีไม้เท่า อี ปัจจัย, ทณฺฑิโณ+ภาโว = ทณฺฑิตฺตํ ตฺต ปัจจัย. [อ. น.].

ถ. เวริกํ เป็นตัทธิตอะไรบ้าง ? มีวิเคราะห์อย่างไรบ้าง ?

ต. เป็นได้ ๒ ตัทธิต คือ เป็นตทัสสัตถิตัทธิตแล้ว เป็นภาวตัทธิต วิเคราะห์ดังนี้ :- เวรํ อสฺส อตฺถีติ เวรี [คน] มีเวร อี ปัจจัย. เวริโน+ภาโว= เวริกํ ความเป็นแห่งคนมีเวร กณฺ ปัจจัย, อีกอย่างหนึ่ง เวรํ อสฺส อตฺถีติ เวริโก อีก ปัจจัย, เวริกสฺส+ภาโว= เวริกํ ณ ปัจจัย. [อ. น.].

ถ. อาชฺชวํ มทฺทวํ เป็นตัทธิตอะไร ? จงวิเคราะห์มาดูทั้ง ๒ ศัพท์ และลงอะไร จึงได้เป็นตัทธิตนั้น ?

ต. อุชุโน + ภาโว = อาชฺชวํ, มุทุโน+ภาโว=มทฺทวํ เพราะลง ณฺย ปัจจัย ในภาวตัทธิต จึงได้เป็นภาวตัทธิต. [๒๔๖๕].

ถ. ตา ปัจจัย ลงในตัทธิตอะไรบ้าง? เมื่อเห็นศัพท์ สหายตา สังเกตุอย่างไร จึงรู้ว่าเป็นตัทธิตชื่อนั้น ?

ต. ลงในสมุหตัทธิต และ ภาวตัทธิต. สังเกตความในเรื่องนั้น ถ้าเพ่ง สหาย ศัพท์ เป็นนาม เป็นสมุหตัทธิต, ถ้าเพ่งเป็นคุณ เป็นภาวตัทธิต. [๒๔๕๘].

ถ. ณ ปัจจัย ในตัทธิต ลงในอรรถอะไรบ้าง ? และต้องทำ

วิธีอย่างไร ?

ต. ณ ปัจจัย ลงในอรรถ ๕ อย่าง คือ โคตตตัทธิต ราคาทิ-ตัทธิต สมุหตัทธิต ตทัสสัตถิตัทธิต ภาวตัทธิต, ถ้าสระอยู่หน้าศัพท์เป็นรัสสะล้วน ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ต้องพฤทธิ คือ ทีฆะ อ เป็น อา, วิการ อิ เป็น เอ, อุ เป็นโอ, เว้นไว้แต่สระที่อยู่หน้าศัพท์เป็นรัสสะ มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลังหรือเป็นทีฆะ ไม่ต้องพฤทธิ และ ณ ปัจจัยนั้น ต้องลบเสีย คงไว้แต่สระที่ ณ อาศัย.

[๒๔๖๘].

[อัพยยตัทธิต]

ถ. อัพยยตัทธิต มีปัจจัยกี่ตัว ? อะไรบ้าง ? นิยมลงในศัพท์พวกไหน ? ขอตัวอย่าง, เมื่อลงแล้ว จัดเป็นลิงค์อะไร ?

ต.มี ปัจจัย ๒ ตัว คือ ถา ถํ, นิยมลงในท้ายสัพพนาม เช่น ยถา ตถา กถํ อิตฺถํ เป็นต้น, เมื่อลงแล้ว เป็นอลิงค์ เพราะเป็นพวกอัพยยศัพท์ แจกตามลิงค์ทั้ง ๓ ไม่ได้.[อ. น.].

ถ. ถา ทา ธา ปัจจัย ๓ ตัวนี้ ตัวไหน ลงในตัทธิตชื่ออะไร ? ลงได้จำเพาะศัพท์พวกไหน ? หรือมีขีดคั่นอย่างไร ? แสดงอุทาหรณ์ด้วย.

ต. ถา ทา [๑] ลงในอัพยยตัทธิต. ถา ลงในประการ จำเพาะหลังสัพพนาม อุทาหรณ์ เช่น ยถา ประการใด, ตถา ประการนั้น, สพฺพถา ประการทั้งปวง เป็นต้น, ทา ลงในกาล จำเพาะหลังสัพพนาม เป็น

๑. อนุโลมเข้าในตัทธิตนี้ เพราะลงท้ายสัพพนามเหมือนกัน. [อ. น.].

เครื่องหมายสัตตมีวิภัตติด้วย อุทาหรณ์ เช่น กทา ในกาลไร, สพฺพทา ในกาลทั้งปวง, สทา ใกาลทุกเมื่อ, อญฺญทา ในกาลอื่น, เอกทา ในกาลหนึ่ง, ยทา ในกาลใด, ตทา ในกาลนั้น, นอกจากนี้ไม่ปรากฏ. ธา ลงในวิภาคตัทธิต จำเพาะหลังสังขยา อุทาหรณ์ เช่น เอกธา โดยส่วนเดียว, ทฺวิธา โดยส่วนสอง เป็นต้น. [๒๔๕๔].

ถ. ปกติสังขยา สัพพนาม ลงปัจจัยแล้ว เป็นตัทธิตอะไร ? ขอตัวอย่าง.

ต. ปกติสังขยา ลงปัจจัยแล้ว เป็น ปูรณตัทธิต บ้าง สังขยาตัทธิต บ้าง วิภาคตัทธิต บ้าง, ทุติโย ปญฺจโม เป็น ปูรณตัทธิต, ทฺวิกํ ติกํ เป็น สังขยาตัทธิต, เอกธา ทฺวิธา เป็น วิภาคตัทธิต, สัพพนาม ลงปัจจัยแล้ว เป็น อัพยยตัทธิต เช่น ตถา กถํ เป็นต้น.

[๒๔๖๔].

ถ. จาตุทฺทโส เป็นวิเสสนะของ อุโปสโถ แปลว่ากระไร ? เป็นวิเสสนะของ ชโน แปลว่าประไร ? แปลเช่นนั้น เป็นตัทธิตอะไร ? ปัจจัยอะไร ? จงตั้งวิเคราะห์มาด้วย.

ต. จาตุทฺทโส เป็นวิเสสนะของ อุโปสโถ แปลว่า อุโบสถ มีในดิถีที่ ๑๔, เป็นวิเสสนะของ ชโน แปลว่า ชน เกิดในดิถีที่ ๑๔, เป็นปูรณตัทธิตแล้ว เป็นราคาทิตัทธิต เหมือนกันทั้ง ๒ อย่างนั้น, วิเคราะห์ในปูรณตัทธิต ก็อย่างเดียวกัน คือ จตุทฺทสนฺนํ + ปูรณี =จาตุทฺทสี [ดิถี] เป็นที่เต็มแห่งดิถีทั้งหลาย ๑๔ ชื่อที่ ๑๔ อี ปัจจัย, ส่วนวิเคราะห์ในราคาทิตัทธิต ที่เป็นวิเสสนะของ อุโปสโถ ดังนี้ :

จตุทฺทสิยํ+อตฺถีติ= จาตุทฺทโส. ที่เป็นวิเสสนะของ ชโน ดังนี้ :
จตุทฺทสิยํ + ชาโตติ = จาตุทฺทโส ณ ปัจจัย. [อ. น.].

[อาขยาต]

ถ. ศัพท์เช่นไร เรียกว่า อาขยาต ? มีประโยชน์อย่างไร ?

ต. ศัพท์ที่แสดงกิริยาของนามนาม เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น เรียกว่า อาขยาต. มีประโยชน์ให้รู้ได้ว่า นามนามแสดง กิริยาอาการเป็นเช่นไร, ถ้าไม่มีศัพท์พวกนี้ ก็จะรู้เช่นนั้นไม่ได้ และ เมื่อต้องการจะแสดงกิริยาของนามนามเหล่านั้น ก็ไม่รู้จะทำอย่างไร การมีศัพท์พวกนี้ไว้ ย่อมตัดความขัดข้องดังกล่าวแล้วได้. [อ.น.].

ถ. ศัพท์อาขยาตนี้ จะสมบูรณ์ใช้การได้ ต้องประกอบด้วย อะไรบ้าง ? หรือสมบูรณ์ได้โดยลำพัง ?

ต. ต้องประกอบด้วยเครื่องประกอบ ๘ อย่าง คือ วิภัตติ กาล บท วจนะ บุรุษ ธาตุ วาจก ปัจจัย, จะสมบูรณ์โดยลำพังหาได้ไม่.

[อ. น.].

ถ. ในเครื่องประกอบ ๘ อย่างนั้น สำคัญทุกอย่างเสมอกัน หรืออย่างไหนยิ่งกว่า ? จงแสดง.

ต. สำคัญทุกอย่าง แต่ที่สำคัญยิ่ง ก็คือ วิภัตติ ธาตุ ปัจจัย ๓ อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่งขาด ก็ทำศัพท์ให้สมบูรณ์ไม่ได้ เมื่อมี ๓ อย่างนี้แล้ว ย่อมทำให้รู้เครื่องประกอบ ๕ อย่างนั้นได้ เพราะวิภัตติ เป็นเครื่องหมายให้รู้ กาล บท วจนะ บุรุษ, ส่วน ธาตุ ก็เป็นราก ฐานสำหรับเป็นที่ประกอบของสิ่งเหล่านั้น, ปัจจัย เมื่อประกอบกับ

ธาตุแล้ว ก็ให้รู้ วาจก ได้, เพราะฉะนั้น ๓ อย่างนี้ จึงจัดว่าเป็นสำคัญยิ่งกว่า ๕ อย่างนั้น. [อ. น.].

[วิภัตติ]

ถ. วิภัตติอาขยาต จัดเป็นกี่หมวด ? อะไรบ้าง ? หมวดหนึ่งมีกี่วิภัตติ ?

ต.จัดเป็น ๘ หมวดคือ วัตตมานา ปัญจมี สัตตมี ปโรกขา หิยัตตนี อัชชัตตนี ภวิสสันติ กาลาติปัตติ. หมวดหนึ่งๆ มี ๑๒ วิภัตติ. [อ. น.].

ต. วิภัตติอาขายาต รวมทั้งสิ้นมีเท่าไร ? วิภัตติที่ซ้ำกันคือวิภัตติอะไรบ้าง ?

ต. มี ๙๖ วิภัตติ. วิภัตติที่ซ้ำกัน คือ มิ ม มีในวัตตมานาและปัญจมี. เส มีในวัตตมานา หิยัตตนี และอัชชัตตนี . เอ มีในวัตตมานา ปัญจมี และ ปโรกขา. และ อัชชัตตนี, มฺเห มีในวัตตมานา ปโรกขา และอัชชีตตนี. อา โอ มีในหิยัตตนี และ อัชชัตตนี. วฺโห มีในปัญจมี และ ปโรกขา. มฺห มีใจปโรกขา และ หิยัตตนี. สฺสเส สฺสํ สฺสวฺเห มีในภวิสสันติ และ กาลาติปัตติ. [อ. น.].

ถ. วิภัตติ ๘ หมวดนี้ หมวดไหนมีใช้มากในปกรณ์ต่าง ๆ ?

ต. หมวด วัตตมานา ปัญจมี สัตตมี อัชชัตตนี ภวิสสันติ ๕ หมวดนี้ ใช้มากในปกรณ์ต่าง ๆ แต่ใช้มากที่สุด ก็คือ วัตตมานา และ อัชชัตตนี. [อ. น.]

ถ. วิภัตติ ๘ หมวด ๆ ไหนบอกกาลอะไร ?

ต. วัตตมานา บอกปัจจุบันกาล, ปโรกขา หิยัตตนี อัชชัตตนี บอกอดีกาล, ภวิสสันติ กาลาติปัตติ บอกอนาคตกาล. ส่วนหมวดปัญจมี กับหมวดสัตตมี ท่านไม่ได้ระบุไว้ชัด แต่ก็อนุโลมเข้าในหมวดบอกปัจจุบันกาล [อ. น.].

ถ. วิภัตตินาม กับ วิภัตติอาขยาต ใช้ต่างกันอย่างไร ?

ต. วิภัตตินาม สำหรับใช้ลงที่ท้ายนามศัพท์ ทำนามศัพท์ให้มีรูปต่าง ๆ และเป็นเครื่องหมาย ลิงค์ วจนะ, ส่วนวิภัตติอาขยาต ใช้ลงท้ายธาตุ ทำธาตุให้มีรูปต่าง ๆ และเป็นเครื่องหมาย กาล บท วจนะ บุรุษ. [อ. น.].

ถ. วิภัตติไหนบ้าง ใช้แทนวิภัตติอื่น ซึ่งเป็นเครื่องหมายให้ทราบบุรุษ อันต่างจากชั้นของตนได้ ?

ต. อา หิยัตตนี และ อี อัชชัตตนี เป็นเครื่องหมายประถมบุรุษ ใช้แทน โอ ซึ่งเป็นเครื่องหมายมัธยมบุรุษได้ ตัวอย่าง เช่น มา อโวจ [ท่าน] อย่าได้กล่าวแล้ว, มา กริ [ท่าน] อย่าทำแล้ว. [อ. น.].

ถ. ตฺถ ปรัสสบท หิยัตตนีวิภัตติ ต่างจาก ตฺถ อัชชัตตนีวิภัตติ อย่างไร ? ภิทฺ ธาตุ ซึ่งประกอบด้วยวิภัตติทั้ง ๒ นั้น สำเร็จรูปเป็นอย่างไร ?

ต. ตฺถ หิยัตตนี ไม่มี อิ อยู่หน้า, อัชชัตตนี มี อิ. ภิท ธาตุ ประกอบด้วย ตฺถ หิยัตตนี เป็น อภินฺทตฺถ, อัชชัตตนี เป็น อภินฺทิตฺถ.

[๒๔๖๔].

ถ. สัตตมีวิภัตติแห่งกิริยาอาขยาต บอกความอะไรบ้าง ? ขอตัวอย่างของเนื้อความที่สัตตมีวิภัตติบอกมาอย่างละอุทาหรณ์.

ต. สัตตมี บอกความยอมตาม และความกำหนด ความรำพึงเป็นต้น, บอกความยอมตาม แปลว่า ควร อุทาหรณ์ว่า ภเชถ ปุริสุตฺตเม [ชน] ควรคบซึ่งบุรุษสูงสุดทั้งหลาย. บอกความกำหนด แปลว่า พึง อุทาหรณ์ว่า ปุญฺญญฺเจ ปุริโส กยิรา ถ้าว่า บุรุษพึงทำซึ่งบุญไซร้, บอกความรำพึง แปลว่า พึง อุทาหรณ์ว่า ยนฺนูนาหํ ปพฺพชฺเชยฺยํ ไฉนหนอ เราพึงบวช. [๒๔๖๕].

ถ. คำว่า จิตฺตํ รกฺเขยฺยาสิ และคำว่า จิตฺตํ รกฺขาหิ หมายความต่างกันหรือเหมือนกัน ? ถ้าเหมือนกัน ก็แล้วไป ถ้าต่างกันจงอธิบาย.

ต. หมายความต่างกัน ประโยคต้น ใช้สัตตมีวิภัตติ เป็นคำแนะนำว่าควรจะทำเช่นนั้น ไม่ใช่คำสั่ง. ประโยหลัง ใช้ปัญจมีวิภัตติเป็นคำสั่งทีเดียว. [๒๔๗๐].

ถ. เมื่อเป็นกิริยาศัพท์ที่ท่านประกอบ ม วิภัตติ เช่น คจฺฉาม สังเกตอย่างไร จึงจะรู้ว่าเป็น วัตตมานา หรือ ปัญจมี ?

ต. สังเกตความในเรื่องนั้น ถ้าหมายความปัจจุบัน เป็นวัตต-มานา. ถ้าหมายความบังคับ หรือความหวัง หรือความอ้อนวอนเป็นปัญจมี . [๒๔๙๕].

ถ. มาศัพท์ มีที่ใช้ได้อย่างไรบ้าง ? ชักอุทาหรณ์มา.

ต. มีที่ใช้แต่กิริยา อันเป็นปัญจมีและอัชชัตตนีวิภัตติเท่านั้น

อุทาหรณ์ว่า มา มํ ภนฺเต นาเสถ, มา เอวํ กริ. [๒๔๖๓].

ถ. วิภัตติและปัจจัยในอาขยาต ลงที่ไหน ? และลงแล้วเป็นเครื่องหมายอะไร ?

ต. วิภัตติ ลงท้าย ปัจจัย. ปัจจัย ลงท้าย ธาตุ, วิภัตติเป็นเครื่องบอก กาล บท วจนะ บุรุษ. ปัจจัยเป็นเครื่องหมายบอกวาจก.

[๒๔๖๐].

ถ. วิภัตติอาขยาต กับ วิภัตตินาม มีข้อที่เหมือนกันและต่างกันอย่างไรบ้าง ?

ต. ข้อที่เหมือนกัน คือ จัดเป็น ๒ วจนะเหมือนกัน , ข้อที่ต่างกัน คือ วิภัตตินามจัดเป็น ๗ หมวด เป็นเครื่องหมายให้รู้เนื้อความของนามศัพท์, ส่วนวิภัตติอาขยาต จัดเป็น ๘ หมวด เป็นเครื่องหมายให้รู้กาล , และในหมวดหนึ่ง ๆ จัดเป็น ๒ บท ๓ บุรุษ เพื่อให้บ่งถึงนามที่เป็นประธานแห่งกิริยา. [๒๔๗๙].

ถ. สัตตมีวิภัตติ บอกความกำหนด ก็แปลว่า พึง, บอกความรำพึง ก็แปลว่า พึง, ถ้าเห็นอุทาหรณ์ว่า อปฺเปวนาม มยมฺปิ อายสฺมนฺตานํ กิญฺจิมตฺตํ อนุปฺปทชฺเชยฺยาม จะรู้ได้อย่างไรว่า บอกความกำหนด หรือบอกความรำพึง ?

ต. อุทาหรณ์ว่า อปฺเปวนาม มยมฺปิ อายสฺมนฺตานํ กิญฺจิมตฺตํ อนุปฺปทชฺเชยฺยาม ดังนี้ เป็น สัตตมีวิภัตติ บอกความรำพึง, รู้ได้ด้วยนิบาตที่เป็นต้นความ คือ อปฺเปวนาม เพราะว่า สัตตมีวิภัตติที่บอกความกำหนด ท่านนิยมใช้ เจ สเจ เป็นอาทิ เป็นต้นข้อความ

ในประโยคนั้น ๆ, ถ้าบอกความรำพึง ท่านมักใช้ อปฺเปวนาม หรือ ยนฺนูน เป็นอาทิ. [๒๔๗๖].

ถ. สัตตมีวิภัตติ กิริยาอาขยาต บอกความอะไรบ้าง? เพียง ๓ อย่างก็ได้ จงเขียนบาลีมาอย่างละอุทาหรณ์.

ต. บอกความยอมตาม อุทาหรณ์ว่า อภิตฺเรถ กลฺยาเณ. บอกความกำหนด อุทาหรณ์ว่า สเจ ลเภถ นิปกํ สหายํ. บอกความรำพึง อุทาหรณ์ว่า กสฺส นุ โขหํ ปจมํ ธมฺมํ เทเสยฺยํ. [๒๔๗๓]

ถ. อ อาคม, อิ อาคม, มา ศัพท์, ใช้ประกอบกับกิริยาได้ทั่วไป หรือมีจำกัดอย่างไร ? จงแถลง.

ต. มีจำกัดเป็นบางอย่าง คือ อ อาคม ประกอบได้เฉพาะแต่ที่หน้าธาตุในกิริยาซึ่งใช้วิภัตติ หิยัตตนี อัชชัตตนี และกาลาติปัตติ. อิ อาคม ประกอบได้เฉพาะแต่ที่หลังธาตุในกิริยาซึ่งใช้วิภัตติ อัชชัตตนี ภวิสสันติ และกาลาติปัตติ. มา ศัพท์ ประกอบได้เฉพาะแต่กิริยาที่ใช้วิภัตติ ปัญจมี และอัชชัตตานี. [๒๔๖๗].

ถ. อ ต้นธาตุ ท่านบัญญัติให้แปลว่ากระไร ? มีได้ทั่วไปทุกวิภัตติ หรือจำเพาะแต่หมวดไหน ? เช่นคำว่ากระไร ? ชักมาแต่จำเพาะ.

ต. ท่านบัญญัติให้แปลว่า ได้, มีได้จำเพาะ หิยัตตนี เช่นคำว่า อวจํ ได้กล่าวแล้ว, อัชชัตตนี เช่นคำว่า อกาสิ ได้ทำแล้ว, กาลาติปัจจัย เช่นคำว่า อคจฺฉิสฺสา จักได้ไปแล้ว.[๒๔๕๘].

ถ. ส อาคม ลงในวิภัตติหมวดไหนบ้าง ? ขอตัวอย่างด้วย.

ต. ส อาคม ลงในวิภัตติหมวด อัชชัตตนี ได้ เช่น อทาสิ อทํสุ อาโรเจสิ อาโรเจสุํ เป็นต้น. [อ. น.].

[กาล]

ถ. กาล โดยย่อมมีเท่าไร ? โดยพิสดารมีเท่าไร ? อะไรบ้าง ? จะรู้กาลนั้น ๆ ได้อย่างไร ?

ต. โดยย่อมไม่ ๓ คือ ปัจจุบันกาล ๑ อดีตกาล ๑ อนาคตกาล ๑ โดยพิสดารมี ๘ คือ ปัจจุบันแท้ ปัจจุบันใกล้อดีต ปัจจุบันใกล้อนาคต, อดีตกาลไม่มีกำหนด อดีตกาลตั้งแต่วานนี้ อดีตกาลตั้งแต่วันนี้, อนาคตแห่งปัจจุบัน อนาคตกาลแห่งอดีต, รู้ได้ด้วยวิภัตติ เพราะวิภัตติเหล่านั้น เป็นเครื่องหมายบอกให้รู้กาลได้. [อ. น.].

[บท]

ถ. บท มีเท่าไร ? อะไรบ้าง ? อย่างไหนมีประโยชน์อย่างไร ?

ต. มี ๒ คือ ปรัสสบท บทเพื่อผู้อื่น อัตตโนบท บทเพื่อตน. ปรัสสบท เป็นเครื่องหมายให้รู้กิริยาที่เป็นกัตตุวาจก, อัตตโนบท เป็นเครื่องหมายให้รู้กิริยาที่เป็นกัมมวาจก และภาววาจก. นี่แสดงตามที่เป็นไปโดยมาก แต่ไม่แน่นัก ที่จะให้รู้วาจกแน่ ต้องอาศัยสังเกตปัจจัยที่ประจำวาจกนั้น ๆ ด้วย. [อ. น.].

[วจนะ]

ถ. วจนะในอาขยาต เหมือนกับวจนะในนาม หรือต่างกัน ?

ต. เหมือนกันก็มี ต่างกันก็มี, ที่เหมือนกัน แบ่งเป็น ๒ คือ

เป็นเอกวจนะ และพหุวจนะ เหมือนกัน, ที่ต่างกัน คือ วจนะในนาม นั้น เป็นเครื่องหมายให้รู้นามนามว่ามากหรือน้อย และอยู่ที่นามนาม, ส่วนวจนะในอาขยาต อยู่ที่ศัพท์กิริยา ถ้านามนามเป็นวจนะไหน ศัพท์กิริยาก็ต้องประกอบเป็นวจนะนั้น เว้นแต่นามนามหลายศัพท์ มี จ ศัพท์ อยู่ในระหว่าง แม้เป็นเอกวจนะ กิริยาก็ต้องประกอบ เป็นพหุวจนะ เช่น อุปาสโก จ อุปาสิกา จ โสตาปนฺนา อเหสุํ.

[อ. น.]

ถ. เมื่อผู้น้อยพูดกับผู้ใหญ่ มีวิธีแสดงความเคาระด้วยวจนะ อย่างไรหรือไม่?

ต. มี, คือ เมื่อผู้น้อยพูดกับผู้ใหญ่คนเดียว ท่านนิยมให้ใช้ มัธยมบุรุษเป็นพหุวจนะ ดังคำว่า ตุมฺเห ปญฺจสตปริวารา สฺวาตนาย อธิวาเสถ. แต่อย่างเข้าใจว่า เมื่อผู้น้อยพูดกับผู้ใหญ่ จะต้องใช้มัธยม-บุรุษ พหุวจนะ ทุกคราวไป ที่ใช้เป็นเอกวจนะก็มี เช่นคำว่า อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต โหหิ, หรือจะใช้ประถมบุรุษ เอกวจนะ ในที่ควรใช้มัธยม-บุรุษ พหุวจนะ แสดงความเคารพก็ได้ เหมือนคำว่า อปฺโปสฺสุกฺโก ภนฺเต ภควา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารํ อนุยุตฺโต วิหรตุ. [๒๔๖๖].

[บุรุษ]

ถ. บุรุษในอาขยาต แบ่งเป็นเท่าไร ? อะไรบ้าง ? จะรู้ว่าเป็น บุรุษอะไรแน่ ต้องถืออะไรเป็นหลัก ?

ต. แบ่งเป็น ๓ คือ ประถมบุรุษ ๑ มัธยมบุรุษ ๑ อุตตมบุรุษ ๑. จะรู้บุรุษได้แน่ ต้องถือวิภัตติเป็นหลัก เพราะวิภัตติเป็นเครื่องแสดง

ให้รู้บุรุษ เช่น ติ เป็น ประถมบุรุษ, สิ เป็น มัธยมบุรุษ, มิ เป็น อุตตมบุรุษ เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. เพราะเหตุไร จึงแบ่งบุรุษเป็น ๓ ?

ต. เพราะในสัพพนาม ซึ่งเป็นประธานของกิริยาแบ่งบุรุษเป็น ๓, ส่วนกิริยาซึ่งเป็นเครื่องแสดงอาการของประธานให้ปรากฏ จึงจำเป็นต้องแบ่งเป็น ๓ ด้วย เพื่อให้เท่ากัน จะแบ่งให้มากหรือน้อยกว่ากันไม่ได้. [อ. น.].

ถ. ตัวประธานกับตัวกิริยา มีกฎเกณฑ์ให้คล้อยเข้าหากันอย่างไรบ้าง ?

ต. มีกฎเกณฑ์อย่างนี้ ถ้าสัพพนามที่เป็นประธาน เป็นบุรุษใด กิริยาก็ต้องเป็นบุรุษนั้น เช่น โส เป็นประถมบุรุษ กิริยาก็ต้องเป็นประถมบุรุษตาม, ตฺวํ เป็นมัธยมบุรุษ กิริยาก็ต้องเป็นมัธยมบุรุษตาม. อหํ เป็นอุตตมบุรุษ กิริยาก็ต้องเป็นอุตตมบุรุษตาม ให้บุรุษตรงกันเสมอไป สับเปลี่ยนกันไม่ได้. [อ. น.].

[ธาตุ]

ถ. ในอาขยาต มีอะไรเป็นที่สิ่งสำคัญในการที่จะทำเป็นรูปร่างขึ้น ? ท่านจัดแบ่งไว้อย่างไร ? จงจัดมาดู.

ต. มีธาตุเป็นสิ่งสำคัญ, ท่านจัดแบ่งไว้เป็น ๘ หมวด คือ ๑. หมวด ภู ธาตุ ๒. หมวด รุธฺ ธาตุ ๓. หมวด ทิวฺ ธาตุ ๔. หมวด สุ ธาตุ ๕. หมวด กี ธาตุ ๖. หมวด คหฺ ธาตุ ๗. หมวด ตนฺ ธาตุ ๘. หมวด จุรฺ ธาตุ. [๒๔๘๐].

ถ. ที่ว่าธาตุเป็นสำคัญนั้น สำคัญอย่างไร ?

ต. เป็นสำคัญอย่างนี้ คือ เป็นที่ประกอบ วิภัตติ ปัจจัย ทำให้กิริยาศัพท์สมบูรณ์ ถ้าขาดธาตุแล้ว จะใช้ วิภัตติ ปัจจัย โดยลำพังไม่ได้ เปรียบเหมือนเรือน เสาเป็นสำคัญสำหรับรองรับทัพพสัมภาระอื่น ๆ ฉันใด, ธาตุก็เป็นฉันนั้น. [อ. น.].

ถ. ในอาขยาต ท่านใช้อะไรเป็นมูลศัพท์ ? จะใช้นามบ้างได้หรือไม่ ? อธิบาย. ภุชฺ หรฺ ธาตุ ประกอบ ติ วัตตมานาวิภัตติ สำเร็จรูปเป็นอย่างไรบ้าง ? อย่างไหนลงปัจจัยอะไร ?

ต. ใช้ธาตุ, ถ้าประกอบด้วย อาย หรือ อิย ปัจจัย ก็ใช้ได้ เช่น ปพฺพตายติ ปุตฺติยติ เป็นตัวอย่าง, สำเร็จรูปเป็น ภุญฺชติ หรติ บ้าง เป็น พุภุกฺขติ ลง ข ปัจจัย, ที่เป็น ชิคึสติ ลง ส ปัจจัย. [๒๔๗๒].

ถ. กิริยาอาขยาต มีอะไรเป็นมูลราก ? รชฺ ธาตุ ภิท ธาตุ ติ วัตตมานาวิภัตติ สำเร็จรูปอย่างไร จึงเป็นหมวด ทิว ธาตุ ? อย่างไร จึงเป็นหมวด รุธ ธาตุ ?

ต. กิริยาอาขยาต มีธาตุเป็นมูลรากบ้าง นามศัพท์บ้าง, รชฺ ธาตุ ติ วัตตมานาวิภัตติ ลง ย ปัจจัย ในหมวด ทิวฺ ธาตุ สำเร็จรูปเป็น รชฺชติ, ในหมวด รุธฺธาตุ สำเร็จรูปเป็น รญฺชติ, ภิทฺ ธาตุ สำเร็จรูปเป็น ภิชฺชติ ภินฺทติ.

[๒๔๖๔].

ถ. ธาตุแบ่งเป็นกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ?

ต. มี ๒ คือ สกัมมธาตุ ธาตุมีกรรม ๑. อกัมมธาตุ ธาตุไม่มีกรรม ๑. [อ. น.].

ถ. คำว่า กรรม ในที่นี้ ได้แก่อะไร ? จะรู้ได้อย่างไรว่า ธาตุนี้เป็นธาตุประเภทนั้นประเภทนี้ ?

ต. ได้แก่สิ่งที่ถูกเขาทำ ถูกเขาคิด เช่น คนทำนา ภิกษุคือธรรม เป็นต้น, คำว่า นา และ ธรรม นั้น ท่านเรียกว่า กรรม คือผู้ถูกทำ. รู้ได้ด้วยการสังเกตความของธาตุนั้น ๆ ถ้าธาตุใดแสดงความให้เรียกหากรรมจึงจะได้ความชัด ถ้าไม่เรียกหากรรมความไม่ชัด ดังคำว่า คนกิน ความไม่ชัด ชวนให้นึกว่ากินอะไร ? ถ้าเติมกรรมต่อท้ายว่า คนกินข้าว หรือคนกินขนม เช่นนี้ ได้ความชัด ธาตุชนิดนี้ เรียกว่า สกัมมธาตุ คือธาตุมีกรรม. ธาตุในไม่แสดงความให้เรียกหากรรม ตามลำพังก็ได้ความชัดพอแล้ว เช่น นกบิน คนเดิน สุนัขนอน เป็นต้น ธาตุชนิดนี้ เรียกว่า อกัมมธาตุ ธาตุไม่มีกรรม.

[อ. น.].

ถ. สกัมมธาตุ อกัมมธาตุ ใช้ในวาจกอะไรได้บ้าง ?

ต. สกัมมธาตุ ใช้ได้ทุกวาจก, แต่อกัมมธาตุ ใช้ได้แต่ในกัตตุวาจก ภาววาจก เหตุกัตตุวาจก. [๒๔๖๐].

[วาจก]

ถ. จงแสดงวาจกในอาขยาต. ในวาจกเหล่านี้ วาจกอะไรบ้างใช้ดื่นในปกรณ์ทั้งหลาย ?

ต. วาจากในอาขยาต มี ๕ คือ :-

๑. กัตตุวาจก เป็นกิริยาของผู้ทำที่เป็นประธาน อุทาหรณ์ว่า ธมฺมจารี สุขํ เสติ.

๒. กัมมวาจก เป็นกิริยาของสิ่งที่ถูกทำที่เป็นประธาน อุทาหรณ์ว่า ปาปํ กริยติ.

๓. ภาววาจก เป็นกิริยาหาประธานที่เป็นปฐมาวิภัตติมิได้ อุทาหรณ์ว่า จิตฺเตน อุปฺปชฺชเต.

๔. เหตุกัตตุวาจก เป็นกิริยาของผู้ใช้ที่เป็นประธาน อุทาหรณ์ว่า เมตฺตํ อุปฺปาเทติ.

๕. เหตุกัมมวาจก เป็นกิริยาของสิ่งที่ถูกเขาใช้ในทำที่เป็นประธาน อุทาหรณ์ว่า โอทโน ปาจาปิยเต.

ในวาจกเหล่านี้ กัตตุวาจกและเหตุกัตตุวาจก ใช้อื่นในปกรณ์ทั้งหลาย. [๒๔๕๗,๒๔๖๗].

ถ. วาจก มีเท่าไร ? ใจความต่างกันอย่างไร ?

ต. มี ๕, ต่างกันอย่างนี้ กัตตุวาจก ยกผู้ทำเป็นบทประธาน, กัมมวาจก ยกกรรมเป็นบทประธาน, ภาววาจก กล่าวแต่ความมีความเป็น, เหตุกัตตุวาจก ยกผู้ใช้ให้ทำเป็นบทประธาน, เหตุกัมมวาจก ยกสิ่งที่ถูกเขาใช้ให้ทำเป็นบทประธาน.[๒๔๗๐].

ถ. วาจกทั้ง ๕ มีประโยชน์อย่างไร ? จงยกตัวอย่างมาประกอบกับคำอธิบายให้เห็นสม.

ต. มีประโยชน์ในทางพูดและแต่งหนังสือ ถ้าผู้พูดผู้แต่ไม่เข้าใจวิธีของวาจก อาจทำเนื้อความที่ประสงค์นั้น ๆ ให้แผกไป คือจักได้ใจความตรงกันข้าม หรือถือเอาใจความไม่ได้ เช่นต้องการจะพูดว่า "บิดาให้บุตรศึกษาศิลปะ" ซึ่งควรจะต้องเรียงคำพูดเป็น

ภาษาบาลี ปิตา ปุตฺตํ สิปฺปํ สิกฺขาเปติ แต่หาเรียกเช่นนั้นไม่ ไปเรียงเสียว่า ปิต ปุตฺตํ สิปฺปํ สิกฺขติ กลับมีความแผนกันไปว่า บิดาศึกษาศิลปะกะบุตร ดังนี้เป็นตัวอย่าง. [๒๔๖๒].

ถ. จงเอาศัพท์ ๔ นี้ คือ ปิตุ ธีตุ ปุปฺผ วุ ธาตุ เรียงตามลักษณะแห่งวาจกทั้ง ๕ ยกภาววาจก.

ต. กัตตุวาจก. ปิตุโน ธีตา ปุปฺผํ วุณาติ. กัมมวาจก. ปิตุโน ธีตรา ปุปฺผํ วุยฺยเต. เหตุกัตตุวาจก. ปิตา ธีตรํ ปุปฺผํ วุณาเปติ, เหตุกัมมวาจก, ปิตรา ธีตรา ปุปฺผํ วุณาปิยเต.[๒๔๖๒].

ถ. คำว่า "ทำการงาน" ประสงค์เป็นคุณนามอย่างหนึ่ง เป็นอาขยาตอย่างหนึ่ง คำมคธว่ากระไร ?

ต. คำว่า "ทำการงาน" ที่ประสงค์เป็นคุณนาม คำมคธว่า "กมฺมกาโร" ที่ประสงค์เป็นอาขยาต คำมคธว่า "กมฺมํ กโรติ."

[๒๔๗๗].

[ปัจจัย]

ถ. ปัจจัยในอาขยาต มีประโยชน์อย่างไร ? และต่างจากปัจจัยในตัทธิตอย่างไร ?

ต. มีประโยชน์ให้กำหนดรู้วาจกได้แม่นยำ, ต่างกันปัจจัยในตัทธิต คือ นิยมลงท้ายธาตุเป็นพื้น มีลงท้ายนามศัพท์บ้างบางตัว เมื่อลงท้ายธาตุหรือนามศัพท์นั้น ๆแล้ว ศัพท์นั้น ๆ ก็สำเร็จรูปเป็นกิริยาทั้งสิ้น, ส่วนปัจจัยในตัทธิต นิยมลงท้ายนามศัพท์เป็นพื้น ไม่มีลงท้ายธาตุ เมื่อลงแล้ว ใช้แทนศัพท์ต่าง ๆ. [อ. น.]

ถ. จงแสดงปัจจัยในอาขยาต ที่ลงในธาตุ ๘ หมวด ในวาจก ทั้ง ๕ ?

ต. ที่ลงในธาตุ ๘ หมวด คือ อ เอ ย ณุ ณา นา ณฺหา โอ เณ ณฺย ๑๐ ตัว และลงในกัตตุวาจกด้วย, ในกัมมวาจก ลง ย ปัจจัย กับทั้ง อิ อาคม หน้า ย, ในภาววาจก ลง ย ปัจจัย, ในเหตุกัตตุวาจก ลงปัจจัย ๔ ตัว คือ เณ ณย ณาเป ณาปย ตัวใดตัวหนึ่ง, ในเหตุกัมมวาจก ลงปัจจัย ๑๐ ตัวนั้นด้วย เหตุปัจจัย คือ ณาเป ด้วย ลง ย ปัจจัย กับทั้ง อิ อาคม หน้า ย ด้วย. [๒๔๖๓-๒๔๗๑]"

ถ. จำกำหนดรู้วาจกได้อย่างไร? และวาจก ทั้ง ๕ นั้น โดยใจความต่างกันอย่างไร ?

ต. กิริยาศัพท์ที่ประกอบด้วย อ เอ ย ณุ ณา นา ณฺหา โอ เณ ณฺย ตัวใดตัวหนึ่ง เป็นกัตตุวาจก, ที่ประกอบด้วย ย ปัจจัย กับ อิ อาคม เป็น กัมมวาจก, ที่ประกอบด้วย ย ปัจจัย เป็นภาววาจก, ที่ประกอบด้วย เณ ณย ณาเป ณาปย ตัวใดตัวหนึ่ง เป็นเหตุกัตตุวาจก, ที่ประกอบด้วยปัจจัย ๑๐ ตัวในกัตตุวาจกตัวใดตัวหนึ่งด้วย ณาเป ปัจจัยด้วย ย ปัจจัยกับ อิ อาคมด้วย เป็นเหตุกัมมวาจก รู้ได้อย่างนี้. ต่างกันอย่างนี้ : กัตตุวาจก ยกผู้ทำเองเป็นบทประธาน, กัมมวาจก ยกกรรมเป็นบทประธาน. ภาววาจก กล่าวแต่ความมีความเป็น, เหตุกัตตุวาจก ยกผู้ใช้ให้ทำเป็นบทประธาน. เหตุกัมมวาจก ยกสิ่งที่ถูกเขาใช้ให้ทำเป็นบทประธาน. [๒๔๖๖].

ถ. กิริยาศัพท์ในประโยค ภาววาจก นิยม วจนะ บุรุษ บท

อย่างไรบ้าง ? ขออุทาหรณ์ด้วย .

ต. นิยมให้ประกอบเป็น เอกวจนะ ประถมบุรุษ อัตตโนบท แต่ส่วนบทนี้ไม่สู่แน่นอนนัก ที่ใช้ปรัสสบทก็มีบ้าง อุทาหรณ์ เช่น ชายเต คจฺฉิยเต เป็นต้น. [อ.น.].

ถ. ปัจจัยในวาจกนั้น ๆ ตัวไหนใช้ลงประจำหมวดธาตุไหนบ้าง ?

ต. ปัจจัยในวาจกทั้ง ๔ นอกจากกัตตุวาจก ลงในธาตุทุกหมวดไม่มีจำกัด, ส่วนปัจจัยในกัตตุวาจก ๑๐ ตัว มีจำกัด คือ แบ่งลงในธาตุ ๘ หมวดนั้น ดังนี้ : อ เอ ลงในหมวด ภู ธาตุ และ รุธฺ ธาตุ แต่ในหมวด รุธฺ ธาตุ ลงนิคคหิตอาคมหน้าพยัญชนะที่สุดธาตุด้วย, ฯ ลงในหมวด ทิวฺ ธาตุ, ณุ ณา ลงในหมวด สุ ธาตุ, นา ลงในหมวด กี ธาตุ, ณฺหา ลงในหมวด คหฺ ธาตุ, โอ ลงในหมวด ตนฺ ธาตุ, เณ ณย ลงในหมวด จุรฺ ธาตุ. [อ. น.].

ถ. อาศัยอะไรเป็นหลัก จึงจะกำหนดวาจกได้แม่นยำ ? สิวิยติ สิพฺพยติ เป็นวาจกอะไร ? จงชี้ว่าสังเกตตรงไหน ?

ต. อาศัยปัจจัยเป็นกลัก, สิวิยติ เป็นกัมมวาจก สิวฺ ธาตุ เห็น ย ปัจจัยกับทั้ง อิ อาคมหน้า ย ก็รู้ได้, สิพฺพยติ เป็นเหตุกัตตุวาจก สิวฺ ธาตุ เหมือนกัน ธาตุหมวดนี้ลง ย ปัจจัย แต่ถ้าลง ย ปัจจัยในกัตตุวาจก ต้องเอง ย ปัจจัย กับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น พฺพ สำเร็จรูปเป็น สิพฺพติ จะเป็น สิพฺพยติ ไม่ได้ นี่มี ย เหลืออยู่ต้องเป็น ณย ปัจจัย ในเหตุกัตตุวาจก เมื่อลบ ณ หรือสระที่ ณ อาศัย

อยู่ มีสระอยู่เบื้องหลัง จึงแปล ว เป็น พ ได้โดยวิธีสนธิ. [๒๔๖๑].

ถ. ในอาขยาต ในที่เช่นไร ต้องพฤทธิต้นธาตุ ? ในที่เช่นไร ต้องทีฆะที่สุดปัจจัยเป็น อา ?

ต. เมื่อลง เณ ณย ณาเป ณาปย ปัจจัย ต้องพฤทธิต้นธาตุ, เมื่อ หิ มิ ม วิภัตติอยู่หลัง ต้องทีฆะที่สุดปัจจัยเป็น อา. [๒๔๕๙]

ถ. ปัจจัยที่เนื่องด้วย ณ ในตัทธิตก็มี ในอาขยาตก็มี ต้องการทราบว่า ณ ปัจจัยในที่ทั้ง ๒ นั้น มีอำนาจเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร ?

ต. อำนาจพฤทธิอย่างเดียวกัน แต่ ร ปัจจัยในตัทธิตลงแล้วต้องลบ เมื่อลงแล้วต้องพฤทธิตามลักษณะของศัพท์ทุกแห่งไป, ส่วน ณ ปัจจัยในอาขยาตไม่ทำดังนั้นทั้งหมด คือคงมี ณ ไว้ไม่ต้องลบก็มี เช่น สุณาตุ สิโณติ ลง ณา ณุ ปัจจัย ในกัตตุวาจก เป็นต้น, เมื่อไม่ลบ ก็ไม่ต้องพฤทธิสระต้นธาตุ คงไว้ตามเดิม. [อ. น.].

ถ. กัตตุวาจก มีปัจจัยกี่ตัว ? อะไรบ้าง ? มุจฺ ฉิทฺ ภิทฺ ลงปัจจัยในกัตตุวาจก ลงตัวไหนเป็นสกัมมธาตุ ลงตัวไหนเป็นอกัมมธาตุ ? ขอรูปศัพท์และแปลมาด้วย.

ต. มีปัจจัย ๑๐ ตัว คือ อ เอ ย ณุ ณา นา ณฺหา โอ เณ ณย, ลง อ ปัจจัย เป็นสกัมมธาตุ, ลง ย ปัจจัย เป็นอกัมมธาตุ, ที่ลง อ มีรูปเป็น มุญฺจติ ฉินฺทติ ภินฺทติ แปลว่า ย่อมปล่อย ย่อมตัด ย่อมทำลาย, ที่ลง ย ปัจจัย มีรูปเป็น มุจฺจติ ฉิชฺชติ ภิชฺชติ แปลว่า ย่อมพ้น ย่อมขาด ย่อมแตก. [๒๔๖๗].

ถ. ย ปัจจัย มีในวาจกอะไรบ้าง ? จะกำหนดได้อย่างไรว่าเช่นไรเป็นวาจกไหน ? อธิบาย.

ต. มีในกัตตุวาจก กัมมวาจก ภาววาจก, กำหนดได้อย่างนี้ : ย ในกัตตุวาจก ถ้าธาตุ ๒ ตัว ต้องแปลกับที่สุดธาตุเป็นพยัญชนะนั้น ๆ ถ้าเป็นธาตุตัวเดียวคง ย ไว้ ลงได้ไม่จำจัดธาตุ และลงได้ในหมวดธาตุของตน. ส่วน ย ในกัมมวาจก มีวิธีเป็น ๓ อย่าง คือ คง ย ไว้ ต้องลง อิ อาคมอย่าง ๑ แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็นพยัญชนะนั้น ๆ แล้วไม่ต้องลง อิ อาคม คล้ายกับ ย ในกัตตุวาจก นอกจากหมวดธาตุที่มี ย ในกัตตุวาจกประจำอยู่แล้วอย่าง ๑ ลง ย แล้วซ้อน ย ไม่ต้องลง อิ อาคมอย่าง ๑ ลงได้เฉพาะสกัมมธาตุอย่างเดียวเท่านั้น. ส่วน ย ในภาววาจก ไม่มีพิธีเปลี่ยนแปลงอย่างไร ทั้งนิยมลงในอกัมมธาตุ แต่ที่ลงในสกัมมธาตุก็มี และเป็นได้แต่ประถมบุรุษเอกวจนะ อย่างเดียวเท่านั้น มีที่ใช้โดยมากแต่วัตตมานา นอกนั้นไม่ค่อยใช้ . [๒๔๖๙].

ถ. เหตุกัมมวาจก ลงปัจจัย ๑๐ ตัว คืออะไรบ้าง ? แล้วลงอะไรกันอีก ? ขออุทาหรณ์ด้วย.

ต. เหตุกัมมวาจก ลงปัจจัย ๑๐ ตัว คือ อ เอ ย ณุ ณา นา ณฺหา โอ เณ ณฺย แล้วลงเหตุปัจจัย คือ ณาเป ด้วย, ลง ย ปัจจัยกับทั้ง อิ อาคม หน้า ย ด้วย อุทาหรณ์ เช่น ปาจาปิยเต สิพฺพาปิยเต เป็นต้น. [๒๔๖๕].

ถ. ณาเป และ ณาปย ปัจจัย สำหรับเหตุกัตตุวาจก ใช้ได้

เหมือน เณ และ ณย ปัจจัย หรือใช้ได้เฉพาะในที่เช่นไร ?

ต. ณาเป และ ณาปย ปัจจัย สำหรับใช้บอกเหตุกัตตุวาจก ในธาตุหมวดที่ ๘ มี จุรฺ เป็นต้น ที่ใช้ เณ และ ณย ปัจจัย บอกสยกัตตา และในธาตุหมวดอื่น ที่ใช้ปัจจัยเหตุกัตตุวาจกในอรรถแห่งสยกัตตา อุทาหรณ์ เช่น มาเรติ ให้ตาย คือ ฆ่า, มาราเปติ ให้ ๆ ตาย คือ ใช้ให้ฆ่า. [๒๔๕๗].

ถ. ปัจจัยในอาขยาต สำหรับใช้แทนศัพท์อย่างตัทธิตมีหรือไม่ ? ถ้ามี คืออะไร ? และตัวไหนลงในอรรถว่ากระไร ? จงยกอุทาหรณ์มาเทียบ.

ต. มี, คือ ข ฉ ส ลงในอรรถว่า ปรารถนา, อุทาหรณ์ เช่น พุภุกฺขติ ปรารถนาจะกิน, ชิฆจฺฉติ ปรารถนาจะกิน, ชิคึสติ ปรารถนาจะนำไป, อาย อิย ลงในอรรถว่า ประพฤติ อุทาหรณ์ เช่น จิรายติ ประพฤติช้าอยู่, ปุตฺติยติ ย่อมประพฤติให้เป็นเพียงดังบุตร.

[๒๔๕๘-๒๔๗๐].

ถ. จงแสดงความต่างแห่งวาจกอาขยาต ว่าต่างกันอย่างไร ? และในวาจกเหล่านั้น กัมมวาจกมีปัจจัยกี่ตัว ? พุทฺธิยติ ลงปัจจัยอะไร ? แปลว่ากระไร ?

ต. กัตตุวาจก ยกผู้ทำเองเป็นบทประธาน, กัมมวาจก ยกกรรมเป็นบทประธาน, ภาววาจก กล่าวแต่ความมีความเป็น, เหตุ-กัตตุวาจก ยกผู้ใช้ทำเป็นบทประธาน, เหตุกัมมวาจก ยกสิ่งที่ถูกเขาใช้ให้ทำเป็นบทประธาน, กัมมวาจก ลง ย ปัจจัยกับ อิ อาคม,

พุทฺธิจติ ลง อิย ปัจจัย แปลว่า ย่อมประพฤติให้เป็นเพียงดังพระพุทธเจ้า. [๒๔๗๔].

ถ. ภุชฺ, หร ธาตุ ประกอบกับ ติ วัตตมานาวิภัตติ สำเร็จรูปเป็นอย่างไรบ้าง ? และอย่างไหนลงปัจจัยอะไร ?

ต. สำเร็จรูปเป็น ภุญฺชติ หรติ บ้าง, เป็น พุภุกฺขติ ชิคีสติ บ้าง, ที่เป็น ภุญฺชติ หรือ หรติ ลง อ ปัจจัย, ที่เป็น พุภุกฺชติ ลง ข ปัจจัย ที่เป็น ชิคีสติ ลง ส ปัจจัย. [๒๔๖๘].

ถ. จงขุดมูล วิชฺฌติ ลพฺภติ ตั้งแต่ธาตุจนสำเร็จรูป ?

ต. วิชฺฌติ วิธฺ ธาตุ เป็นไปในความแทง, ย ปัจจัย ในกัตตุ-วาจก ติ วิภัตติ เอา ย กับ ธฺ เป็น ชฺฌ สำเร็จเป็น วิชฺฌติ. ลพฺภติ ลภฺ ธาตุ เป็นไปในความได้ ย ปัจจัย ในกัมมวาจก ติ วิภัตติ เอา อ กับ ภฺ เป็น พฺภ สำเร็จรูปเป็น ลพฺภติ. [๒๔๖๑].

ถ. จงวินิจฉัยประโยคต่อไปนี้ว่าผิดหรือถูก ? ถ้าผิด จงแก้ อานนฺทตฺเถโร จ ปฐมสงฺคีติยํ อโหสิ.

ต. ประโยค ก. ถูก เพราะว่านามทำเป็นเอกวจนะหลายศัพท์ ถ้ามีความรวมกัน เมื่อใช้ จ ศัพท์ กำกับศัพท์เหล่านั้นแล้ว คุณนามก็ดี กิริยาก็ดี ของนามนามเหล่านั้น ต้องใช้เป็นพหุวจนะ, เมื่อเป็นเช่นนี้

ประโยค ข. จึงผิด ควรแก้เป็น อาวุโส มหากสฺสโป จ อุปาลิตฺเถโร จ อานนฺทตฺเถโร จ ปฐมสงฺคีติยํ ปาโมกฺขา อเหสุํ. [๒๔๗๕].

ถ. การค้นหาธาตุในศัพท์กิริยาอาขยาตนั้น ท่านแนะนำให้ทำอย่างไร จึงจะทราบว่าเป็นธาตุนั้นธาตุนี้ได้ ?

ต.ท่านแนะนำให้แยก วิภัตติ ปัจจัย ที่ประกอบอยู่กับศัพท์นั้นออก ถ้ามีอุปสัคหรือนิบาตนำหน้า, หรือ ส อิ อาคม ในวิภัตติบางหมวด ก็ให้แยกออกเสีย เมื่อแยกสิ่งเหล่านั้นออกหมดแล้ว ที่เหลือก็จัดว่าเป็นธาตุ เช่น อทาสิ แยก อ บทหน้า ส อาคม อี วิภัตติ อ ปัจจัย ออกแล้ว คงเหลือแต่ ทา ก็ทราบว่า ทา ธาตุ ดังนี้เป็นต้น นี้กล่าวตามที่เป็นไปโดยมากที่เป็นสามัญ แต่ที่เป็นวิสามัญ แม้จะแยกเครื่องประกอบออกหมดแล้ว ก็ยังทราบไม่ได้ว่าเป็นธาตุอะไร เช่น ปสฺสติ แยก ติ วิภัตติ และ อ ปัจจัย ออกแล้ว เหลือแต่ ปสฺส จะว่าเป็น ปสฺส ธาตุ ก็ไม่ถูก ที่ถูกเป็น ทิสฺ ธาตุ เพราะแปลง ทิสฺ เป็น ปสฺส, อาคจฺฉติ แยก อา อุปสัค ติ วิภัตติ อ ปัจจัย ออกแล้ว เหลือ คจฺฉ จะว่าเป็น คจฺฉ ธาตุ ก็ไม่ถูก ที่ถูกเป็น คมฺ ธาตุ เพราะแปลง คมฺ เป็น คจฺฉ, ธาตุพวกที่ไม่แปลงเช่นนี้ ยากที่จะทราบได้แน่นอนว่าเป็นธาตุอะไร ต้องอาศัยการค้นคว้านดูตำราหรือได้รับคำอธิบายจากผู้รู้ จึงจะถือเอาเป็นแน่นอนได้.[อ. น.].

ถ. กิริยาอาขยาตนั้น ท่านนิยมให้เรียงไว้ในที่อย่างไร ? ขออุทาหรณ์ด้วย.

ต. ตามปกติ นิยมเรียงไว้สุดประโยค เช่น อาจริโย สิสฺเส

อนุสาสติ, แต่ถ้าเป็นประโยคคำถาม ซึ่งศัพท์กิริยานั้นจะต้องใช้หางเสียงเป็นคำถาม และประโยคที่เป็นคำเตือน นิยมเรียงกิริยาอาขยาตไว้ต้นประโยค เช่น [คำถาม] อตฺถิ ปนายสฺมโต โกจิ เวยฺยาวจฺจกโร, [คำเตือน] สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ เป็นต้น.

[อ. น.]

ถ. หมวดธาตุไหนบ้าง ซึ่งใช้ปัจจัยในกัตตุวาจกประจำหมวดของตนติดไปในวาจกอื่นได้ ? จงแสดงพร้อมด้วยอุทาหรณ์.

ต. มีอยู่ ๔ หมวดคือ รุธฺ, ทิวฺ, กี, คหฺ, ธาตุ ๔ หมวดนี้ใช้ปัจจัยในกัตตุวาจกประจำหมวดของตนติดไปในวาจกอื่นได้.

หมวด รุธฺ ธาตุ ติดไปในวาจกทั้ง ๔ ได้ เช่น รุนฺธิยเต กัมม. และภาว. รุนฺธาเปติ เหตุกัตตุ. รุนฺธาปิยเต เหตุกัมม.

หมวด ทิวฺ และ กี ธาตุ ติดไปในเหตุกัตตุ. และเหตุกัม. ได้ เช่น ทิพฺพเปติ กีนาเปติ เหตุกัตต. ทิพฺพาปิยเต กีนาปิยเต เหตุกัมม.

หมวด คหฺ ธาตุ ติดไปในเหตุกัตตุ. และเหตุกมม. ได้ เช่น คณฺหาเปติ เหตุกัตตุ. คณฺหาปิยเต เหตุกัมม. [อ. น.]

[กิตก์]

ถ. ศัพท์เช่นไร เรียกว่าศัพท์กิตก์ ? กิตก์แบ่งเป็นกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ?

ต. ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยหมู่หนึ่ง ซึ่งเป็นเครื่องกำหนดหมายเนื้อความของนามศัพท์และกิริยาศัพท์ที่ต่าง ๆ กัน เรียกว่าศัพท์กิตก์, กิตก์แบ่งเป็น ๒ คือ นามกิตก์ ๑ กิริยากิตก์ ๑. [อ. น.]

ถ. กิตก์ก็ดี อาขยาตก็ดี ล้วนมีธาตุเป็นที่ตั้งทั้งสิ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ จะมีต่างกันอย่างไรบ้าง ? จงแสดงให้ได้ความชัด.

ต. จริงอยู่ ศัพท์ทั้ง ๒ ประเภทนั้น ล้วนมีธาตุเป็นที่ตั้งเหมือนกัน ถึงดังนั้น ก็มีต่างกันบ้าง คือ กิตก์ เมื่อประกอบปัจจัยแล้วก็แจกตามวิภัตติทั้ง ๗ ในนาม เว้นแต่ศัพท์ที่ประกอบกับอัพยยปัจจัย ๕ ตัว คือ เตฺว ตุํ ตูน ตฺวา ตฺวาน เมื่อประกอบกับปัจจัยตัวใดตัวหนึ่งในปัจจัย ๕ ตัวนี้แล้ว เป็นแล้วกัน จะนำไปแจกตามวิภัตติทั้ง ๗ ไม่ได้ และกิตก์ไม่มีบทและบุรุษ, ส่วนอาขยาตนั้นเมื่อประกอบกับปัจจัยเสร็จแล้ว ก็แจกตามวิภัตติอาขยาต จะแจกตามวิภัตตินามไม่ได้. [อ. น.].

[นามกิตต์]

ถ. นามกิตก์กับกิริยากิตก์ ต่างกันอย่างไร ? จงแสดงอุทาหรณ์.

ต. นามกิตก์ เป็นนามนามและคุณนาม จัดเป็นสาธนะ มีปัจจัยเป็นเครื่องหมายสาธนะนั้น ๆ, กิริยากิตก์ เป็นกิริยาประกอบ

ด้วยวิภัตติ วจนะ กาล ธาตุ วาจก ปัจจัย เหมือนในอาขยาต ต่างแต่ไม่มีบทและบุรุษเท่านั้น, นามกิตก์ อุทาหรณ์ เช่น ทายโก ทายก ทุกฺกรํ กรรมอันทำได้โดยมาก, กิริยากิตก์ อุทาหรณ์ เช่น ฐิโต ยืนแล้ว, คโต ไปแล้ว. [๒๔๕๘].

ถ. นามกิตก์ เป็นนามนามอย่างเดียว หรือเป็นนามอื่นก็ได้ ? ถ้าเป็นได้ จงแสดงตัวอย่างมาประกอบ.

ต. เป็นนามอื่นก็ได้ คือ เป็นได้ทั้งนามนาม ทั้งคุณนาม, นามนามนั้น เช่น ปาโก ความหุง, คมนํ ความไป, นิสีทนํ การนั่ง, สยนํ การนอน เป็นต้น, คุณนาม เช่น อุรโค ผู้ไปด้วยอก [งู], ทายโก ผู้ให้, ธมฺมวาที ผู้กล่าวธรรมโดยปกติ เป็นต้น. [อ.น.].

ถ. ศัพท์นามกิตก์ที่เป็นนามนามและคุณนามนั้น เหมือนกันกับนามนามและคุณนามในนามศัพท์ทั้ง ๓ หรือต่างกันอย่างไร ?

ต. ต่างกัน คือ นามนามในนามกิตก์ เป็นศัพท์ที่ปรุงขึ้นจากธาตุ สำเร็จรูปมาแต่วิเคราะห์ มีปัจจัยประกอบ เป็นเครื่องหมายสาธนะ แล้วใช้ได้ตามลำพังตนเอง มิต้องมีบทอื่นเป็นประธาน เช่น คมนํ ความไป, ภุญฺชนํ การกิน เป็นต้น เรียกว่า กิริยานาม. ส่วนนามนามในนามศัพท์นั้น เป็นนามนามแท้ คือ เป็นนามนามโดยกำเนิด มิได้ปรุงขึ้นจากธาตุ เช่น รุกฺโข ต้นไม้, ปุพฺพโต ภูเขา เป็นต้น, ส่วนคุณนามในนามกิตก์ ก็ปรุงขึ้นจากธาตุ สำเร็จมาแต่รูปวิเคราะห์ มีปัจจัยประกอบ เป็นเครื่องหมายสาธนะ มีบทอื่นเป็นประธาน เช่น ทายโก [บุคคล] ผู้ให้ สาวโก [ภิกษุ] ผู้ฟัง

เป็นต้น , ส่วนคุณนามในนามศัพท์ เป็นคุณนามแท้ เป็นคุณนามโดยกำเนิด ไม่มีปัจจัยประกอบ ไม่ได้หมายสาธนะ เช่น นีลํ เขียว สุนฺทรํ ดี เป็นต้น. [อ. น.].

[สาธนะ]

ถ. อะไรเรียกว่า สาธนะ ? สาธนะมีเท่าไร ? อะไรบ้าง ?

ต. ศัพท์ที่สำเร็จมาจากรูปวิเคราะห์ ลงปัจจัยนามกิตก์ตัวใดตัวหนึ่ง เรียกว่า สาธนะ, สาธนะมี ๗ คือ กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ ภาวสาธนะ กรณสาธนะ สัมปทานสาธนะ อปาทานสาธนะ อธิกรณสาธนะ. [อ. น.].

ถ. สาธนะทั้ง ๗ ต่างกันอย่างไร ? และสาธนะไหนท่านบัญญัติให้แปลว่ากระไร ?

ต. ต่างกันดังนี้ : กัตตุสาธนะ เป็นศัพท์แสดงชื่อผู้ทำ คือผู้ประกอบกิริยา เช่น กุมฺภกาโร ผู้ทำซึ่งหม้อ เป็นต้น, สาธนะนี้ท่านบัญญัติให้แปลว่า ผู้...ถ้าลงในอรรถแห่งตัสสีล ให้แปลว่า ผู้...โดยปกติ หรือ ผู้..... เป็นปกติ.

กัมมสาธนะ เป็นศัพท์แสดงผู้ถูกคนอื่นทำ เช่น ปิโย เป็นที่รัก ทานํ [วัตถุ] อันเขาพึงให้เป็นต้น, สาธนะนี้ ท่านบัญญัติให้แปลว่า เป็น...อย่าง ๑, อันเขา....อย่าง ๑.

ภาวสาธนะ เป็นศัพท์แสดงกิริยา คือความทำของบุคคลผู้ทำ เช่น ฐานํ ความยืน, คมนํ ความไป, นิสชฺชา การนั่ง, เป็นต้น สาธนะนี้ ท่านบัญญัติให้แปลว่า ความ... อัน....การ....

กรณสาธนะ เป็นศัพท์แสดงวัตถุซึ่งเป็นเครื่องมือสำหรับทำ เช่น พนฺธนํ [วัตถุ] เครื่องผูก [มีเชือกและโซ่งเป็นต้น] สาธนะนี้ ท่านบัญญัติให้แปลว่า เป็นเหตุ....เป็นเครื่อง.....เป็นเครื่องอัน เขา...

สัมปทานสาธนะ เป็นศัพท์แสดงชื่อผู้ที่เขามอบให้ คือผู้รับ เช่น สมฺปทานํ [วัตถุ] เป็นที่มอบให้ เป็นต้น, สาธนะ ท่านบัญญัติ ให้แปลว่า เป็นที่... เป็นที่อันเขา...

อปาทานสาธนะ เป็นศัพท์แสดงสถานที่ ๆ ไปปราศ หรือบุคคล ผู้ไปปราศ เช่น ปภสฺสโร แดนซ่านออกแห่งรัศมี [ได้แก่เทวดา พวกหนึ่ง] ปภโว แดนเกิดก่อน [ที่น้ำตก] ภีโม แดนกลัว [ยักษ์] สาธนะนี้ ท่านบัญญัติให้แปลว่า เป็นแดน...

อธิกรณสาธนะ เป็นศัพท์แสดงสถานที่ หรือเป็นชื่อของสถาน ที่ เช่น ฐานํ ที่ตั้ง ที่ยืน, สยนํ ที่นอน เป็นต้น, สาธนะนี้ ท่าน บัญญัติให้แปลว่า เป็นที่... เป็นที่อันเขา... [อ. น.].

ถ. ในสาธนะทั้ง ๗ นี้ สาธนะไหนบ้าง ที่ใช้มาก ?

ต. กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ ภาวสาธนะ กรณสาธนะ อธิ- กรณสาธนะ ๕ สาธนะนี้ใช้มาก ส่วนสัมปทานสาธนะและอปาทาน- สาธนะใช้น้อย. [อ. น.].

ถ. เหตุไร สาธนะทั้ง ๒ นี้ จึงใช้น้อย ? จงอธิบายให้กระจ่าง.

ต. เพราะสาธนะทั้ง ๒ นี้ ใช้ได้แต่ในธาตุบางตัว ไม่ทั่วไป สัมปทานสาธนะ ใช้ได้แต่ธาตุที่เป็นไปความให้ ยื่นให้ ส่งไป

ประทุษร้าย เช่น ทา เปสฺ ทุสฺ ธาตุ เป็นต้น เพราะเมื่อเวลาตั้งวิเคราะห์แห่งสาธนะนี้ ต้องประกอบสัพพนามเป็นจตุตถีวิภัตติ ซึ่งแปลว่า แก่ เพื่อ ต่อ, สาธนะนี้ ใช้กัมมธาตุเป็นพื้น, ส่วนอปาทานสาธนะ ใช้ได้แต่ธาตุที่เป็นไปในความซ่าน ความเกิด ความออกไป เช่น สรฺ ภู ชา นิกฺ-ขมฺ ธาตุ เป็นต้น เพราะเวลาตั้งวิเคราะห์แห่งสาธนะนี้ ต้องประกอบสัพพนามเป็นปัญจมีวิภัตติ ซึ่งแปลว่า แต่, จาก, กว่า, เหตุ, สาธนะนี้ใช้อกัมมธาตุเป็นพื้น เพราะฉะนั้น สาธานะทั้ง ๒ นี้จึงใช้น้อย. [อ. น.].

ถ. สาธนะทั้ง ๕ นอกจากสาธนะทั้ง ๒ ที่กล่าวแล้ว ใช้ได้ในธาตุเช่นไรบ้าง ?

ต. กัมมสาธนะ ใช้ได้ในสกัมมธาตุอย่างเดียว, ๔ สาธนะ ใช้ได้ในธาตุทั้งปวง ทั้งสกัมมธาตุ ทั้งอกัมมธาตุ ตามความที่อำนวยให้เป็น. [อ. น.].

ถ. คำว่า สาธนะ ท่านให้สำเร็จรูปมาแต่รูปวิเคราะห์นั้นอย่างไร ? อธิบาย.

ต. คำว่า สาธนะ นั้น เป็นชื่อของศัพท์ที่สำเร็จแล้ว บรรดาศัพท์ซึ่งเป็นนามกิตก์ทั้งหมด กำหนดรู้ได้ว่าเป็นสาธนะนั้น สาธนะนี้ก็ต้องอาศัยรูปวิเคราะห์ ซึ่งเป็นเครื่องแสดงให้รู้ได้ เพราะสาธนะทั้ง ๗ ต่างมีรูปวิเคราะห์ละอย่าง ๆ เพื่อแสดงความว่าเป็นชื่อของผู้ทำ หรือของสิ่งที่ถูกทำ เป็นต้น เหมือนศัพท์ คือ กมฺมกาโร นี้ เป็นกัตตุสาธนะ สำเร็จมาแต่วิเคราะห์ว่า กมฺมํ กโรติ ซึ่งแสดงให้

เห็นว่า สาธนะนั้นเป็นชื่อของผู้ทำ ดังนี้. [๒๔๖๖].

ถ. สาธนะทั้งหมด อย่างไหนใช้ในอกัมมธาตุอย่างเดียว ? อย่างไหนใช้ในสกัมมธาตุอย่างเดียว ? อย่างไหนใช้ในธาตุทั้ง ๒ ?

ต. อปาทานสาธนะ ใช้อกัมมธาตุอย่างเดียว, กัมมสาธนะและสัมมทานสาธนะ ใช้สกัมมธาตุอย่างเดียว , ๔ สาธนะนอกนั้นใช้ได้ในธาตุทั้ง ๒. [อ. น.].

ถ. สาธนะทั้ง ๗ นั้น สาธนะไหนเป็นนาม ? สาธนะไหนเป็นคุณ ? ทำไมจึงมีถึง ๗ ? และเป็นสำคัญอย่างไรบ้าง ?

ต. ภาวสาธนะ เป็นนาม, นอกนั้นเป็นคุณ, ที่มีถึง ๗ เพราะอนุโลมตามวิธีใช้ในภาษา, เป็นสำคัญในการพูดและการแต่งหนังสือในภาษามคธ เพราะผู้ไม่รู้สาธนะแล้ว อาจพูดและแต่งผิด ทำให้ผู้ฟังผู้ศึกษาเข้าใจความผิดได้ เช่น ช้อนหรือจาน ควรจะเรียกว่าเป็นเครื่องกิน แต่กลับเรียกว่า ที่กิน หรือ การกิน เช่นนี้เป็นต้นย่อมทำให้ความเสียไป. ส่วนภาษามคธ เช่น สี ธาตุ แปลว่า นอนถ้าหมายความถึงสถานที่ แปลว่า เป็นที่นอน ก็ควรประกอบว่า สยนํ แต่กลับประกอบเป็นอย่างอื่นเสีย เช่น ประกอบเป็น สายโก เช่นนี้ จะแปลว่า ที่นอน ไม่ได้ เพราะใช้เครื่องหมายผิดไป จะต้องแปลว่า ผู้นอน เป็นกัตตุสาธนะเป็นแน่ สาธนะเป็นสำคัญในการพูดการแต่ง ดังนี้ . [อ. น.].

ถ. คำว่า รูป ได้แก่อะไร? และรูปนั้น แบ่งเป็นกี่อย่าง ? อะไรบ้าง ?

ต. รูป ได้แก่วาจก แบ่งเป็น ๓ คือ กัตตุรูป กัมมรูป ภาวรูป.

[อ. น.].

ถ. ที่จะทราบว่า เป็นรูปนั้นรูปนี้ได้ ถืออะไรเป็นหลัก ?

ต. ถือ วาจก คือศัพท์กิริยาในวิเคราะห์เป็นหลัก รูปวิเคราะห์ใด เป็นกัตตุวาจกก็ดี เหตุกัตตุวาจก็ดี รูปวิเคราะห์นั้น จัดเป็นกัตตุรูป, รูปวิเคราะห์ใด เป็นกัมมวาจกก็ดี เป็นเหตุกัมมวาจาก็ดี รูปวิเคราะห์นั้น จัดเป็นกัมมรูป, รูปวิเคราะห์ใด เป็นภาววาจก รูปวิเคราะห์นั้น จัดเป็นภาวรูป. [อ. น.].

ถ. สาธนะทั้ง ๗ นั้น สาธนะไหน เป็นได้กี่รูป ? รูปอะไร ?

ต. กัตตุสาธนะ และ อปาทานสาธนะ เป็นกัตตุรูอย่างเดียว, ภาวสาธนะ เป็นภาวรูปอย่างเดียว, ๔ สาธนะนอกนี้ เป็นได้ทั้ง ๒ คือ กัตตุรูป และ กัมมรูป. [อ. น.].

ถ. สาธนะที่จะสำเร็จได้ ต้องอาศัยธาตุเป็นที่ตั้ง อยากทราบว่า สกัมมธาตุ และ อกัมมธาตุ อย่างไหนเป็นสาธนะอะไรได้บ้าง ? และเป็นรูปวิเคราะห์ได้กี่รูป ?

ต. สกัมมธาตุ เป็นได้ ๖ สาธนะ ยกอปาทานสาธนะเสีย เป็นรูปวิเคราะห์ได้ทั้ง ๓ รูป, อกัมมธาตุ เป็นได้ ๖ สาธนะ ยกกัมมสาธนะเสีย เป็นรูปวิเคราะห์ได้ ๒ รูป ยกกัมมรูปเสีย [ที่ว่านี้เฉพาะเป็นไปโดยมาก] แต่ควรถือเนื้อความของศัพท์เป็นสำคัญ คือแล้วแต่เนื้อความของศัพท์จะหมุนให้เป็นไปได้. [อ. น.].

ถ. รูปวิเคราะห์ทั้ง ๓ นั้น อย่างไหนใช้หมายสาธนะอะไรได้บ้าง

ต. กัตตุรูป ใช้หมายสาธนะได้ ๖ ยกภาวสาธนะเสีย, กัมมรูป ใช้หมายสาธนะได้ ๔ คือ กัมมสาธนะ กรณสาธนะ สัมปทานสาธนะ อธิกรณสาธน, ภาวรูป ใช้หมายสาธนะได้ ๑ คือ ภาวสาธนะ.

[ปัจจัยนามกิตก์]

ถ. เราจะทราบสาธนะได้แม่นยำ ต้องอาศัยอะไรเป็นหลัก ?

ต. ต้องอาศัยปัจจัย และเนื้อความของสาธนะนั้น ๆ เป็นหลัก.

[อ. น.].

ถ. ปัจจัยนามกิตก์ มีเท่าไร ? แบ่งเป็นหมวดหมู่อย่างไรบ้าง ? จงแสดง. และหมวดหมู่ไหนเป็นเครื่องหมายรูปและสาธนะวิเคราะห์และสาธนะอะไร?

ต. มี ๑๔ ตัว แบ่งเป็น ๓ หมู่ คือ กิตปัจจัย ๔ ตัว กฺวิ ณี ณฺวุ ตุ รู, กิจจปัจจัย ๒ ตัว ข ณฺย, กิตกิจจปัจจัย ๗ ตัว อ อิ ณ เตฺว ติ ตุํ ยุ.

กิตปัจจัย เป็นเครื่องหมาย กัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

กิจจปัจจัย เป็นเครื่องหมาย กัมมรูปและภาวรูป กัมมสาธนะและภาวสาธนะ.

กิตกิจจปัจจัย เป็นเครื่องหมาย รูปและสาธนะได้ทั้งหมด แล้วแต่เนื้อความจะอำนวยให้เป็นได้. [อ. น.].

ถ. ปัจจัยในนามกิตก์ นิยมลงในนามหรือคุณ ? หรือนิยมในศัพท์อะไร เมื่อลงสำเร็จแล้ว เป็นศัพท์พวกไหน ?

ต. จะลงในศัพท์นามหรือคุณไม่ได้ ต้องลงได้แต่ที่ธาตุอย่างเดียว เมื่อลงสำเร็จแล้ว เป็นนามบ้าง คุณบ้าง. [อ. น.].

ถ. ท่านหมายประโยชน์อย่างไร ที่แบ่งปัจจัยในกิตก์เป็น ๓ แผนก ซึ่งเรียกชื่อเหมือน ๆ กัน ทั้งในนามกิตก์และกิริยากิตก์ ? จงอธิบาย.

ต. ท่าน หมายประโยชน์ที่จะให้อาศัยเป็นเครื่องกำหนดประเภทของนามกิตก์ และ กิริยากิตก์นั้น คือ ในนามกิตก์เป็นเครื่องกำหนดรูปแห่งสาธนะว่า ศัพท์ที่ประกอบปัจจัยแผนกนั้น มีรูปอย่างนั้นได้ มีรูปอย่างนี้ไม่ได้ คือ กัตปัจจัย เป็นได้แต่กัตตุรูปอย่างเดียส, กิจจปัจจัย เป็นได้แต่ กัมมรูป และภาวรูป, กิตกิจจปัจจัย เป็นได้ทั้ง ๓ รูป. ในกิริยากิตก์ เป็นเครื่องกำหนดวาจก โดยอาการคล้ายกันกับปัจจัยในนามกิตก์ ซึ่งเป็นเครื่องกำหนดหมายรูป คือ กิตปัจจัย เป็นได้แก่ กัตตุวาจก และ เหตุกัตตุวาจก. กิจจปัจจัย เป็นได้แต่ กัมมวาจก และภาววาจก และ เหตุกัมมวาจก, กิตกิจจ-ปัจจัย เป็นได้ทั้ง ๕ วาจก. [๒๔๖๒-๒๔๗๑].

ถ. ปัจจัยอะไรบ้าง สำหรับประกอบกับศัพท์ที่เป็น กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ และ ภาวาธนะ ?

ต. กิตปัจจัย คือ กฺวิ ณี ณฺวุ ตุ รู สำหรับประกอบกับศัพท์ที่เป็นกัตตุสาธนะ, กิจจปัจจัย คือ ข ณฺย สำหรับประกอบศัพท์ที่เป็น กัมมสาธนะ และ ภาวสาธนะ, กิตกิจจปัจจัย คือ อ อิ ณ เตฺว ติ ตุํ ยุ สำหรับประกอบศัพท์ที่เป็นภาวสาธนะ. [๒๔๖๓] .

ถ. การที่จัดปัจจัยนามกิตก์เป็นหมวด ๆ นั้น มีประโยชน์อย่างไร ?

ต. มีประโยชน์ คือ ทำความฟั่นเฝือของผู้ศึกษาให้น้อยลงในเรื่องวินิจฉัยสาธนะ กล่าวสั้นก็คือ ทำให้จำหรือสังเกตสาธนะได้ง่าย.

[อ. น.].

ถ. ปัจจัยในนามกิตก์ เมื่อลงแล้ว แจกด้วยวิภัตตินามได้หมดหรือไม่ ? ถ้าแจกได้หมดก็แล้วไป ถ้าแจกไม่ได้หมด ปัจจัยอะไรบ้างที่แจกไม่ได้ ? และจะนำมาใช้ในข้อความได้อย่างไร ?

ต. แจกไม่ได้หมด เพราะ เตฺว และตุํ ปัจจัย เป็นอัพยยะ แจกด้วยวิภัตตินามไม่ได้ เมื่อนำมาใช้ในข้อความ เตฺว ปัจจัย เป็นเครื่องหมาย จตุตถีวิภัตติ, ตุํ ปัจจัย เป็นเครื่องหมาย ปฐมาและจุตตถีวิภัตติ นอกจากนี้ แจกได้ทั้งหมด. [๒๔๖๐-๒๔๗๘].

ถ. ศัพท์นามกิตก์นั้น ถ้ามีศัพท์อื่นที่เกี่ยวเป็นกรรมเข้ามา จะมีวิธีใช้ศัพท์นั้นอย่างไร ? มีอุทาหรณ์เช่นไร ?

ต. มีวิธีใช้ศัพท์นั้นเป็น ฉัฏฐีวิภัตติ แทน ทุติยาวิภัตติ. อุทาหรณ์ เช่น ปุญฺญสฺส กรณํ, อริยสจฺจานํ ทสฺสนํ. [๒๔๖๓].

ถ. อำนาจของปัจจัยอะไรบ้าง อาจบังคับฉัฏฐีลงในอรรถแห่งทุติยา ? จงบรรยายพร้อมทั้งอุทาหรณ์.

ต. ว่าตามวากยสัมพันธ์ ปัจจัยในนามกิตก์ทั้งหมด เว้นแต่ ตุํ ตัวเดียวเท่านั้น มีอำนาจอาจบังคับฉัฏฐีลงในอรรถแห่งทุติยาได้ทุกตัว เช่น จิตฺตสฺส ทมโถ สาธุ, ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห, ภวิสฺสนฺติ

ธมฺมสฺส อญฺญาตาโร เป็นตัวอย่าง, แต่ตามหลักที่ใช้อยู่โดยมาก ท่านกำหนดไว้เพียง ๓ ตัว คือ ณฺวุ ตุ ยุ และลักษณะแห่งศัพท์ที่ใช้โดยมาก ก็มักเป็นไปตามนี้. [๒๔๗๑].

ถ. ปัจจัยตัวไหนบ้าง ลงในอรรถแห่งตัสสีลได้ ? ขอตัวอย่างด้วย

ต. ณี ตุ รู ยุ ปัจจัย ๔ ตัวนี้ ลงในอรรถแห่งตัสสีลได้. ณี ปัจจัย เช่น ธมฺมํ วทติ สีเลนาติ ธมฺมวาที, ตุ ปัจจัย เช่น กโรติ สีเลนาติ กตฺตา, รูป ปัจจัย เช่น วิชานาติ สีเลนาติ วิญฺญู, ยุ ปัจจัย เช่น กุญฺฌติ สีเลนาติ โกธโน. [อ. น.].

ถ. ณ ข กฺวิ ปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุแล้วต้องลบ จักรู้ว่าศัพท์นั้นลงปัจจัยนั้นได้อย่างไร ?

ต. จักรู้ได้เป็นส่วน ๆ ตามธรรมดาของปัจจัย คือ อุทาหรณ์ที่ประกอบด้วย ณ ปัจจัย ถ้าพยัญชนะต้นธาตุเป็นรัสสะล้วน มิใช่ทีฆะ หรือมีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ต้องพฤทธิสระที่สุด คือ อ ต้องเป็น อา, อิ ต้องเป็น เอ, อุ ต้องเป็น โอ. เช่น กมฺมกาโร [กมฺม+กฺร] ปเวโส [ป+วิสฺ] โจโร [จุรฺ] เป็นต้น. อุทาหรณ์ที่ประกอบด้วย ข ปัจจัย ต้องเป็นศัพท์ที่มี อีส ทุ สุ อยู่ต้นธาตุ เช่น อีสสฺสโย ทุรกฺขํ สุกรํ เป็นต้น, อุทาหรณ์ที่ประกอบด้วย กฺวิ ปัจจัย ถ้าเป็นธาตุตั้งแต่ ๒ ตัวขึ้นไป มักมีบทหน้าและต้องลบที่สุดธาตุ เช่น อุรโค [อุร+คมฺ] ถ้าเป็นธาตุตัวเดียว มักมีอุปสัคหรือนิบาตนำหน้า เช่น สยมฺภู [สยํ+ภู] อภิภู [อภิ+ภู] เป็นต้น. [๒๔๖๗ - ๒๔๘๒].

ถ. ณฺย ปัจจัย ในภาวตัทธิตและในนามกิตก์ มีวิธีต่างกัน อย่างไร ?

ต. ในภาวตัทธิต ท่านใช้ลงที่ศัพท์นามบ้าง กิริยาบ้าง เป็นเครื่องหมายแทนภาวศัพท์ เมื่อลงแล้ว ท่านให้ลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่ ย, ลบ อ สระที่สุดศัพท์หน้าเสียแล้ว เอาพยัญชนะที่สุดศัพท์ซึ่งมีสระอันลบเสียแล้วนั้น กับ ย อาเทศตามรูปที่อาจเป็นได้ต่าง ๆ หรือแปลงเหมือนพยัญชนะหน้า ย ทั้ง ๒ ตัวบ้าง, คง ย ไว้ไม่อาเทศบ้าง. ในนามกิตก์ ท่านใช้ลงที่ธาตุ เป็นเครื่องหมายกัมมสาธนะและภาวสาธนะ ลงแล้วลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่ ย แล้วอาเทศกับที่สุดธาตุบ้าง, คง ย ไว้ไม่ต้องมีวิธีอย่างอื่นบ้าง, คง ย ไว้แล้วซ้อน ย หรือมีวิธีอย่างอื่นบ้าง, ไม่ลบ ณ แต่อาเทศ ณฺย นั้นบ้าง.

[๒๔๗๗].

ถ. ปัจจัยตัวไหนบ้าง เมื่อลงสำเร็จเป็นสาธนะแล้ว ไม่ปรากฏรูปร่าง ๆ ของตัวอย่างด้วย.

ต. กฺวิ ณ อ ข ปัจจัย เมื่อลงสำเร็จเป็นสาธนะแล้ว ไม่ปรากฏรูปร่าง กฺวิ ปัจจัย เช่น อุรโค เป็นต้น. ณ ปัจจัย เช่น กมฺมกาโก เป็นต้น. อ ปัจจัย เช่น หิตกฺกโร เป็นต้น. ข ปัจจัย เช่น สุภโร เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. ปัจจัยตัวไหนบ้าง เมื่อลงธาตุแล้ว นิยมให้ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ ? จงอ้างอุทาหรณ์มาให้ดูด้วย.

ต. กฺวิ ตุ ติ เตฺว ตุํ ปัจจัย, เมื่อลงที่ธาตุแล้ว นิยมให้ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ, กฺวิ ปัจจัย เช่น สงฺโข เป็นต้น, ตุ ปัจจัย เช่น กตฺตา เป็นต้น, ติ ปัจจัย เช่น มติ เป็นต้น, เตฺว ปัจจัย เช่น กาเตฺว เป็นต้น, ตุํ ปัจจัย เช่น กาตุํ เป็นต้น, ส่วน รู ปัจจัย ลบที่สุดธาตุก็ได้ เช่น ปารคู เป็นต้น, ไม่ลบที่สุดธาตุก็ได้ แต่ต้องรัสสะ อู เป็น อุ เช่น ภิกฺขุ เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. กิตปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุสำเร็จเป็นสาธนะแล้ว จะสังเกตรู้ได้อย่างไรว่า ศัพท์ไหนลงปัจจัยอะไร ?

ต. สังเกตรู้ได้ดังนี้ :-

กฺวิ ปัจจัย เมื่อลงที่ธาตุ ซึ่งมีพยัญชนะ ๒ ตัว มีพยัญชนะเป็นที่สุด เช่น คมฺ เมื่อลงแล้ว ต้องลบพยัญชนะที่สุดธาตุ คงไว้แต่พยัญชนะต้นธาตุตัวเดียว เช่น อุรโค เป็นต้น, ถ้าลงที่ธาตุพยัญชนะตัวเดียว ไม่ต้องลบ คงไว้ตามเดิม เช่น ภู ธาตุ สำเร็จเป็น สยมฺภู เป็นต้น, กฺวิ ปัจจัย เมื่อลงแล้วต้องลบ และธาตุที่ลง กฺวิปัจจัย นี้ ต้องมีบทอื่นนำหน้าเสมอ แต่ไม่นิยมลงในอรรถแห่งตัสสีล.

ณี ปัจจัย เมื่อลงที่ธาตุแล้วต้องลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่สระที่ ณ อาศัย ถ้าต้นธาตุเป็นรัสสะ ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ต้องพฤทธิ เหมือนในตัทธิต คือ ทีฆะ อ เป็น อา, วิการ อิ เป็น เอ, อุ เป็น โอ, นิยมลงในอรรถแห่งตัสสีล ซึ่งแปลว่า ปกติ และนิยมการมีบทอื่นนำหน้าเสมอ แต่ไม่นิยมลงในอรระแห่งตัสสีล.

ณี ปัจจัย เมื่อลงที่ธาตุแล้วต้องลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่สระที่ ณ อาศัย ถ้าต้นธาตุเป็นรัสสะ ไม่มีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ต้องพฤทธิ เหมือนในตัทธิต คือ ทีฆะ อ เป็น อา, วิการ อิ เป็น เอ, อุ เป็น โอ, นิยมลงในอรรถแห่งตัสสีล ซึ่งแปลว่า ปกติ และนิยม
การมีบทอื่นนำหน้าเหมือนกัน กฺวิ ปัจจัย แต่เมื่อลงปัจจัยแล้วไม่ต้องลบ

ที่สุดธาตุ เช่น ธมฺมจารี ปาปการี เป็นต้น. ถ้าลงที่ธาตุมีพยัญชนะ

ตัวเดียว มี อา เป็นที่สุด เช่น ปา ฐา ทา เป็นต้น ท่านให้ลง ย ปัจจัย หลังธาตุ เช่น มชฺชปายี กมฺมฏฺฐายี อทินฺนทายี เป็นต้น ถ้าลงที่ธาตุมี อิ อี เป็นที่สุด เช่น จิ สี ธาตุเป็นต้น ต้องวิการ อิ อี เป็น เอ, เอา เอ เป็น อาย เช่น วุฑฺฒาปจายี ต้องวิการ อุ อู เป็น โอ, เอา โอ เป็น อาว เช่น ธมฺมสาวี เอวํภาวี เป็นต้น.

ณฺวุ ปัจจัย เมื่อลงที่ธาตุแล้วต้องพฤทธิ เช่นเดียวกับที่กล่าวแล้วในตัทธิต แล้วเอา ณฺวุ เป็น อก เช่น อนุสาโก เป็นต้น ถ้าลงที่ธาตุ มีพยัญชนะตัวเดียว มี อา เป็นที่สุด ให้ลง ยุ ปัจจัย หลังธาตุด้วย เช่น ทายโก. ถ้ามี อิ อี อุ อ เป็นที่สุด ก็ต้องพฤทธิและแปลงสระอย่างเดียวกับ ณี ปัจจัย ที่กล่าวแล้ว ปัจจัยนี้ แปลกจาก ณี ปัจจัย ก็คือ ไม่นิยมลงในอรรถแห่งตัสสีล มีบทอื่นนำหน้าก็ได้ ไม่นำหน้าก็ได้ ที่แน่นอนก็คือ เอา ณฺวุ เป็น อก เสมอไป.

ตุ ปัจจัย เมื่อลงที่ธาตุมีพยัญชนะ ๒ ตัว ต้องลบพยัญชนะที่สุดธาตุ คงไว้แต่พยัญชนะต้นธาตุตัวเดียว และคง ตุ ปัจจัยไว้แล้วซ้อน ต หน้า ตุ ปัจจัย ทำให้พยัญชนะที่อยู่หน้า ตุ เป็น ครุ เสมอไป เช่น กรฺ ธาตุ เป็น กตฺตา , วทฺ ธาตุ เป็น วตฺตา เป็นต้น ถ้าพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น น จะคง น ไว้ไม่ต้องซ้อน ต ก็ได้ หรือจะลบ น แล้วซ้อน ต ก็ได้ ตามแต่จะเห็นควร เช่น หนฺ ธาตุ เป็น หนฺตา, ขนฺ ธาตุ เป็น ขตฺตา เป็นต้น, ถ้าลงที่ธาตุมีพยัญชนะตัวเดียว ไม่มีวิธีเปลี่ยนแปลงอย่างไร คงธาตุคงปัจจัยไว้ตามเดิม เช่น ธา

ธาตุ เป็น ธาตา, ญา ธาตุ เป็น ญาตา เป็นต้น, ถ้าธาตุมีสระเป็น ลหุ ก็ต้องทำเป็น ครุ เช่น สุ ธาตุ เป็น โสตา เป็นต้น, ส่วนธาตุที่มีสระเป็น ครุ แล้ว จะคงตามเดิมหรือจะวิการ อิ เป็น เอ, อุ เป็น โอ ก็ได้ตามแต่ความนิยม ศัพท์ที่ประกอบด้วย ตุ ปัจจัย นี้ นิยมแจกตามแบบ สตฺถุ เป็นพื้น, อนึ่ง ปัจจัยนี้ ลงในอรรถแห่งตัสสีลก็ได้ ไม่ลงก็ได้ ไม่มีจำกัด.

รูป ปัจจัย เมื่อลงที่ธาตุแล้ว ต้องลบ ร เหลือไว้แต่สระที่ ร อาศัย ถ้าลงที่ธาตุมีพยัญชนะ ๒ ตัวเป็นรัสสะ ต้องลบพยัญชนะตัวที่สุด เช่น คมฺ ธาตุ เป็น ปารคู เป็นต้น ถ้าธาตุมีพยัญชนะสังโยคอยู่เบื้องหลัง ไม่ต้องลบพยัญชนะที่สุด เป็นแต่รัสสะ อู เป็น อุ เช่น ภิกฺข ธาตุ เป็น ภิกฺขุ เป็นต้น ถ้าธาตุมีพยัญชนะตัวเดียว ต้องลบสระที่ธาตุ แล้วประกอบ อู เข้ากับธาตุ เช่น ญา ธาตุ เป็น วิญฺญู เป็นต้น. ปัจจัยนี้ นิยมลงในอรรถแห่งตัสสีล แต่จะมีบทอื่นนำหน้าก็ได้ ไม่มีก็ได้ ไม่มีจำกัด.

ปัจจัย ๕ ตัว เป็นเครื่องหมายกัตตุรูป กัตตุสาธนะ เมื่อสังเกตดังกล่าวมานี้ ย่อมทราบได้ว่า ศัพท์นี้ลงปัจจัยนั้น ๆ ได้. [อ. น.].

ถ. กิจจปัจจัย ๒ ตัว เมื่อลงแล้ว จะสังเกตรู้ได้อย่างไร ว่าศัพท์นั้น ๆ ลงปัจจัย ๒ ตัวนี้ ?

ต. รู้ได้ดังนี้ คือ ปัจจัย ๒ ตัวนี้ เป็นเครื่องหมายกัมมรูป กัมมสาธนะ และ ภาวรูป ภาวสาธนะ แต่ภาวรูป ภาวสาธนะ มีที่ใช้น้อย.

ข. ปัจจัย เมื่อลงแล้ว ต้องลบเสีย เมื่อลบแล้ว ก็ไม่มีวิธีเปลี่ยนแปลง โดยมากศัพท์ที่ลงปัจจัยนี้ มักมี ทุ สุ ตัวใดตัวหนึ่งนำหน้า และนิยมลงใน สกัมมธาตุ เป็นพื้น เช่น ทุกฺกรํ [กรรม] อันเขาทำได้โดยยาก, ทุรกฺขํ [จิต] อันเขารักษาได้โดยยาก, สุภโร [บุตร] อันเขาเลี้ยงได้โดยง่าย เป็นต้น.

ณฺย ปัจจัย เมื่อลงแล้ว ลบ ณ เสีย เหลือไว้แต่ ย แล้วพฤทธิเหมือน ณ ปัจจัย ในตัทธิต หรือแปลงพยัญชนะที่สุดธาตุกับ ย เป็นพยัญชนะต่าง ๆ ดังนี้ :-

การิยํ กรฺ ธาตุ พฤทธิ อ เป็น อา, อิ อาคม ลบ ณ.

เนยฺยํ นี ธาตุ พฤทธิ อิ เป็น เอ, ลบ ณ ซ้อน ย.

เทยฺยํ ทา ธาตุ ลบ อา เอา ณฺย เป็น เอยฺย.

วชฺชํ วทฺ ธาตุ ลบ ณ เอา ทฺ กับ ย เป็น ชช.

ทมฺโม ทมฺ ธาตุ ลบ ณ เอา มฺ กับ ย เป็น มฺม.

โยคฺคํ ยุชฺ ธาตุ ลบ ณ เอา ชฺ กับ ย เป็น คฺค.

คารยฺหํ ครหฺ ธาตุ ลบ ณ แปร หฺ ไว้เบื้องหลัง ย ไว้เบื้องหนา.

โพชฺฌํ ครหฺ ธาตุ ลบ ณ พฤทธิ อุ เป็น โอ, เอา ธฺ กับ ย เป็น ชฺฌ.

ยังมีวิธีเปลี่ยนแปลงอีกมาก นำมาแสดงพอเป็นตัวอย่าง ปัจจัยนี้ ลงใน กัมมรูป กัมมสาธนะ เป็นพื้น ที่เป็น ภาวรูป ภาว-สาธนะ ก็มีบ้าง, สังเกตดังแสดงมานี้ ย่อมทราบได้. [อ. น.].

ถ. ศัพท์นามกิตก์ เป็นนามนามบ้าง คุณนามบ้าง ทั้งนั้นหรือ ? ถ้าจะใช้เป็นกิริยากิตก์บ้าง จะได้ไหม ? โปรดแสดงให้มีหลักฐาน.

ต. เป็นนามนามและคุณนามทั้งนั้น แต่จะใช้กิริยากิตก์บ้าง ก็ได้ เช่น เต จ ภิกฺขู คารยฺหา แปลว่า อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เหล่านั้น อันท่านพึงติเตียน, อานนฺทาทิสุขํ มาตรํ ปริจริตฺวาน ปณฺฑิเตน ลพฺภํ แปลว่า สุขมีความเพลิดเพลินเป็นต้น อันบุตร ผู้เป็นบัณฑิต บำเรอแล้ว ซึ่งมาดา พึงได้. [อ. น.].

ถ. กิตกิจปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว มีที่สังเกตให้รู้ได้ อย่างไรว่า ศัพท์นี้ลงปัจจัยนั้น ๆ.

ต. รู้ได้ดังนี้ :-

อ. อิ ปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว ไม่มีวิธีเปลี่ยนแปลง อย่างไรเลย คงรูปอยู่อย่างนั้น แต่ศัพท์ที่ประกอบด้วย อ ปัจจัย มักมีบทอื่นนำหน้าธาตุโดยมาก แต่ไม่นิยมลงเป็นแน่นอน ที่ไม่มีบท อื่นนำหน้าก็มี เช่น คโห ผู้จับ, ส่วนศัพท์ที่ประกอบด้วย อิ ปัจจัย ตามที่เคยเห็นมา มีบทอื่นนำหน้าเป็นพื้น. อ ปัจจัย เช่น นิสฺสโย เป็นต้น. อิ ปัจจัย เช่น นิธิ อุทธิ เป็นต้น.

ณ ปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว มีวิธีเปลี่ยนแปลง คือ พฤทธิตามลักษณะที่กล่าวแล้วในตัทธิต มีบทอื่นนำหน้าก็มี ไม่มีนำ หน้าก็มี ถ้าธาตุมี ชฺ เป็นที่สุด แปล ชฺ เป็น ค เช่น ยาโค โยโค โรโค เป็นต้น. ถ้าธาตุมี จฺ เป็นที่สุด แปลง จฺ เป็น ก เช่น ปาโก อภิเสโก เป็นต้น.

เตฺว ปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว คง เตฺว ไว้ ลบพยัญชนะ ที่สุดธาตุ เช่น ภาเตฺว คนฺเตฺว เป็นต้น ถ้าประกอบกับธาตุตัวเดียว

ไม่มีวิธีเปลี่ยนแปลง เช่น หาเตฺว ธาเตฺว และศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ ใช้เป็นจตุตถีวิภัตติอย่างเดียว เป็นอัพยยะแจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ไม่ได้.

ติ. ปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว ลง ติ ไว้ ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ ศัพท์ที่ลง ติ ปัจจัย เป็นอิตถีลิงค์อย่างเดียว เช่น มติ สติ คติ เป็นต้น.

ตุํ ปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว คง ตุํ ไว้ ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ เช่น กาตุํ คนฺตุํ เป็นต้น แต่ถ้าลง อิ อาคม ไม่ต้องลบพยัญชนะที่สุดธาตุ เช่น คมิตุํ สยิตุํ ปติตุํ โสเธตุํ ถ้าเป็นเหตุกัตตุวาจกก็ไม่ต้องลบพยัญชนะที่สุดธาตุ เช่น กาเรตุํ ปาเตตุํ โสเธตุํ เป็นต้น ถ้าประกอบกับธาตุตัวเดียว คงไว้ตามเดิมไม่มีเปลี่ยนแปลง เช่น ปติฏฺฐาตุํ ทาตุํ เป็นต้น. ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ ใช้ได้ ๒ วิภัตติ คือ ปฐมาวิภัตติ และ จตุตถีวิภัตติ เท่านั้น เป็นอัพยยะ แจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ไม่ได้.

ยุ ปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุแล้ว มีอำนาจพฤทธิสระได้เหมือน ณ ปัจจัย ที่กล่าวแล้วในตัทธิต และแปลง ยุ เป็น อน เช่น เจตนา โกธโน โภชนํ เป็นต้น หรือจะไม่พฤทธิ คงไว้ตามเดิมก็ได้ เช่น คมนํ วจนํ เป็นต้น, ถ้าธาตุมี รฺ หรือ หฺ เป็นที่สุด แปลง ยุ เป็น อณ เช่น กรณํ หรณํ, คหณํ, แต่ธาตุมี หฺ เป็นที่สุด ไม่นิยมแน่เหมือนธาตุที่มี ร เป็นที่สุด คือจะแปลงเป็น อน หรือ อณ ก็ได้. อนึ่ง ศัพท์ที่ลงปัจจัยนี้ ใช้ลงในอรรถแห่งตัสสีลก็ได้ ไม่ลงก็ได้ และมีบทอื่น

นำหน้าหรือไม่นำหน้าก็ได้ แล้วแต่ความนิยม. เมื่อสังเกตโดยนัยดังแสดงมานี้ ย่อมรู้ได้ว่า ศัพท์นั้นลงปัจจัยนั้น.[อ.น.].

ถ. ติ กับ ตุ ปัจจัย ลงได้ในสาธนะไหนบ้าง ? อ้างหลักมาดู.

ต. ติ ปัจจัย ลงได้ทุกสาธนะ แต่ที่ปรากฏโดยมากเพียง ๕ สาธนะ คือ กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ ภาวสาธนะ กรณสาธนะ อธิกรณสาธนะ อุทาหรณ์ว่า มติ เป็น กัตตุสาธนะ ก็ได้ กรณสาธนะ ก็ได้ ภาวสาธนะ ก็ได้, สมฺปตฺติ เป็น กัตตุสาธนะ, คติ เป็น อธิกรณ-สาธนะ. ตุ ปัจจัย ลงในกัตตุสาธนะอย่างเดียว อุทาหรณ์ว่า กตฺตา โสตา เป็นต้น. [๒๔๖๖๘].

[วิเคราะห์นามกิตก์]

ถ. จงเขียนรูปวิเคราะห์ทั้ง ๓ มาดู.

ต. กัตตุรูป เช่น กโรติ กเถติ, กัมมรูป กริยเต หรือ กาตพฺพํ กถิยเต หรือ กเถตพฺพํ, ภาวรูป เช่น กรยเต หรือ กาตพฺพํ เป็นต้น.

[อ. น.].

ถ. ศัพท์ว่า กมฺมํ กโรตีติ กมฺมการี นี้ ส่วนไหนเป็นวิเคราะห์ ? ส่วนไหนเป็นสาธนะ ? ส่วนไหนเป็นเครื่องหมายรูปวิเคราะห์ ?

ต. กมฺมํ กโรตีติ เป็นวิเคราะห์, กมฺมการี เป็นสาธนะ, กโรติ เป็นเครื่องหมายรูปวิเคราะห์. [อ. น.].

ถ. ศัพท์ที่เป็นเครื่องหมายรูปวิเคราะห์แห่งสาธนะนั้น ท่านนิยมใช้ศัพท์ชนิดไหนบ้าง ? และอย่างไหนเป็นเครื่องหมายรูปวิเคราะห์อะไร ?

ต. ใช้ศัพท์กิริยาอาขยาต เช่น กโรติ เป็นต้น อย่างหนึ่ง ศัพท์กิริยากิตก์ที่ลง ตพฺพ ปัจจัย เช่น กาตพฺโพ เป็นต้น อย่างหนึ่ง ศัพท์กิริยานาม เช่น ปจนํ เป็นต้น อย่างหนึ่ง ศัพท์กิริยาอาขยาต เป็นเครื่องหมายรูปวิเคราะห์ทั้ง ๓ ศัพท์กิริยากิตก์ เป็นเครื่องหมายเฉพาะกัมมรูป และ ภาวรูป. ศัพท์กิริยานามเป็นเครื่องหมายภาวรูปอย่างเดียว. [อ. น.].

ถ. วิเคราะห์แห่งสาธนะนั้น ท่านนิยมใช้สัพพนามด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงอยากทราบว่า สาธนะไหน ใช้สัพพนามอย่างไร ? ขอตัวอย่างด้วย.

ต. กัตตุสาธนะ ใช้สัพพนามประกอบเป็นปฐมาวิภัตติ แต่ไม่ได้เรียงไว้ในวิเคราะห์ เป็นแต่เมื่อแปล ให้เติม ย ต เข้าด้วยตามลิงค์วจนะ เป็นกัตตุรูปอย่างเดียว เช่น เทตีติ ทายโก แปลว่า [บุคคลใด] ย่อมให้ เหตุนั้น [บุคคลนั้น] ชื่อว่า ผู้ให้.

กัมมสาธนะ ถ้าเป็นกัตตรูป ใช้สัพพนามประกอบเป็นทุติยา-วิภัตติ เช่น ปิยติ ตนฺติ ปิโย แปลว่า [บิดา] ย่อมรัก ซึ่งบุตรนั้น เหตุนั้น [บุตรนั้น] ชื่อว่า เป็นที่รัก [ของบิดา] , ถ้าเป็นกัมมรูป ใช้สัพพนามประกอบเป็นปฐมาวิภัตติ แต่ไม่ได้เรียงไว้ในวิเคราะห์ เช่นเดียวกับกัตตุสาธนะ เช่น ภุญฺชิตพฺพนฺติ โภชนํ แปลว่า [สิ่งใด] อันเขาพึงกิน เหตุนั้น [สิ่งนั้น] ชื่อว่า อันเขาพึงกิน.

ภาวสาธนะ ไม่ต้องใช้สัพพนามในวิเคราะห์ เป็นแต่เวลาแปลเติมตัว อนภิหิตกัตตา มาเป็นเจ้าของกิริยา เช่น คจฺฉิยเตติ คมนํ

แปลว่า [อันเขา] ย่อมไป เหตุนั้น ชื่อว่า ความไป.

กรณสาธนะ ใช้สัพพนามประกอบเป็นตติยาวิภัตติ ทั้งที่เป็นกัตตุรูป ทั้งกัมมรูป, กัตตุรูป เช่น คจฺฉติ เตนาติ คมนํ แปลว่า [คน] ย่อมไปด้วยยานนั้น เหตุนั้น [ยานนั้น] ชื่อว่า เป็นเครื่องไป [ของคน], กัมมรูป เช่น สํวณฺณิยเต เอตายาติ สํวณฺณนา แปลว่า [เนื้อความ] อันท่านย่อมพรรณนาพร้อม ด้วยวาจานั่น เหตุนั้น [วาจานั่น] ชื่อว่า เป็นเครื่องอันท่านพรรณนาพร้อม [แห่งเนื้อความ].

สัมปทานสาธนะ ใช้สัพพนามประกอบเป็นจตุตถีวิภัตติ ทั้งกัตตุรูป ทั้งกัมมรูป. กัตตุรูป เช่น สมฺปาเทติ เอตสฺสาติ สมฺปทานํ แปลว่า [ทายก] ย่อมมอบให้แก่ที่นั่น เหตุนั้น ที่นั่น ชื่อว่า เป็นที่มอบให้ [แห่งทายก], กัมมรูป เช่น สมฺปทิยเต เอตสฺสาติ สมฺปทาโน แปลว่า [วัตถุ] อันเขาย่อมมอบให้แก่ปฏิคาหกนั่น เหตุนั้น [ปฏิคาหกนั่น] ชื่อว่า เป็นที่อันเขามอบให้ [แห่งวัตถุ].

อปาทานสาธนะ ใช้สัพพนามประกอบเป็นปัญจมีวิภัตติ เป็นกัตตุรูปอย่างเดียว เช่น ปจมํ ภวติ เอตสฺมาติ ปภโว แปลว่า [แม่น้ำ] ย่อมเกิดก่อน แต่ประเทศนั่น เหตุนั้น ประเทศนั่น ชื่อว่า เป็นแดนเกิดก่อน [แห่งแม่น้ำ].

อธิกรณสาธนะ ใช้สัพพนามประกอบเป็นสัตตมีวิภัตติ ทั้งกัตตุรูป ทั้งกัมมรูป, กัตตุรูป เช่น สยติ เอตฺถาติ สยนํ [บุคคล] ย่อมนอนในที่นี้ เหตุนั้น ที่นี้ ชื่อว่า เป็นที่นอน [แห่งบุคคล],

กัมมรูป เช่น ภุญฺชิพฺพํ เอตฺถาติ โภชนํ แปลว่า [วัตถุ] อัน เขาพึงกิน ในที่นี้ เหตุนั้น ที่นี้ เป็นที่อันเขากิน [แห่งวัตถุ].

[อ. น.]

ถ. สัพพนามที่ใช้ในวิเคราะห์แห่งสาธนะนั้น ๆ ท่านนิยมใช้สัพพนามตัวไหน ในสาธนะไหน?

ต. กัตตุสาธนะ นิยมใช้ ย ศัพท์ในวิเคราะห์ แต่ไม่ต้องเขียนไว้. กัมมสาธนะ ถ้าเป็น กัตตุรูป นิยมใช้ ต ศัพท์ในวิเคราะห์, ถ้าเป็น กัมมรูป นิยมใช้ ย ศัพท์ในวิเคราะห์. ภาวสาธนะ ไม่ต้องใช้สัพพนาม ในวิเคราะห์ เป็นแต่เวลาแปล เดิม เตน อันเขา เป็นเจ้าของกิริยาเท่านั้น. กรณสาธนะ สัมปทานสาธนะ อปาทานสาธนะ นิยมใช้ ต เอต ในวิเคราะห์, อธิกรณสาธนะ นิยมใช้ ต เอต อิม ในวิเคราะห์ แต่ อิม ศัพท์นั้น นิยมลง ตฺถ ปัจจัย ซึ่งเป็นเครื่องหมายสัตตมีวิภัตติ สำเร็จรูปเป็น เอตฺถ. [อ. น.].

ถ. ขอตัวอย่างสาธนะทั้ง ๗ พร้อมทั้งวิเคราะห์มาดู ?

ต. ธมฺมํ ธาเรตีติ ธมฺมธโร ชื่อ กัตตุสาธนะ. กาตพฺพนฺติ กิจฺจํ ชื่อ กัมมสาธนะ, ปูชิยเตติ ปูชา ชื่อ ภาวสาธนะ, ปหรติ เตนาติ ปหรณํ ชื่อ กรณสาธนะ, โคจรติ เอตสฺสาติ โคจโร ชื่อ สัมปทานสาธนะ, นิคจฺฉติ เอตฺสมาติ นิคโม ชื่อ อปาทานสาธนะ ติฏฺฐติ เอตฺถาติ ฐานํ ชื่อ อธิกรณสาธนะ. [๒๔๖๕].

ถ. สัพพนามในวิเคราะห์แห่งสาธนะนั้น เป็นสำคัญอย่างไร ?

ต. เป็นสำคัญ คือ เป็นเครื่องหมายให้ทราบสาธนะได้ง่ายและ

แม่นยำ ทั้งเป็นหลักสำคัญในการแปล คือว่า ถ้าสัพพนามในวิเคราะห์โยคนามนามใด พึงทราบเถิดว่า นามนามนั้น เป็นประธานแห่งสาธนะ สัพพนามที่เป็นประธานแห่งสาธนะ จะต้องโยคนามนามให้ตรงกับสัพพนามในวิเคราะห์ โยคเสมอไปทุก ๆ สาธนะที่นิยมใช้สัพพนาม ตัวอย่าง เช่น พนฺธติ เตนาติ พนฺธนํ [ตํ]. ในวิเคราะห์นี้ เตน โยค วตฺถุ, ตํ ซึ่งเป็นตัวประธานของ พนฺธนํ ซึ่งเป็นศัพท์สาธนะ ก็ต้องโยค วตฺถุ ให้ตรงกัน แปลว่าอย่างนี้ [บุคคล] ย่อมผูก ด้วยวัตถุนั้น เหตุนั้น [วัตถุนั้น] ชื่อว่า เป็นเครื่องผูก [ของบุคคล]. ถ้าสัพพนามโยคนามนามไม่ตรงกันแล้ว ความก็เสียหมด ใช้ไม่ได้เลยทีเดียว จะต้องระวังให้มากในการแปล. [อ. น .]

ถ. ยาโค เป็นชื่อของสักการะ เป็นสาธนะอะไร ? เป็นชื่อของพระพุทธเจ้า เป็นสาธนะอะไร ? ตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. เป็นชื่อของสักการะ เป็น กรณสาธนะ วิเคราะห์ว่า ยชติ เตนาติ ยาโค, เป็นชื่อของพระพุทธเจ้า เป็น กัมมสาธนะ วิเคราะห์ว่า ยชิตพฺโพติ ยาโค. [๒๔๗๗].

ถ. สนฺธิ ความต่อ, สมาโส ความย่อ ตั้งวิเคราะห์อย่างไร ? บอกธาตุปัจจัยด้วย.

ต. สนฺธิ วิเคราะห์ว่า สนฺธานํ สนฺธิ, สํ บทหน้า ธา ธาตุ อิ ปัจจัย นามกิตก์, สมาโส วิเคราะห์ว่า สมสนํ สมาโส, สํ บทหน้า วสฺ ธาตุ ณ ปัจจัย นามกิตก์. [๒๔๗๖].

ถ. เนยฺยํ ปชนีโย อุปวฺหํ จิเนยฺยํ เป็นศัพท์อะไร ? ศัพท์ไหน

มีรูปเดิมอย่างไร ? จงแสดงให้ละเอียด.

ต. เนยฺยํ เป็นนามกิตก์ เดิมเป็น นี ธาตุ ลง ณฺย ปัจจัย เป็น กัมมรูป กัมมสาธนะ วิเคราะห์ว่า เนตพฺพนฺติ เนยฺยํ, ปูชนีโย เป็น ฐานตัทธิต เดิมเป็น ปูชน ลง อีย ปัจจัย แปลว่า ผู้ควรซึ่งอันบูชา วิเคราะห์ว่า ปูชนํ อรหตีติ ปูชนีโย, เป็นกิริยากิตก์ก็ได้ ลง อนีย ปัจจัย แปลว่า ผู้อันเขาพึงบูชา, อุปวทํ เป็นนามกิตก์ก็ได้ เป็น กิริยากิตก์ได้ ถ้าเป็นนามกิตก์ ลง อ ปัจจัย เป็น กัตตุสาธนะ วิเคราะห์ว่า อุปวทตีติ อุปวโท ที่มีรูปเป็น อุปวทํ เพราะลง อํ ทุติยาใน ๓ ลิงค์ หรือ สิ ปฐมในนปุงสกลิงค์ อุป บทหน้า วทฺ ธาตุ ถ้าเป็นกิริยากิตก์ ลง อนฺต ปัจจัย ลง สิ ปฐมา เอา นฺต กับ สิ เป็น อํ เป็นปุงลิงค์ อุป บทหน้า วทฺ ธาตุอย่างเดียวกัน, จิเนยฺยํ เป็นกิริยาอาขยาต จิ ธาตุ นา ปัจจัย เอยฺยํ สัตตมีวิภัตติ กัตตุ-วาจก. [๒๔๖๘].

ถ. จิเนยฺยํ เจยฺยํ โสเจยฺยํ เป็นศัพท์อะไร ? ศัพท์ไหนรูปเดิม เป็นอย่างไร ? แปลว่ากระไร ? จงแสดงให้ตลอด.

ต. จิเนยฺยํ เป็นศัพท์กิริยาอาขยาต จิ ธาตุ ในความก่อ ความ สั่งสม นา ปัจจัย เอยฺยํ สัตตมีวิภัตติ กัตตุวาจก, เจยฺยํ จิ ธาตุ ณฺย ปัจจัย พฤทธิ อิ เป็น เอ, ลบ ณ ซ้อน ย, สิ ปฐมาวิภัตติ นปุงสกลิงค์ จึงเป็น เจยฺยํ, ถ้าแปลว่า วัตถุอันเขาพึงสั่งสม เป็น กัมมรูป กัมมสาธนะ วิเคราะห์ว่า จินิตพฺพนฺติ เจยฺยํ [วัตถุ]. ถ้า แปลว่า ความก่อ เป็น ภาวรูป ภาวสาธนะ วิเคราะห์ว่า จิยเตติ

เจยฺยํ, โสเจยฺยํ ภาวตัทธิต เณยฺย ปัจจัย แปลว่า ความเป็นของสะอาด วิเคราะห์ว่า สุจิโน+ภาโว=โสเจยฺยํ. [๒๔๗๕].

ถ. วสฺ ธาตุ เป็นชื่อของคน ของที่ ของกิริยา เป็นสาธนะอะไร ? ตั้งวิเคราะห์มาด้วย.

ต. วสฺ ธาตุ เป็นชื่อของคน เป็นกัตตุสาธนะ วิเคราะห์ว่า วสติ สีเลนาติ วาโส [ลงในอรรถแห่งตัสสีล], เป็นชื่อของที่ เป็นอธิกรณสาธนะ วิเคราะห์ว่า วสติ เอตฺถาติ วสนํ. เป็นชื่อของกิริยา เป็น ภาวสาธนะ วิเคราะห์ว่า วสนํ วาโส. [๒๔๖๘].

ถ. คำว่า "ทาน " ในภาษาของเราหมายความหลายอย่าง เช่น คนมีให้ทาน คนจนรับทาน ผู้นี้ยินดีในทาน ทานมัยกุศล โรงทาน ในคำเช่นนี้ ในภาษามคธหมายด้วยสาธนะ จงชี้ว่า คำไหนเป็นสาธนะอะไร ? วิเคราะห์มาด้วย.

ต. คำว่า "ทาน " ในคำว่า คนมีให้ทาน คนจนรับทาน เป็นกัมมสาธนะ วิเคราะห์ว่า ทาตพฺพนฺติ ทานํ, คำว่า ผู้นี้ยินดีในทาน เป็นภาวสาธนะ วิเคราะห์ว่า ทิยเตติ ทานํ, คำว่า ทานมัยกุศล เป็นกรณสาธนะ วิเคระห์ว่า เทติ เอเตนาติ ทานํ, คำว่า โรงทาน เป็นอธิกรณสาธนะ วิเคราะห์ว่า เทติ เอตฺถาติ ทานํ. [๒๔๖๔].

ถ. ป บุพพบท หรฺ ธาตุ ที่แปลว่า ประหาร เป็นชื่อของเครื่องมือ มีดาบ ไม้ เป็นต้น เป็นสาธนะอะไร ? เป็นชื่อของกิริยาที่ทำลง เป็นสาธนะอะไร? จงตั้งวิเคราะห์มาดู.

ต. ป บุพพบท หรฺ ธาตุ เป็นชื่อของเครื่องมือ เป็น กรณ-

สาธนะ วิเคราะห์ว่า ปหรติ เตนาติ ปหรณํ, เป็นชื่อของกิริยา เป็น ภาวสาธนะ วิเคราะห์ว่า ปหรยเตติ ปหรณํ.[๒๔๖๑].

ถ. ที่เขียนไว้ว่า อธิกรณสาธนะ ดังนี้ รู้ได้ไหมว่า ถูกหรือผิด ? ถ้าถูกก็แล้วไป ถ้าผิด ควรจะเป็นอย่างไร ? รู้ได้ด้วยอย่างไร?

ต. ผิด ควรเป็น อธิกรณสาธนะ เพราะ ณ, น แปลงมาจาก ยุ ถ้าธาตุมี รฺ และ หฺ เป็นที่สุด ท่านให้แปลง ยุ เป็น อณ นอกจากนี้ให้แปลงเป็น อน.[๒๔๕๙ - ๒๔๗๐].

ถ. คำว่า เป็นที่ เป็นเครื่องหมายสาธนะอะไรบ้าง ? สังเกตอย่างไรจึงรู้ได้ว่า เป็นสาธนะนั้น ๆ ?

ต. เป็นเครื่องหมาย กัมมสาธนะ สัมปทานสาธนะ อธิกรณสาธนะ รู้ได้ด้วยความต่างแห่งรูปวิเคราะห์ กัมมสาธนะ ทำซึ่งสิ่งนั้น, สัมปทานสาธนะ ทำแก่สิ่งนั้น, อธิกรณสาธนะ ทำในสิ่งนั้น, อุทาหรณ์ว่า นิสฺสโย เป็นชื่อของอาจารย์ เป็น กัมมสาธนะ เพราะศิษย์อาศัยอาจารย์, สมฺปทาโน เป็นชื่อของปฏิคคาหก เป็น สัมปทานสาธนะ เพราะเขามอบให้แก่ปฏิคคาหก, ทานํ เป็นชื่อของโรงทาน เป็น อธิกรณสาธนะ เพราะเขาให้ในโรงทาน. [๒๔๕๘]"

ถ. สังเกตอย่างไร จึงจะรู้ความต่างแห่งกรณสาธนะ และอธิกรณสาธนะ ?

ต. สังเกตอย่างนี้ กรณสาธนะ ทำด้วยสิ่งนั้น, อธิกรณสาธนะ ทำในสิ่งนั้น อุทาหรณ์ว่า พนฺธนฺนํ เป็นชื่อของเชือก เป็น กรณสาธนะ เพราะเขาผูกด้วยเชือกนั้น, พนฺธนํ เป็นชื่อของเรือนจำ เป็น อธิกรณ-

สาธนะ เพราะเขาจำในเรือนนั้น. [๒๔๕๗].

ถ. วิวริย วิวรณํ เหมือนกันอย่างไร ? ต่างกันอย่างไร ?

ต. เหมือนกันที่เป็นธาตุเดียวกัน เป็นกิตก์ด้วยกัน คือ วิ บทหน้า วรฺ หรือ วุ ธาตุ, ต่างกันที่ วิวริย ลงอัพยยปัจจัย แปลว่า เปิดแล้ว หรือ ไขออกแล้ว, วิวรณํ เป็นนาม ลง ยุ ปัจจัย แปลว่า ความเปิด หรือ ความไขออก. [๒๔๗๖].

[กิริยากิตก์]

ถ. ศัพท์เช่นไร เรียกว่ากิริยากิตก์ ? ต่างจากกิริยาอาขยาตอย่างไร ?

ต. ศัพท์ที่ใช้ปัจจัยแผนกหนึ่งปรุงกับธาตุ สำเร็จรูปเป็นกิริยา เรียกว่า กิริยากิตก์ เช่น คโต จิโต กโต เป็นต้น. ต่างจากกิริยา-อาขยาต คือ กิริยากิตก์ ที่ลงปัจจัยไม่ใช่พวกอัพยยะ ใช้แจกด้วยวิภัตติทั้ง ๗ ในนามได้ ส่วนที่ลงปัจจัยพวกอัพยยะ แจกไม่ได้ และกิริยากิตก์ ไม่มีบทและบุรุษ บางศัพท์ใช้เป็นนามได้ เช่น พุทฺโธ ขาทนียํ เป็นต้น, ส่วนกิริยาอาขยาต ใช้แจกด้วยวิภัตติในอาขยาต เป็นกิริยาล้วน. [อ.น.].

ถ. นามกิตก์ กับ กิริยากิตก์ ต่างกันอย่างไร ? อนุจรํ อุปวทํ เป็นนามกิตก์หรือกิริยากิตก์ ? จงแสดงความเข้าใจ.

ต. นามกิตก์ เป็นได้ทั้งนามนามและคุณนาม จัดเป็นสาธนะ มีปัจจัยเป็นเครื่องหมายสาธนะนั้นๆ , กิริยากิตก์ เป็นกิริยา ประกอบด้วยวิภัตติ วจนะ กาล ธาตุ วาจก ปัจจัย เหมือนในอาขยาต ต่างแต่ไม่มีบทและบุรุษเท่านั้น. อนุจรํ อุปวทํ เป็นนามกิตก์ก็ได้ เป็นกิริยากิตก์ก็ได้ ถ้าเป็นนามกิตก์ ลง อ ปัจจัย เป็นทุติยาวิภัตติใน ๓ ลิงค์ หรือ ปฐมาวิภัตติใน นปุงสกลิงค์, ที่เป็นกิริยากิตก์ ลง อนฺต-ปัจจัย แปลง นฺต กับ สิ ปฐมาวิภัตติ เป็น อํ. [๒๔๗๒].

ถ. ในกิริยากิตก์ ท่านว่า ไม่มีวิภัตติ และ วจนะ แผนกหนึ่ง เหมือนวิภัตติอาขยาต เมื่อเป็นเช่นนี้ กิริยากิตก์ก็แปลว่า ไม่มีวิภัตติ

และวจนะใช่ไหม ? หรืออย่างไร ? จงแสดง.

ต. จริง ในกิริยากิตก์ไม่มีวิภัตติและวจนะแผนกหนึ่ง แต่ท่านให้ใช้วิภัตติและวจนะในนามแทน และคล้อยตามนามศัพท์ซึ่งเป็นตัวประธาน คือ ตัวประธานเป็นวิภัตติ วจนะใด กิริยากิตก์ก็ต้องเป็นวิภัตติ วจนะนั้นตาม ตัวอย่าง เช่น ภิกฺขุ คามํ คโต ภิกษุไปแล้วสู่บ้าน, ชนา มตา ชนทั้งหลาย ตายแล้ว เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. การแบ่งกาลในกิริยากิตก์ กับ กิริยาอาขยาต ต่างกันอย่างไร ?

ต. ต่างกันดังนี้ คือ : กิริยากิตก์ แบ่งกาลที่เป็นประธาน ๒ คือ ปัจจุบันนกาล ๑ อดีตกาล ๑, ปัจจุบันกาล แบ่งให้ละเอียดอีก ๒ คือ ปัจจุบันแท้ ๑ ปัจจุบันใกล้อนาคต ๑, อดีตกาล แบ่งเป็น ๒ คื ล่วงแล้ว ๑ ล่วงแล้วเสร็จ ๑, รวมทั้งสิ้นเป็น ๔. ส่วนกิริยาอาขยาตแบ่งกาลที่เป็นประธาน ๓ แบ่งให้ละเอียดอีก รวมเป็น ๘ ดังได้แสดงมาแล้วในอาขยาตนั้น. [อ. น.].

ถ. กาลในกิริยากิตก์ ทั้งที่กล่าวโดยย่อและพิสดารนี้ จะรู้ได้แม่นยำว่าเป็นกาลนั้น ๆ ได้ ต้องอาศัยอะไรเป็นหลัก ?

ต. ต้องอาศัยปัจจัยเป็นหลัก เพราะปัจจัยในกิริยากิตก์นี้ นอกจากเป็นเครื่องหมายวาจกแล้ว ยังเป็นเครื่องหมายให้ทราบกาลได้ด้วย. [อ. น.].

ถ. กาลทั้ง ๔ นั้น กาลไหนท่านบัญญัติให้แปลว่ากระไร ?

ต. ปัจจุบันแท้ แปลว่า อยู่, ปัจจุบันใกล้อนาคต แปลว่า

เมื่อ, ล่วงแล้ว แปลว่า แล้ว, ล่วงแล้วเสร็จ แปลว่า ครั้นแล้ว.

[อ. น.].

ถ. วาจกในกิริยากิตก์ มีเท่าไร ? อะไรบ้าง ต่างจากวาจกในอาขยาตหรือเหมือนกัน ?

ต. มี ๕ เหมือนอย่างอาขยาต คือ กัตตุวาจก กัมมวาจก ภาววาจก เหตุกัตตุวาจก เหตุกัมมวาจก. ต่างกันแต่สักว่า รูปแห่งศัพท์กิริยาเท่านั้น เช่น :-

	กิริยากิตก์	กิริยาอาขยาต
กัตตุวาจก	มโต	มรติ
กัมมวาจก	กโต	กริยติ
ภาววาจก	ภวิตพฺพํ	ภูยเต
เหตุกัตตุวาจก	มาเรนฺโต	มาเรติ
เหตุกัมมวาจก	ปติฏฺฐาปิโต	ปติฏฺฐาปิยติ.

[อ. น.]

ถ. ปัจจัยในกิริยากิตก์ มีเท่าไร ? ตัวไหนบ้างเป็นพวกอัพยยศัพท์ ? อารทฺธา ลงปัจจัยอะไรบ้าง? จงแสดงให้สิ้นเชิง.

ต. มี ๑๐ ตัว อนฺต ตวนฺตุ ตาวี อนีย ตพฺพ มาน ต ตูน ตฺวา ตฺวาน. เป็นพวกอัพยยศัพท์มี ๓ ตัว คือ ตุน ตฺวา ตฺวาน. อารทฺธา ลง ต ปัจจัยก็ได้ ตฺวา ปัจจัยก็ได้ เพราะธาตุมี ภฺ เป็นที่สุดแปลง ต ปัจจัย เป็น ทฺธ แล้วลบที่สุดธาตุ เป็นกิริยาของ

ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ หรือ เป็นปุงลิงค์ พหุวจนะ, และธาตุมี ภฺ เป็นที่สุด แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น ทฺธา. [๒๔๗๔].

ถ. กิริยากิตก์ มีปัจจัยกี่ตัว ? ตัวไหนลงในวาจกอะไร ?

ต. มี ๑๐ ตัว คือ อนฺต ตวนฺตุ ตาวี ลงในกัตตุวาจก, อนีย ตพฺพ ลงในกัมมวาจก และ ภาววาจา, มาน ต ตูน ตฺวา ตฺวาน ลงในวาจกทั้งมวล. [๒๔๖๙-๒๔๖๗].

ถ. ปัจจัย ๑๐ ตัวนั้น ตัวไหนมีหน้าที่อย่างไร ?

ต. อนฺต มาน บอกปัจจุบันนกาล, ตวนฺตุ ตาวี ตูน ตฺวา ตฺวาน บอกอดีตกาล, อนีย ตพฺพ บอกความจำเป็น ซึ่งแปลว่า พึง หรือ ต้อง . [อ. น.].

ถ. จงแสดงวิธีใช้ปัจจัยในกิตก์ ให้เห็นชัดว่า ต่างจากปัจจัยในตัทธิตอย่างไร?

ต. ปัจจัยในกิตก์ ใช้ประกอบกับธาตุ สำเร็จรูปเป็นนามกิตก์และกิริยากิตก์ เป็นเครื่องหมายสาธนะและกาล. ส่วนปัจจัยในตัทธิตใช้ประกอบกับศัพท์นาม แม้ศัพท์กิตก์ที่สำเร็จแล้วนั้น ก็ประกอบได้ทั้งในนามกิตก์และกิริยากิตก์ เพื่อเป็นเครื่องหมายใช้แทนศัพท์.

[๒๔๖๒ - ๒๔๗๓].

ถ. ปัจจัยกิตก์ตัวไหนบ้าง ใช้เป็นนามกิตก์ก็ได้ เป็นกิริยากิตก์ก็ได้ ? และใช้ได้อย่างไร? จงแสดงมา.

ต. ณฺย อนีย ต, ณฺย เป็นปัจจัยแห่งนามกิตก์ ใช้กิริยา-กิตก์ก็มี ดังอุทาหรณ์ว่า เต จ ภิกฺขู การยฺหา. อนีย ต เป็นปัจจัย

แห่งกิริยากิตก์ ใช้เป็นนามกิตก์ก็มี อนีย ปัจจัย อุทาหรณ์ว่า ปณีเตน ขาทนีเยน โภชนีเยน ปริวิสิ. ต ปัจจัย อุทาหรณ์ว่า พุทฺโธ โลเก อุปฺปนฺโน.[๒๔๗๙-๒๔๘๐].

ถ. อนฺต ตวนฺตุ ตาวี เมื่อประกอบกับธาตุ มีวิธีเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร ?

ต. ต่างกัน คือ อนฺต เมื่อจะประกอบกับธาตุใน ธาตุนั้นท่านให้ลงปัจจัยในอาขยาตที่หนึ่งก่อน แล้วจึงลง อนฺต ปัจจัยอีกทีหนึ่ง เช่น สุณนฺโต ชานนฺโต เป็นต้น, ส่วน ตวนฺตุ ตาวี หาทำเช่นนั้นไม่ ลงปัจจัยที่สุดธาตุทีเดียว เช่น สุตวา สุตาวี เป็นต้น.

[อ. น.].

ถ. จะประกอบ ภุชฺ ธาตุ ด้วย อนฺต มาน ปัจจัย สำเร็จรูปเป็นปุลิงค์และอิตถีลิงค์มาดู ?

ต. ภุชฺ ธาตุ ประกอบด้วย อนฺต ปัจจัย สำเร็จรูปดังนี้ ปุงลิงค์ ภุญฺชนฺโต, อิตถีลิงค์ ภุญฺชนฺตี, ประกอบด้วย มาน ปัจจัย สำเร็จรูปดังนี้ : ปุงลิงค์ ภุญฺชาโน, อิตถีลิงค์ ภุญฺชทานา.

[อ. น.]

ถ. อนฺต มาน ปัจจัย เมื่อประกอบกับธาตุ สำเร็จรูปเป็นกิริยาแล้ว ท่านนิยมแจกตามแบบการันต์ไหน ?

ต. ศัพท์ที่ลง อนฺต ปัจจัย ถ้าเป็นปุงลิงค์ นิยมแจกตามแบบ อ การันต์ในปุงลิงค์ [ปุริส] ก็ได้เช่น วทนฺโต, ตามแบบ ภวนฺต ศัพท์ก็ได้ เช่น กรํ จรํ. ถ้าเป็นอิตถีลิงค์ นิยมแจกตามแบบ อี

การันต์ในอิตถีลิงค์ [นารี] , ศัพท์ที่ลง มาน ปัจจัย ปุงลิงค์ นิยมแจกตามแบบ อ การันต์ในปุงลิงค์, อิตถีลิงค์ นิยมแจกตามแบบ อา การันต์ในอิตถีลิงค์ [กญฺญา]. [อ. น.].

ถ. ศัพท์กิริยาที่ประกอบด้วย อนฺต มาน ปัจจัย ถ้าต้องการให้เป็น กัมมวาจก ท่านให้ทำอย่างไรบ้าง ?

ต. ท่านให้ทำด้วยวิธี ๒ อย่าง คือ ลง อิ อาคมหลังธาตุ และ ย ปัจจัยในอาขยาต เช่น กถิยฺนโต กถิยมาโน เป็นต้น อย่างหนึ่ง ลง ย ปัจจัยแล้ว เอา ย กับที่สุดธาตุแปลงเป็นพยัญชนะ เช่น วุจฺจนฺตี วุจฺจมาโน เป็นต้น เมื่อแปลงเช่นนั้นแล้ว ไม่ต้องลง อิ อาคมอย่างหนึ่ง. [อ. น.].

ถ. ภุชฺ ธาตุ เมื่อประกอบด้วยปัจจัยเหล่านี้ คือ ตวนฺตุ ตาวี ต มีรูปเป็นอย่างไรในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ ?และแจกตามแบบการันต์ไหน ?

ต. ประกอบด้วย ตวนฺตุ ปัจจัย ปุงลิงค์เป็น ภุตวา แจกตามแบบ ภควนฺตุ ศัพท์, อิตถีลิงค์เป็น ภุตวตี แจกตามแบบ อี การันต์ในอิตถีลิงค์ [นารี].

ประกอบด้วย ตาวี ปัจจัย ปุงลิงค์ เป็น ภุตฺตาวี แจกตามแบบ อี การันต์ใน ปุงลิงค์ [เสฏฺฐี] , อิตถีลิงค์ เป็น ภุตฺตาวินี แจกตามแบบ อี การันต์ใน อิตถีลิงค์.

ประกอบด้วย ต ปัจจัย ปุงลิงค์ เป็น ภุตฺโต แจกตามแบบ อ การันต์ใน ปุงลิงค์ [ปุริส] , อิตถีลิงค์เป็น ภุตฺตา แจกตาม

แบบ อา การันต์ในอิตถีลิงค์ [กญฺญา]. [อ. น.].

ถ. ศัพท์กิริยากิตก์ ลง ตวนฺตุ กับ ตฺวา มีลักษณะคล้ายคลึงกันมาก เมื่อพบศัพท์กิริยาที่ลงปัจจัย ๒ ตัวนี้แล้ว จะสังเกตรู้ได้อย่างไรว่า ศัพท์ไหนลงปัจจัยอะไร ?

ต. สังเกตที่จุดข้างล่าง ถ้าลง ตวนฺตุ ปัจจัย ไม่มีจุดข้างล่าง เช่น สุตวา เป็นต้น, ถ้าลง ตฺวา ปัจจัย มีจุดข้างล่าง เช่น สุตฺวา เป็นต้น. [อ. น.].

ถ. อนุจรํ เป็นนามกิตก์ หรือ กิริยกิตก์ ? จงแสดงความเข้าใจ

ต. เป็นนามกิตก์ก็ได้ เป็นกิริยากิตก์ก็ได้, อนุ บุพพบท จรฺ ธาตุ ทั้ง ๒ อย่าง ที่เป็น นามมกิตก์ ลง อ ปัจจัย เป็นทุติยาวิภัตติ เอกวจนะ ในไตรลิงค์ หรือปฐมาวิภัตติ เอกวจนะ นปุงสกลิงค์. ที่เป็นกิริยากิตก์ ลง อนฺต ปัจจัย แปลง นฺต กับ สิ เป็น อํ. [๒๔๖๖].

ถ. ศัพท์ที่ประกอบด้วย ตพฺพ อนีย ปัจจัย ใช้ต่างกันอย่างไร? จงยกตัวอย่างมาแสดงด้วย.

ต. ศัพท์ที่ประกอบด้วย ตพฺพ ปัจจัย ใช้เป็นกิริยาล้วน, ส่วนศัพท์ที่ประกอบด้วย อนีย ปัจจัย ใช้เป็นนามศัพท์ก็ได้ ใช้เป็นกิริยาก็ได้, ที่ใช้เป็นนาม เช่น ปณีเตน ขาทนีเยน โภชนีเยน ปริวิสิ แปลว่า เขาเลี้ยงแล้ว ด้วยของควรเคี้ยว ด้วยของควรบริโภค อันประณีต, ที่ใช้เป็นกิริยา เช่น กมฺมํ กรณียํ แปลว่า กรรม อันเขาพึงทำเป็นต้น, แต่ใช้เป็นนาม เป็นชื่อของศัพท์ที่เป็น นปุงสกลิงค์เป็นพื้น.[อ. น.].

ถ. ศัพท์ที่ประกอบด้วย ตพฺพ, อนีย ปัจจัยนี้ เป็นเครื่องหมายวาจกอะไรได้บ้าง และเป็นได้กี่ลิงค์ ?

ต. เป็นเครื่องหมายกัมมวาจก และภาววาจก. ที่เป็นเครื่องหมายกัมมวาจก เป็นได้ ๓ ลิงค์, เป็นเครื่องหมายภาววาจก เป็นได้แต่นปุงลิงค์ ปฐมาวิภัตติ เอกวจนะ อย่างเดียว. [อ. น.].

ถ. ต ปัจจัย มีวิธีประสมเข้ากับธาตุเป็นอย่างไรบ้าง ?

ต. ต ปัจจัยประสบกับธาตุมี มฺ และ นฺ เป็นที่สุด ลบที่สุดธาตุเสีย ตัวอย่าง เช่น คโต ขโต, ถ้าธาตุมี จฺ ชฺ และ ปฺ เป็นที่สุด เอาที่สุดแห่งธาตุเป็น ต ตัวอย่าง เช่น สิตฺโต ภุตฺโต คุตฺโต, ถ้าธาตุมี อา เป็นที่สุดก็ดี ต เป็นกัมมวาจกก็ดี ลง อิ ตัวอย่าง เช่น จิโต ปิโต, ถ้าธาตุมี ทฺ เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง ต เป็น นฺน แล้วลบที่สุดธาตุ ตัวอย่าง เช่น ฉนฺโน ภินฺโน, ถ้าธาตุมี รฺ เป็นที่สุดอยู่หน้าแปลง ต เป็น ณฺณ แล้วลบที่สุดธาตุ ตัวอย่าง เช่น ชิณฺโณ, ถ้าธาตุมี สฺ เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง ต เป็น ฏฺฐ แล้วลบที่สุดธาตุ ตัวอย่าง เช่น ตุฏฺโฐ, ถ้าธาตุมี ทฺ และ ภฺ เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง ต เป็น ทฺธ แล้วลบที่สุดธาตุ ตัวอย่าง เช่น พุทฺโธ, ลทฺโธ, ถ้าธาตุมี มฺ เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง ต เป็น นฺต แล้วลบที่สุดธาตุ ตัวอย่าง เช่น ปกฺกนฺโต, ถ้าธาตุมี หฺ เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง ต เป็น ฬฺห ลบที่สุดธาตุ ตัวอย่าง เช่น รุฬฺโห. [๒๔๖๕].

ถ. ในที่เช่นไร ต ปัจจัยใช้กับบอกกัตตุวาจก ? ในที่เช่นไร ใช้บอกกัมมวาจก ?

ต. ลงกับธาตุไม่มีกรรม ใช้บอกกัตตุวาจก, ลงกับธาตุมีกรรม ใช้บอกกัมมวาจก. [๒๔๕๗].

ถ. วิ รุหฺ ธาตุ ลง ต ปัจจัย เป็น วิรุยฺโห ถูกหรือไม่ ? ถ้าถูกก็แล้วไป ถ้าไม่ถูก จะควรแก้ให้เป็นอย่างไร ?

ต. ไม่ถูก ที่ถูกควรเป็น วิรุฬฺโห เพราะธาตุมี หฺ เป็นที่สุด เมื่อลง ต ปัจจัย แปลง ต เป็น ฬฺห และลบที่สุดธาตุ. [๒๔๖๐].

ถ. เมื่อเราเห็นศัพท์มีรูปคล้าย ๆ กัน เช่น นิกฺขนฺโต วสนฺโต ปกฺกนฺโต วทนฺโต ดังนี้ จะสังเกตอะไรจึงจะรู้ได้ว่า ตัวไหนลงปัจจัยอะไร ? ต่างกันอย่างไร ?

ต. สังเกตพยัญชนะที่สุดธาตุ นิกฺขนฺโต ปกฺกนฺโต ต้องเป็น ต ปัจจัย เพราะ นิกฺขนฺโต นิ บุพพบท ขมฺ ธาตุ, ปกฺกนฺโต ป บุพพบท กมฺ ธาตุ ธาตุมี มฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น นฺต แล้วลบที่สุดธาตุ จึงเป็น นิกฺขนฺโต ปกฺกนฺโต. วสนฺโต วทนฺโต ต้องเป็น อนฺต ปัจจัย วสนฺโต วสฺ ธาตุ. วทนฺโต วทฺ ธาตุ, เห็นพยัญชนะที่สุดธาตุชัดอยู่ต่างกันอย่างนี้ . [๒๔๖๑].

ถ. มาน ปัจจัย ที่ใช้ในกัตตุวาจก และกัมมวาจก ต่างกันอย่างไรกับ ต ปัจจัย ซึ่งใช้ในที่เช่นนั้น ?

ต. มาน ปัจจัยที่ใช้ในกัตตุวาจก ใช้ธาตุทั้ง ๒ ชนิด และเมื่อนำธาตุมาตั้งลงแล้ว ต้องยืมปัจจัยประจำหมวดธาตุในอาขยาตมาประกอบก่อน แล้วจึงนำปัจจัยนี้เข้าประกอบ เช่น กุรุมาโน คจฺฉมาโน, ส่วน ต ปัจจัยที่ใช้ในกัตตุวาจก ใช้ธาตุได้อย่างเดียวคือ อกรรมธาตุ

เช่น คโต รโต เป็นต้น และไม่ต้องยืมปัจจัยประจำหมวดธาตุใน อาขยาตมาใช้, มาน ปัจจัยที่ใช้ในกัมมวาจกต้องลง ย ปัจจัย อิ อาคม เช่น กริยามาโน, ส่วน ต ปัจจัยไม่ต้องใช้. [๒๔๗๕].

ถ. ต ปัจจัยประกอบกับธาตุ เช่นไรลบแต่ที่สุดธาตุอย่างเดียว ไม่ต้องแปลง ? เช่นไรแปลงแล้วลบที่สุดธาตุ ?

ต. ถ้าประกอบกับธาตุที่มี มฺ รฺ นฺ เป็นที่สุด ลบแต่ที่สุดธาตุ อย่างเดียวไม่ต้องแปลง เช่น คโต กโต หโต, ถ้าประกอบกับธาตุที่มี รฺ สฺ ธฺ ภฺ มฺ หฺ ทฺ เป็นที่สุด ลบที่สุดธาตุแล้ว ต้องแปลงรูปไป ต่างๆ ตามอำนาจของที่สุดธาตุ ธาตุที่มี ร เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ณณ เช่น ติณฺโณ , ที่มี สฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ฏฐ เช่น ปุฏฺโฐ, ที่มี ธฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ทฺธ เช่น กุทฺโธ, ที่มี ภฺ เป็นที่สุด แปล ต เป็น ทฺธ เช่น ลทฺโธ, ที่มี มฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น นฺต เช่น ปกฺกนฺโต, ที่มี หฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น ฬฺห เช่น มุฬฺโห, ที่มี ทฺ เป็นที่สุด แปลง ต เป็น นฺน เช่น ภินฺโน, ถ้าธาตุที่มี อา เป็นที่สุด ท่านให้เอา อา ที่สุดธาตุนั้นเป็น อิ หรือ อี และไม่ต้องลบ ต้องแปลง เช่น จิโต ปีโต เป็นตัวอย่าง. [๒๔๖๘-๒๔๗๗].

ถ. ในธาตุเช่นไร แปลง ตฺวา ปัจจัย เป็น ย ได้ ? และในที่ เช่นไร ต้องอาเทศเป็นอื่นอีกต่อหนึ่ง? ในที่เช่นไร คงเป็น ย ตามรูป ?

ต. ในธาตุมีอุปสัคอยู่หน้า แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ย ได้, และ ในธาตุมี มฺ เป็นที่สุด แปลง ย เป็น มฺ เช่น อภิรมฺม อภิ รม ธาตุ, ในธาตุมี ทฺ เป็นที่สุด แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น ชฺช เช่น อุปฺปชฺช

อุ ปท ธาตุ, ในธาตุมี ภฺ เป็นที่สุด แปลง ย กับที่สุดธาตุ เป็น พฺภ เช่น อารพฺภ อา รภฺ ธาตุ, ในธาตุมี หฺ เป็นที่สุด แปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น ยฺห เช่น อารุยฺห อา รุหฺ ธาตุ, ในธาตุมี อา เป็นที่สุดคงเป็น ย เช่น อาทาย อา ทา ธาตุ,ในธาตุไม่มีอุปสัค อยู่หน้า แปลง ตฺวา เป็น ย แล้วแปลง ย กับที่สุดธาตุเป็น ทฺธา ได้บ้าง เช่น วิทฺธา วิธฺ ธาตุ, ลมทฺธา ลภฺ ธาตุ. [๒๔๕๗].

ถ. ตฺวา ปัจจัย บอกกาลอะไรบ้าง ? จงยกอุทาหรณ์มาแสดง.

ต. บอกอดีตกาลเป็นพื้น แต่ถ้าเป็นกิริยาที่ทำก่อนแล้วจึงทำ กิริยาข้างหลังต่อไปอีก เรียกว่า ปุพพกาลกิริยา อุทาหรณ์ว่า ธมฺมํ สุตฺวา คามํ ปจฺจาคจฺฉติ. ถ้าเป็นกิริยาที่กล่าวซ้ำกับกิริยาข้างต้นแสดง ว่าทำเสร็จแล้วเรียกว่า ปริโยสานกาลกิริยา อุทาหรณ์ว่า เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา-นิสีทิ. ถ้าเป็นกิริยาทำพร้อมกับ กิริยาอื่น เรียกว่า สมานกาลกิริยา อุทาหรณ์ว่า ฉตฺตํ คเหตฺวา คจฺฉติ. ถ้าเป็นกิริยาที่ทำทีหลังกิริยาอื่น เรียกว่า อปรกาลกิริยา อุทาหรณ์ว่า ธมฺมาสเน นิสีทิ จิตฺตวีชนึ คเหตฺวา. ถ้าเข้ากับนาม เรียกว่า วิเสสนํ อุทาหรณ์ว่า ธเปตฺวา เทฺว อคฺคสาวเก อวเสสา อรหตฺตํ ปาปุณึสุ. ถ้าเข้ากับกิริยา เรียกว่า กิริยาวิเสสนํ อุทาหรณ์ว่า ตีณิ รตนานิ ธเปตฺว่า อญฺญํ เม ปฏิสรณํ นตฺถิ. ถ้ามีกัตตา ต่างจากกิริยาหลัง เรียกว่า เหตุ อุทาหรณ์ว่า สีหํ ทิสฺวา ภยํ อุปฺปชฺชติ. [๒๔๖๓].

ถ.ปัจจัยในกิริยากิตก์ ตัวไหนบ้าง ใช้คุมพากย์ได้ ? ตัวไหน

ใช้คุมพากย์ไม่ได้ ?

ต. ตพฺพ อนีย ต ปัจจัย ใช้คุมพากย์ได้, นอกจากนี้ ใช้คุมพากย์ไม่ได้. [อ. น.].

ถ. ในกิริยากิตก์ ไม่มีบุรุษ ถ้าเช่นนั้น ศัพท์กิริยานี้ เป็นกิริยาของนามนามที่เป็นประธานบุรุษอะไร ?

ต. เป็นกิริยาของนามนามี่เป็นประธานทั้ง ๓ บุรุษ. [อ. น.]